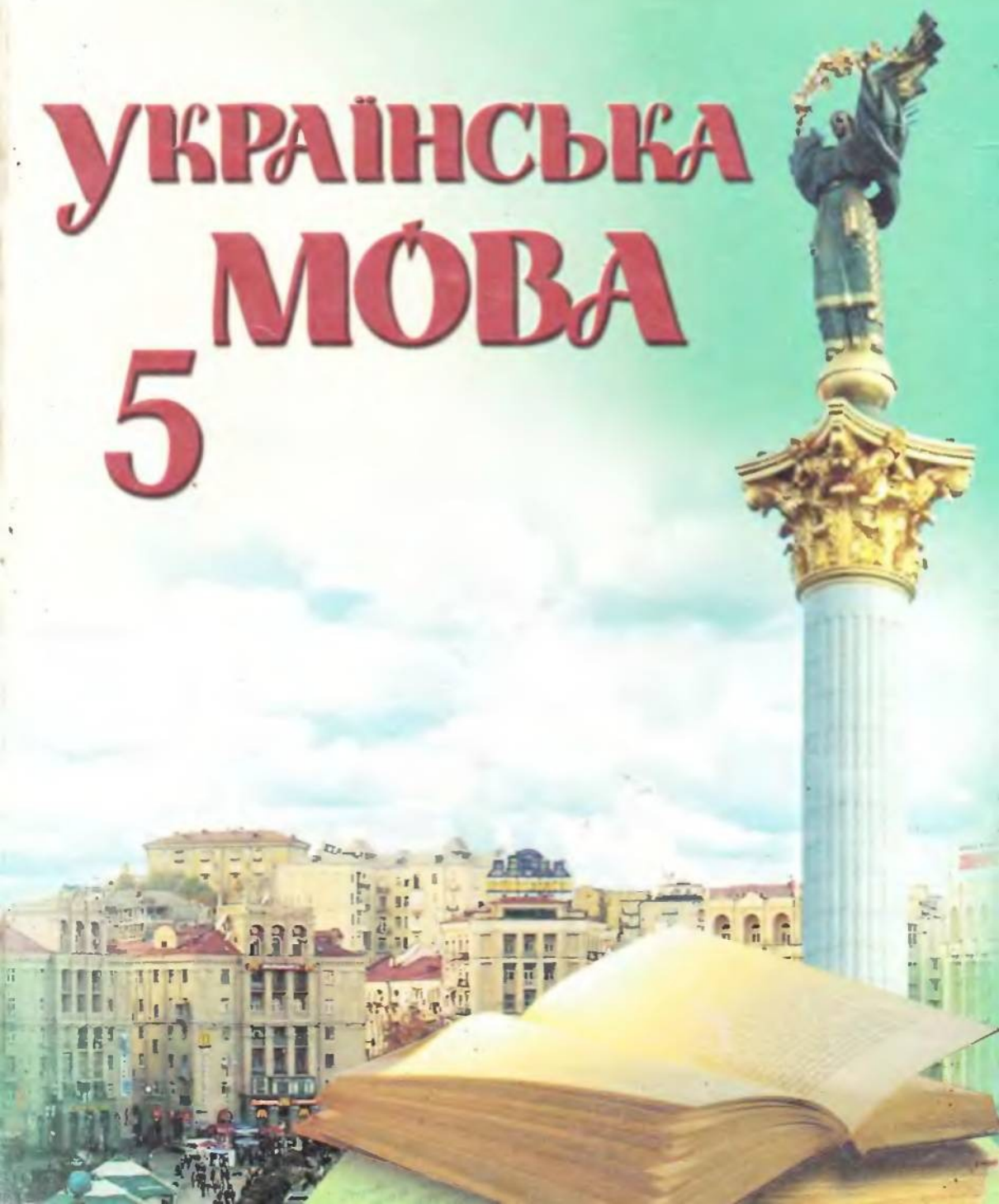

Н. В. Бондаренко, А. В. Ярмолюк

УКРАЇНСЬКА МОВА 5

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист Міністерства освіти і науки України № 1/11—590 від 09.02.05)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

**Цей підручник посів I місце на Всеукраїнському конкурсі
підручників для 12-річної загальноосвітньої школи**

Автори розділів:

Н. В. Бондаренко — «Пряма мова», «Діалог» («Синтаксис. Пунктуація»), «Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія», «Лексикологія. Фразеологія», «Будова слова. Словотвір. Орфографія», «Зв'язне мовлення».

А. В. Ярмолюк — «Вступ», «Повторення вивченого в початкових класах», «Синтаксис. Пунктуація», «Узагальнення вивченого в 5 класі».

Рецензенти: кандидат педагогічних наук О. П. Глазова, вчитель гімназії № 178 м. Києва Н. Д. Єлісєєва

Художник О. Є. Коркіщенко

Умовні позначення

§20 — вивчення мовного матеріалу.

§21 — розвиток зв'язного мовлення.

Птахи України — пізнавальна тема уроку.

♦ — теоретичні відомості для обов'язкового засвоєння.

◇ — теоретичні відомості для ознайомлення.

◆ — мотивація щодо необхідності засвоєння нового матеріалу.

❓ — проблемне запитання-сходинка до опанування нових знань.

⚡ — зверніть увагу!

кермо — слова, значення яких необхідно засвоїти, а написання — запам'ятати.

— вправи на редагування.

— завдання підвищеної складності.

— домашнє завдання.

— робота в парах.

— робота в групах.

— розрізняйте значення слів!

— словничок до вправи.

ШАНОВНІ П'ЯТИКЛАСНИКИ!

Українська мова — одна з найдавніших, найбагатших, найрозвиненіших і наймилозвучніших мов світу. Вона є державною мовою нашої країни. Усе, що відбувається в державі, нерозривно пов'язане з функціонуванням державної мови.

Уміння вільно читати, писати і спілкуватися українською мовою, користуватися всіма її багатствами дає людині змогу відчувати себе повноправним громадянином України, культурною, освіченою особистістю, впевненим і вправним господарем у власній державі. Саме завдяки таким людям і розвиваються освіта, наука, техніка, економіка, промисловість, культура, мистецтво.

Належно вивчити українську мову вам допоможе цей підручник. Він є однією зі сходинок на шляху до опанування української мови в усьому її багатстві.

Автори сподіваються, що підручник, написаний з думкою про вас і любов'ю до вас, стане вашим надійним помічником і порадником на шляху до оволодіння державною мовою. Бажаємо вам стати високоосвіченими людьми, цікавими і бажаними співрозмовниками.

Щиро зичимо успіхів!

Автори

3. I. Прослухайте, потім прочитайте текст. Чому Україну називають багатомовною державою? Люди яких національностей населяють нашу країну, як розвивається їхня культура? Чому українську мову необхідно знати кожному громадянину України?

Сучасна Україна — багатомовна держава. У ній розмовляють вісімдесятьма вісьма мовами. Це російська, білоруська, молдавська, польська, болгарська, грецька, кримськотатарська, єврейська, німецька та інші. Українська держава сприяє розвитку культур різних національностей. Є національні школи, книговидавання, преса, радіо, театри.

Кожна нація має право спілкуватися і навчатись рідною мовою. А знання державної (української) мови є обов'язковим для всіх громадян держави. Українці, які живуть в інших країнах, дотримуються* цих норм (З дит. енци. «Україна»).

II. Прочитайте висловлювання видатних людей про мову. Яка роль мови у нашому житті? Що писали про мову, зокрема українську, мовознавці, письменники, дослідники?

1. Кожна мова є надбанням* певного народу. Вона допомагає краще зрозуміти людину в її минулому і сьогоденні (М. Кочерган). 2. Українська мова належить до високорозвинених мов із давніми писемними традиціями (М. Плющ). 3. Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ (К. Ушинський). 4. Мова — душа кожної національності, її святощі*, її найцінніший скарб* (І. Огієнко). 5. Мова українських козаків — дуже ніжна й сповнена пестливих висловів та надзвичайно тонких зворотів (П. Шевальє). 6. Ця мова [українська] є однією з найбагатших мов слов'янських, ... мова поетична, музична, мальовнича* (І. Срезневський). 7. Зберігаючи рідну мову, народ зберігає себе (О. Пономарів). 8. Найбільше й найдорожче добро в кожного народу — це його мова (Панас Мирний).

4. I. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Як народилася мова і яке її значення в житті людини? Чому під час спілкування необхідно висловлюватися точно?

Слово — то дивний витвір людини. Воно народилося у праці, як і пісня.

Завдяки слову ми розуміємо одне одного, за допомогою

---

* Дотримуватись — рос. придерживаться.

* Надбання — рос. приобретение, достояние.

* Святощі — рос. святыня.

* Скарб — рос. сокровище.

* Мальовничий — рос. живописный.

мови творяться великі дива на землі. Без слова не було б ні писемності, ні літератури, ані пісні. Відберіть у людини мову, і вона здичавіє...

У величезному мовному запасі вибрати потрібне слово — то велике вміння. Якщо ви користуєтесь словом неточним, то це те саме, коли б замість відточеного олівця на уроці малювання ви користувалися б цвяхом.

Знання мови, відчуття краси слова є одним із джерел людської культури (За В. Сухомлинським).

II. Розгляньте таблицю. Розкажіть про роль мови в житті людей.

Роль мови в житті суспільства

Функції	Значення
Мислительна	думки формуються й виражаються тільки за допомогою мови
Комунікативна (спілкування)	за допомогою мови люди обмінюються думками й почуттями
Пізнавальна	через мову людина пізнає світ, здобуває знання про нього
Об'єднувальна	мова об'єднує людей в один народ

5. Прослухайте, потім прочитайте виразно уривки з віршів. Як ставляться до рідної мови письменники? Назвіть слова, в яких розкривається значення української мови.

1. О слово рідне! Шум дерев!
Музика зір блакитнооких,
Шовковий спів степів широких,
Дніпра між ними левій рев ...

Олександр Олесь

2. МОЯ МОВА

Ти даєш поету дужі крила,
Що несуть правду в вишину,
Вченому ти лагідно відкрила
Мудрості людської глибину.

І тобі рости й не в'януть зроду,
Квітують в поемах і віршах,
Бо в тобі — великого народу
Ніжна і замріяна душа.

В. Симоненко

10. І. Як людина пізнає світ за допомогою мови? Яка роль мови в житті людини?

Мова — засіб пізнання. Вона виконує й інші функції, найважливішою з-поміж яких є комунікативна. За допомогою мови — слів, словосполучень, речень, текстів, правил граматики — люди спілкуються — обмінюються інформацією, знаннями, думками, враженнями, радяться. Спілкування за допомогою мови, мовних засобів — це **мовлення**. Мовлення — це мова в дії, застосована людиною для її життєвих потреб.

Мовленнєва діяльність існує в чотирьох видах:

- **говоріння** — люди щось комусь говорять;
- **слухання** — когось слухають;
- **читання** — читають написане чи надруковане кимось;
- **письмо** — пишуть про щось комусь.

Мовлення може бути усним і писемним. Коли ми говоримо і слухаємо, то користуємось усною формою мовлення, коли пишемо і читаємо — писемною.

II. Якими видами мовленнєвої діяльності і формами мовлення ви користувалися під час опрацювання тексту вправи 9?

III. Яка форма мовлення — усна чи писемна — з'явилася раніше? Обґрунтуйте свою думку.

11. Прочитайте приказки. Як ви розумієте кожну з них? В яких приказках мається на увазі писемна, в яких — усна, а в яких — обидві форми мовлення? Запишіть і запам'ятайте 3—4 з-поміж них (які особливо сподобались).

1. Говори мало, слухай багато, а думай ще більше. 2. Думка — джерело слова. 3. Спочатку подумай, а потім скажи. 4. Слово — не горобець, вилетить — не піймаєш. 5. Краще скажи мало, та скажи добре. 6. Добре тому жити, хто вміє говорити. 7. Не кидай слова на вітер. 8. Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова — затятих* ворогів. 9. Краще переконувати словами, ніж кулаками. 10. Писав писака, що не розбере й собака. 11. Слово до слова — зложиться мова. 12. Будь господарем свого слова. 13. Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш. 14. Від теплого слова і лід розмерзнеться. 15. Слухай перший, говори останній.

*затятий
господар
лихий*

12. І. До усного і писемного мовлення ставляться певні вимоги. Про деякі з них ішлося в приказках із попередньої вправи. Чи завжди ви їх дотримуєтесь? Розгляньте таблицю.

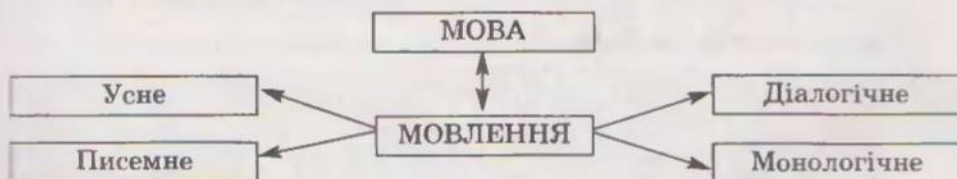
* **З а т я т и й** — запékлий (рос. непримиримый).

Вимоги до мовлення

Яким повинно бути мовлення	Як цього досягти
Змістовним	Обдумуйте тему й основну думку висловлювання, підпорядковуйте їм своє мовлення, не говоріть і не пишть зайвого
Послідовним	Стежте за порядком викладу думок
Багатим	Не повторюйте тих самих слів і речень, користуйтеся усім багатством мовних засобів
Точним	Добирайте найточніші слова, щоб вас зрозуміли правильно
Виразним	Добирайте слова і вирази, які найточніше передають основну думку
Доречним*	Враховуйте, з ким спілкуєтесь і за яких обставин
Правильним	Правильно вимовляйте слова і будуйте речення, пишть без помилок

Мовлення може бути діалогічним і монологічним. Діалог — розмова двох осіб (від грецького *dia* — між). Монолог — мовлення однієї особи (від грецького *monos* — один).

Усе викладене вище можна зобразити схематично:

II. Колективно поміркуйте над тим, в якому разі вдаються до монологічного, а коли — до діалогічного мовлення.

13. Яка роль спілкування в житті людей? З якою метою і як люди спілкуються?

Люди постійно спілкуються між собою. Ми завжди вступаємо у розмову з певною метою — передати комусь інформацію, сповістити про щось, привітати когось, пояснити щось комусь, поділитися радістю з кимось тощо. Без спілкування життя людей неможливе.

* Доречний — який відповідає ситуації (рос. уместный).

14. Від чого залежить наше мовлення? Як воно змінюється залежно від того, що саме, кому і де ми хочемо сказати?

Наше висловлювання залежить від того:

- що ми хочемо сказати (тема й основна думка);
- з якою метою (мета);
- кому (адресат) — ми по-різному розмовляємо з братом, батьками, вчителями, однолітками;
- де (місце) — у класі, вдома, на зборах, на вулиці.

15. Уявіть, що на день народження вам подарували песика. Вам не терпиться розповісти про нього однокласникам. Яку мету ви ставите: поділитися радістю, похвалитися чи просто повідомити про факт?

16. Уявіть, що ви: а) запрошені на іменини до однокласника (однокласниці) — привітайте його (її); б) побачили, як малюка образили на вулиці і він плаче — заспокойте його; в) дізналися, що ваша сестричка навчилася працювати з комп'ютером — похваліть її.

Виділені слова означають комунікативне завдання, яке стоїть перед вами і яке ви повинні вирішити під час спілкування.

17. Чи завжди ви вислуховуєте до кінця те, що вам говорять? Чи не траплялося з вами якихось пригод, неприємностей, непорозумінь через невміння чи небажання дослухати співрозмовника до кінця? Якщо так — поділіться з однокласниками, як це було.

В умінні слухати виявляється повага людини до співрозмовника, її вихованість і культура. Людина, яка вміє слухати доброзичливо*, не перебиваючи, краще зрозуміє іншу людину і швидше досягне мети спілкування. Якщо необхідно щось уточнити чи перепитати по ходу розмови — слід робити це ввічливо, тактовно.

18. Скажіть, як (і чому) — перебиваючи чи не перебиваючи — ви слухати-мете: а) пояснення вчителя на уроці; б) подругу чи товариша, які діляться своїми враженнями від закордонної* поїздки; в) однокласника, якщо ви домовляєтесь про зустріч у незнайомому місці; г) друга чи подругу, які пропонують вам спільний відпочинок у вихідні.

19. Під час канікул усі ви підросли, засмагли, набралися незабутніх вражень: хтось прочитав цікаву книжку, хтось відпочивав у мальовничому селі у бабусі й дідуся, хтось уперше побачив море, побував у Карпатах, за кордоном... Обміняйтеся своїми враженнями від літнього відпочинку. Враховуйте адресата мовлення — друзі, однокласники; мету висловлювання — поділитися враженнями від побаченого й пережитого. Дотримуйтеся вимог до мовлення (с. 11).

20. Напишіть невеликий твір на тему «Як я провів (провела) літні канікули».

* Доброзичливо — рос. доброжелательно.

* Закордонна — рос. заграничная; кордон — рос. граница.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§3 Частини мови

Повсякденний етикет*

21. І. Прослухайте текст. Як ви зрозуміли його назву? Визначте тему.

МАГІЯ* СЛОВА

У нашій мові виробилась і закріпилась ціла система словесних вітань: «доброго ранку», «доброго здоров'я», «доброго вечора у вашій хаті», «бувайте здорові».

Та чи треба використовувати їх усі підряд? Вихована людина завжди знає, яке вітання і в якій ситуації буде доречним.

віхований

ввічливий
чёмний

Неабіяке значення має тон розмови, вміння вислухати іншого, вчасно підтримати бесіду. Ввічливість*, уважність і чемність — основні вимоги мовного етикету.

Є в нашій мові коротке, але напрочуд тепле слово «дякую». Чи часто користуємося ми ним у розмові? Може, воно зняло б у людини втому, піднесло настрій?

Вироблені віками форми вітань — це наш повсякденний етикет, наша культура, наше здоров'я та спосіб життя (За В. Скуратівським).

II. Які словесні вітання є в українській мові? Які вітання ви використовуєте у різних ситуаціях? Як вестиме розмову ввічлива людина?

III. Користуючись словником у кінці підручника, з'ясуйте значення слова *чемний*, знайдіть у тексті синонім до цього прикметника. Спробуйте пояснити, як утворилося слово *повсякденний*. Складіть і запишіть одне речення зі словами в рамці.

22. На уроках рідної мови ви навчилися розрізняти поняття *мова (язык)* і *мовлення (речь)*. Перевірте, чи добре ви засвоїли значення цих слів. Прочитайте текст, виберіть із поданих у дужках слів ті, які підходять за змістом. Слова, що в дужках, поставте в потрібному відмінку.

1. Ми вивчаємо українськ(у, е) (мова, мовлення) з другого класу. 2. Його (мова, мовлення) поган(е, а) і невизразн(е, а).

* Е т и к е т — установлені норми поведінки і правила ввічливості в будь-якому товаристві.

* М а г і я — чари, *перен.* щось таємниче, загадкове.

* В і в і ч л и в і с т ь — *рос.* вежливость.

3. За допомогою (мова, мовлення) ми вивчаємо науки, здобуваємо знання. 4. На уроці розвитку (мова, мовлення) ми писали докладний переказ.

23. І. Прочитайте діалог. Знайдіть у ньому слова-звертання, слова-вітання та побажання. Якою частиною мови виражене кожне? Назвіть іменники, які вживаються у ролі звертань. Пригадайте, як пишуться власні назви.

— Добридень, Іване Петровичу!

— Доброго дня, Миколко! Давно я тебе не бачив.

— Іване Петровичу, я не раджу вам виходити сьогодні на прогулянку — надворі ожеледиця*.

— Дякую за пораду, але мені треба купити ліки. Так що доведеться помаленьку йти.

— Це не обов'язково. Я з радістю Вам допоможу. За півгодини принесу потрібні ліки. Дайте, будь ласка, рецепт.

— Це люб'язно* з твого боку. Ти добра дитина. Ось рецепт і гроші. Будь обережний, Миколко!

ІІ. Розіграйте цей діалог за особами, використовуючи слова привітання, подяки, прохання, побажання, прощання.

24. Знайдіть у тексті «Магія слова» по три іменники, прикметники, дієслова, займенники. Як ви їх визначили? Згрупуйте слова за частинами мови, запишіть, поставте до них питання.

25. І. Пригадайте, як зв'язуються слова у словосполученні. Знайдіть у тексті «Магія слова» прийменники, поясніть їх роль у побудові словосполучень.

ІІ. Утворіть усно словосполучення, добираючи потрібний прийменник. Із двома утвореними словосполученнями складіть речення.

Привітатися ... другом; заступитися ... друга; зайти ... кімнати; повага ... батьків; оспівати ... піснях; екзамен ... української мови; вхід ... перепусткою*; запросити ... гості; запитав ... сусіда; дізнався ... розмову.

26. Знайдіть у тексті «Магія слова» сполучники. Поясніть їх роль у реченні та в тексті. Складіть і запишіть речення зі сполучниками *та (і), та (але), а*. Поясніть уживання розділових знаків.

27. Прочитайте. Чи правильно вжито в реченнях виділені слова? Якими словами їх можна замінити? Які з виділених слів є зайвими? Зробіть необхідні виправлення й запишіть відредаговані* речення.

1. Моряки з пароплава побачили у воді морську акулу.
2. Вчитель звернувся до класу із питанням, але тільки один учень підняв руку. 3. Біля третини учнів не могли розв'язати

* О ж е л е д и ц я — *рос.* гололід.

* Л ю б ' я з н о — *рос.* любезно.

* П е р е п у с т к а — *рос.* пропуск.

* Р е д а г у в а т и — виправляти написане (*рос.* редактировать).

задачу. 4. Вчитель попередив*, що в слідуючий раз буде контрольна робота. 5. На канікулах наш клас поїде на катері до Канева.

28. 1. Перекладіть і запишіть вирази українською мовою.

Придёт в первом часу дня; полвторого; один на один; извините за беспокойство; позвонить снова; просьба передать сообщение; необходимо встретиться; добрый день.

II. Складіть і запишіть два речення зі словосполученнями, що вказують на час.

29. Перекладіть текст українською мовою. Що означає бути вихованим? Назвіть частини мови в другому реченні. Якими вони є членами речення?

ВОСПИТАННЫЙ ЧЕЛОВЕК

Воспитанность — это не только хорошие манеры. Воспитанный человек с глубоким уважением относится к другим людям. Быть воспитанным — значит быть внимательным, скромным, тактичным* человеком.

Хорошее воспитание — это дорогое наследие. Молодёжь должна беречь и развивать это наследие (Ш. Журжина).

§4 Текст, його ознаки. Докладний усний переказ тексту

Діти Ярослава Мудрого

Що таке текст? У чому його відмінність від слова і речення? Що означає побудувати текст? Як він створюється?

Якщо ви знатимете відповіді на ці запитання — текст у вас обов'язково вийде.

Повчимося ж будувати тексти.

30. 1. Прочитайте записи. В якому з них речення зв'язані за змістом? Який із записів — текст, а який — простий набір речень?

1. У Софійському соборі в Києві відвідувачі довго простоюють перед однією з найкращих фресок*. На ній зображено князя Ярослава Мудрого, його дружину Ірину та їхніх дітей. Синів і доньок князь виховував серед книг. Вони стали справді освіченими людьми. Літописець відзначав, що Ярослав Мудрий «населяв книжною мудрістю» серця близьких йому людей (М. Слабошпицький).

* По п е р е д и т и — рос. предупредить.

* Т а к т и ч н и й — укр. тактовний — вихований, чуйний, який поважає людей, уважно ставиться до них.

* Ф р е с к а — розпис по свіжій штукатурці водяними фарбами.

2. Вчора після уроків я ходив до бібліотеки. Мій товариш любить дивитися бойовики, а я — пригодницькі фільми. Сусідська дівчинка вчиться працювати з комп'ютером.

II. Зверніть увагу на порядок речень у тексті. Що нового додає до ваших знань кожне наступне речення?

Як з'єднують сусідні речення виділені слова? Які слова повторюються в тексті? З якою метою вжито повтори?

Поміркуйте, чи можна замінити минулий час дієслова у третьому реченні майбутнім, а в останньому — теперішнім.

III. Прочитайте текст уголос. Поспостерігайте, як зв'язує речення інтонація.

Доберіть заголовок до тексту.

? Що ж таке текст? Які його основні ознаки?

Текст — це висловлювання із зв'язаних за змістом речень, об'єднаних спільним* змістом (темою) та основною думкою.

Тема — це те, про що (про кого) розповідається в тексті.

Основна думка тексту — це те головне, що хотів сказати автор, у чому хотів переконати читачів, те, до чого він закликає, чого навчає.

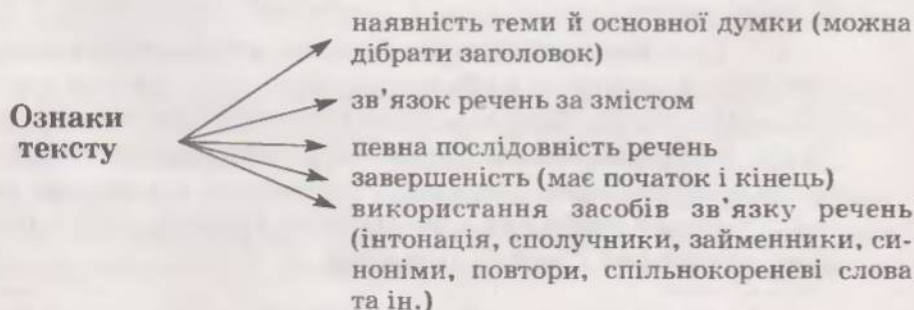
Основна думка виражається у тексті в одному з речень або впливає з того, про що пише автор.

У назві тексту, як правило, відбивається його тема або основна думка.

На відміну від окремого речення, яке висловлює думку, текст розвиває її: кожне наступне речення додає щось нове до вже відомого. Послідовність речень у тексті підпорядкована розкриттю теми.

Речення зв'язуються одне з одним за допомогою інтонації та інших засобів зв'язності.

31. Розгляньте схему. Підготуйте усне висловлювання на тему «Ознаки тексту».

* С п і л ь н и й — рос. общий.

32. І. Прочитайте текст. Що відбиває його заголовок — тему чи основну думку? Доведіть.

ДОНЬКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Середульшій доньці київського князя судилася незвичайна доля. Анна вийшла заміж за короля Франції Генріха І. До нього через далекі відстані долинула слава про незвичайну вроду і розум доньки Ярослава Мудрого.

відстань

Коли її чоловік помер, а син був ще малий, Анна стала королевою Франції. Вона підписувала всі важливі папери. На старовинних документах стоять і хрестики короля Генріха — він був неписьменний.

неписьменний

Ще Анна привезла до Франції багато книг із бібліотеки свого батька. Читала їх сама, вчила читати свого сина і французьких дітей (За М. Слабошпицьким).

письменний

рос. грамотный
який уміє читати і писати. Він був письменний.

грамотний

рос. грамотный
той, хто грамотно, без помилок пише. Грамотний учень.

II. Доберіть синонім до слова *врода*, антонім до слова *неписьменний*. Знайдіть засоби зв'язку речень у тексті.

III. Яке речення виражає основну думку висловлювання і в яких реченнях вона розкривається?

Як будується текст?

Текст

Зачин — називає тему висловлювання

Основна частина — розкриває думку, намічену в зачині

Кінцівка — завершує текст, підводить до висновку

Як у тексті розкривається тема?

Тема тексту розкривається поступово — у мікротемах (кількох реченнях, які об'єднуються в абзаци). Кожен абзац починається з нового рядка.

Стисло* сформульовані мікротеми — це пункти плану.

План тексту складають для того, щоб виділити у змісті найважливіше (визначити мікротеми), розкрити послідовність викладу думок. За планом легше переказати текст, написати твір.

*Стисло — рос. сжато, кратко.

33. І. Прочитайте, визначте тему тексту. Віднайдіть речення, які розкривають тему кожного абзацу (тематичні, або ключові речення). Спишіть текст. Простежте, як розкривається тема в мікротемах.

МІСТА УКРАЇНИ

Багато в Україні великих і красивих міст. Кожне з них має свою давню назву.

Одні міста називались на честь їхніх засновників, народних героїв. Так, Львів заснував князь Данило Галицький. І назвав його ім'ям свого сина — Лева.

Інші міста прибирали собі назви тих місцевостей, на яких вони будувалися.

А Харків, Ужгород, Луганськ, Полтава, Тетерів вирости на берегах річок, що мають схожі назви (І. Білий).

II. Як у давнину називали міста в Україні?

34. І. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовки. З'ясуйте значення незнайомих слів, зверніть увагу на правопис виділених; запишіть їх. Складіть усно речення зі словами в рамці.

II. Підготуйтеся до усного докладного переказу тексту за планом.

Доля старшої доньки Ярослава Мудрого — Єлизавети — привела її в Норвегію. Вона вийшла заміж за короля Олафа Гарольда, який був тоді на службі у київського князя.

У багатьох походах вікінгів* брав участь норвезький король, якого у давніх скандинавських сагах* прозвано було Гарольдом Сміливим, або Гарольдом Грізним.

Коли він загинув в одній із битв, Єлизавета залишилася із двома доньками. Вони стали освіченими людьми, адже їхнім навчанням і вихованням займалась мати. Зробили чимало для підтримання добрих відносин Норвегії та Київської Русі. А їхня мати згодом вийшла заміж за данського короля, і в Київській державі з'явилась ще одна дружня країна — Данія (За М. Слабошпицьким).

дружний
рос. дружный

здружений, одностайний
(рос. единопутный).

Дружний клас.

дружній
рос. дружеский, дружественный

приятельський, доброзичливий, дружелюбний.

Дружня країна. Дружні стосунки.

* Ві́кінги — морські воїни Скандинавії в IX—XI ст.

* Са́га — переказ, легенда, історія.

П л а н

1. Норвезька королева родом із Київської Русі.
2. Легендарна сміливість Гарольда.
3. Удова з двома дітьми.
4. Внесок доньок Єлизавети у підтримання відносин Норвегії та Київської Русі.
5. Ще одна дружня країна.

13. I. Розташуйте розрізнені абзаци в такій послідовності, щоб вийшов текст, і запишіть. Як ви розумієте назву тексту? Що вона відбиває — тему чи основну думку?

СОВІСТЬ — НАЙКРАЩИЙ ПОРАДНИК

Скільки було радості при зустрічі! І тут я побачила, як змінилася, постаріла бабуня за цей рік. Мені відразу стало дуже соромно за себе. Адже я могла провести частину канікул із нею. Допомогати по дому, в саду, на городі, ходити до крамниці.

Наступного року я обов'язково поїду до бабусі на все літо.

Цього літа я відпочивала біля Чорного моря. Цілий місяць купалася, загоряла. А потім ми з мамою на тиждень поїхали до бабусі в село.

II. А як ви зазвичай проводите літні канікули? Чи не забуваєте провідати бабусю й дідуся?

§5 Іменник. Прикметник

Цікаве про природу

14. I. Прослухайте, потім прочитайте текст. Чому він так називається?

МАЛЕНЬКІ РЯТІВНИКИ ПРИРОДИ

Тепло, по-доброму називають цю комаху: «сонечко», «петрик», «божа корівка», «сонячні жучки».

У давніх слов'ян жучок уособлював бога Сонця, який дарує світло, родючість, життя. Сонечка приносять велику користь сільському господарству. Раніше садівники спеціально розводили і випускати їх на свої поля і сади для знищення тлі та інших шкідників*. Потомство ж

* Шкідники — рос. вредители.

шкіднік
шар
куля

повітря

однієї лише тлі здатне покрити суцільним* шаром земну кулю!

Чисельність сонечок в Україні з кожним роком зменшується через надмірне* застосування* отрутохімікатів* у сільському господарстві.

Сонечка надзвичайно чутливі до забрудненого повітря. Від нього червоні жучки стають чорними, а після очищення повітря повертають свій колір.

Стежте за кольором сонячних жучків, дорогі друзі! (За Л. Згуровською).

шар
рос. слой

куля
рос. шар

Ставок покрився шаром льоду. Земна куля. Повітряна куля.

II. Як ставилися здавна до сонячних жучків? Яку користь приносять вони сільському господарству? Чому чисельність їх зменшується? Чи можна назвати цих жучків «барометром чистоти повітря»? Знайдіть у тексті слова на підтвердження вашої думки.

III. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

IV. Складіть колективно план тексту «Маленькі рятівники природи». Перекажіть текст за планом.

37. Пригадайте, як називається зміна іменників за закінченнями. Який відмінок іменника становить його початкову форму? Знайдіть у тексті по три іменники різного роду. Запишіть їх у початковій формі за родами.

З р а з о к.

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід
жучок	комаха	сонечко

38. Випишіть із тексту «Маленькі рятівники природи» по два іменники чоловічого, жіночого та середнього роду. Складіть із ними речення.
39. Пригадайте, як відмінюються іменники у множині. Запишіть подані слова у формі множини називного та родового відмінків. Позначте закінчення.

З р а з о к. Товариш — товариш^{ів}, товариш^{ів}.

Паляниця, булка, скибка, груша, свято, місто; пекар, товариш, звичай, продукт, ніж, вантаж; око, гість, піч, сім'я.

* Суцільний — рос. сплошной.

* Надмірний — рос. избыточный.

* Застосування — рос. применение.

* Отрутохімікати — рос. ядохимикаты.

40. Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Пригадайте, в яких відмінках відбувається чергування приголосних. Підкресліть літери, які позначають приголосні звуки, що чергуються.

Стоять на березі; держать в руці; быть в дорозі; дати орешек бідці; птах в клітці; бежать по тропинці; в зеленому горошку.

41. Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Чи однакового роду іменники в обох мовах? Як узгоджуються іменники з прикметниками у словосполученнях?

Широка степа; піднялась пилю; простори Сибіри; далішній шлях.

42. Випишіть із тексту «Маленькі рятувальники природи» словосполучення іменника з прикметником. Визначте рід та відмінок прикметників. Чи мають той самий рід і відмінок іменники? Про що це свідчить?

43. Спишіть, до прикметника доберіть протилежний за значенням прикметник і запишіть його з тим самим іменником.

М'який хліб — ...; м'яка глина — ...; солодке печиво — ...; солодкий перець — ...; здорова людина — ...; здоровий сон — ...; легке завдання — ...; легка валіза — ... .

44. Прочитайте. Запишіть речення, добираючи з довідки потрібні за змістом прикметники.

Цвітуть ... проліски, ... кульбаби, ... фіалки, ... конвалії. Садки уквітчані ... та ... цвітом — настав квітень.

Д о в і д к а: золоті, пахучі, ніжні, сині, білий, рожевий.

45. I. Доповніть речення прикметниками, доберіть їх якомога більше. Запишіть утворений текст.

... килимом укривають ... землю ... фіалки. Вони мають ... запах. Квітка сон випростовує свої ... пелюстки. Стрімко зводяться ... дзвіночки. Надходить ... літо.

II. Складіть усно невеликий текст-опис на одну з тем: «Улюблені квіти моєї мами», «Моя улюблена квітка».

46. Прочитайте текст. Запишіть, розкриваючи дужки й ставлячи подані в них слова у потрібній формі. Знайдіть прикметники, які вказують на те, що автор описує ранок.

Ліс ще дрімає в (передранішній) тиші. Деревця ясно вкриті (краплиста) росой. З (синього) небом щось діється. Воно (бліде) сяйвом торкає вершечки (чорний) лісу. Ясне проміння (золоті) смугами впало на (синю) від роси траву (за М. Коцюбинським).

47. Прочитайте і перекладіть текст українською мовою, визначте роль прикметників у ньому. Якими членами речення вони є?

Белая, красная, жёлтая, розовая, чайная, чёрная роза. Каких только роз не бывает!

Чудесний цветок радує наш взор. У нього ніжний, тонкий аромат. Вместе с тем роза і лічєбное растение. Розовое масло в прямом смысле дороже золота (М. Паклін).

48. Прочитайте і відредагуйте речення. Чи правильно вжито виділені прикметники у словосполученнях? Якими словами їх треба замінити? Запишіть виправлені речення, користуючись довідкою.

1. З берези з малим шелестом падає листя. 2. У цій частині ріки дуже міцна течія. 3. Вітер на вулиці був маленький. 4. У лісі почався бурний листопад. 5. Листа надруковано маленьким шрифтом. 6. По трасі з сильною швидкістю проносилися машини.

Д о в і д к а: дрібний, тихий, великий, сильний, слабкий, яскравий.

§6 Дієслово. Займенник

Діло майстра величає

49. І. Прочитайте текст. Про яке ремесло в ньому розповідається? Як ставилися селяни до ковалів? Коли ковалі відзначали своє професійне свято?

КУЗЬМА З ДЕМ'ЯНОМ — КОВАЛІ

Здавна в народі шанували коваля. Без нього не міг обійтися жоден* селянин. Місцевий коваль виготовляв усі господарські й побутові речі: плуга, сокиру, сапу, ножа, борону.

сокіра
борона
борону

За народною уявою відкрили людям секрет вогню, навчили їх ковальського мистецтва святі Кузьма та Дем'ян. За легендою вони першими виготовили плуг, а з цим винаходом* людина набула вміння обробляти землю.

митіць
митці
вінахід

У народі існує повір'я, що святі захищають від укусів змії. Плазуни бояться розпаленого горна Кузьми і Дем'яна, підкоряються їм.

На 14 листопада припадає свято Кузьми й Дем'яна. У цей день ковалі пошановували святих і відзначали своє професійне свято (З кн. «Дванадцять місяців»).

II. Пригадайте, що означає дієслово, на які питання відповідає. Випишіть із тексту дієслово. Визначте їх час і особу. У дієслів якого часу можна визначити рід? Знайдіть таке дієслово у тексті.

* Ж о д е н — рос. ни один.

* В і н а х і д — рос. изобретение.

III. Які слова вживаються в тексті замість іменників? Як вони називаються? Випишіть із тексту займенники, визначте їх особу та відмінок.

30. Прочитайте. Визначте дієслова, з'ясуйте, якими вони є членами речення.

1. У давнину металеві вироби виготовляли ремісники. 2. У XVII столітті залізо видобувалося на Полтавщині, Харківщині, у Поліссі та Галичині. 3. Сьогодні Україна посідає четверте місце в світі з виробництва чавуну, сталі і прокату. 4. Український метал одержують Китай, Росія, Туреччина, Таїланд, Болгарія, Сирія (З дит. енци. «Україна»).

31. Прочитайте опис процесу виготовлення предметів із металу. Наскільки він був складним? Знайдіть у тексті дієслова, які називають стадії виготовлення речі з металу.

Робота коваля вимагала не тільки уміння, а й неабиякої фізичної сили. Процес кування відбувався у кілька стадій. Спочатку коваль розігрівав до червоного кольору шматок* металу в горні, де горіло деревне вугілля. Далі брав кліщами розпечений метал, клав його на ковадло і бив по ньому молотом, аж поки шматок металу набуде потрібної форми. Готову річ кидав у корито з водою для загартування* (З журналу).

32. Пригадайте, які слова називаються антонімами. Запишіть прислів'я, зставляючи на місці крапок антоніми до дієслів. Поясніть зміст прислів'їв.

1. Усе минеться, одна правда ... . 2. Мати одною рукою б'є, а другою ... . 3. Незнайко на печі лежить, а знайко по дорозі ... . 4. Умій казати, умій і ... . 5. Удар забувається, а слово ... .

33. I. Утворіть словосполучення з дієсловами.

Кувати (метал, зозуля); сміється (дівчинка, сонечко).

II. Складіть з утвореними словосполученнями речення. Назвіть слова, ажиті в переносному значенні.

34. Прочитайте текст. Перекладіть і запишіть його українською мовою. Порівняйте написання виділених слів в українській та російській мовах.

Просыпаешься утром — не забудь улыбнуться новому дню. Чтобы быть бодрым и здоровым — обливаешься холодной водой. Сон убегает. Придёшь в школу — передай своё тепло и хорошее настроение всем вокруг.

* Шматок — рос. кусок.

* Загартування — рос. закаливание.

55. Пригадайте, коли при відмінюванні деякі займенники починаються з *н*. Перекладіть і запишіть словосполучення українською мовою. Порівняйте написання займенників в українській та російській мовах.

Работа выполнена ими; картина написана ею; учитель доволен нами; им и его воинами враг разбит.

56. Прочитайте, відредагуйте і запишіть текст. Якою частиною мови у деяких реченнях треба замінити слова, що повторюються?

Ковалі виготовляли зброю та різноманітні господарські речі. Уміло і вправно ковалі підковували коней, робили оковку возів. Селяни шанували ковалів. Вироби ковалів були необхідні в господарстві та у військових походах (3 кн. «Українська минувшина»).

57. Прочитайте речення. Чи правильно вжито виділені слова? Визначте їх значення за допомогою тлумачного словника в кінці підручника. Доберіть замість виділених слів слова, які відповідають змісту речень. Відредагуйте і запишіть виправлені речення.

1. Чернігівський князь дізнався, що лікар Агапіт лічить усі хвороби. 2. Перед вживанням фрукти необхідно помити та обдати гарячим кропом. 3. Прекрасні білі лілії засипають із заходом сонця. 4. До кінця семестру залишилося дві неділі.

§7 Стилi мовлення

Птахи України

Ми говоримо по-різному вдома з батьками на побутові теми, у школі з друзями про свої справи, відповідаючи на уроці, у державній установі з посадовою особою.

Як навчитися використовувати мовні засоби відповідно до того, з якого приводу, з ким і де ми спілкуємося?

Відповідно до ситуації спілкування — залежно від того, з ким, де і з якою метою ми спілкуємось, розрізняють п'ять стилів мовлення: розмовний, науковий, художній, офіційно-діловий, публіцистичний.

Кожен із них має свої особливості: своєрідні слова, словосполучення, структуру речень. Стилi вивчає стилістика.

Щоб визначити стиль мовлення, треба відповісти на запитання:

Про що людина говорить?

Для чого?

Кому говорить?

Як говорить?

Де це відбувається?

11. **І.** У бесіді з хлопцями таксист розповів про цікавий випадок. Цю розповідь опублікувала одна газета.

Уявіть собі. Ніч. Хоч в око стрель*. Навколо — ні душі. Сиджу за кермом. Швидкість — 70. Упевнений, що в машині я сам. І раптом відчуваю: на моє плече лягає рука...

Я страшенно злякався і різко повернувся, щоб захиститися! Але захищатися не було від кого: на плечі в мене сиділо... симпатичне кошеня. Очевидно, його залишив хтось із пасажирів.

Я пожалів малюка і відвіз його до себе додому. Моя шестирічна донечка була рада-радісінька.

II. До якого з перелічених п'яти стилів мовлення може належати текст? Чому ви так вважаєте? Доберіть заголовок до тексту.

Коли ми жваво, емоційно обмінюємося інформацією, враженнями, ділимося думками чи почуттями з кимось із рідних, знайомих в усній формі або письмово в дружніх листах, то користуємося розмовним стилем. Розповідь таксиста про кошеня — приклад розмовного стилю мовлення.

III. Чи доводилося вам прислухатися до розмовного мовлення тих, хто вас оточує? Які речення в ньому переважають — прості чи складні? Назвіть кілька слів, характерних для розмовного стилю, наприклад: *вирекусити* (замість поїсти), *канючити* (просити), *платтячко* (плаття, сукня), *наганяй* (покарання), *балакун*, *нероба*, *бешкетник*. Завідіть приклади слів, характерних для розмовного стилю, у розповіді таксиста.

IV. Уявіть, що пригода трапилася з вами, і передайте розповідь таксиста від першої особи. Використовуйте інтонацію, міміку, жести, щоб зробити розповідь якомога природнішою.

12. Подумайте, чому для розмовного стилю мовлення характерний діалог.

13. Прочитайте текст. Яка його мета — передати наукову інформацію чи вплинути на почуття й емоції читача? Чи відбиває заголовок стильову належність тексту?

ГОРИХВІСТКА ЗВИЧАЙНА

На лобі вузенька чорна смужка. Передня частина голови зверху і смуга за оком білі. Спина сіра, надхвістя і крила яскраво-руді. Горло, боки шиї і зоб чорні, груди і боки тіла яскраво-руді. Череву блідо-руде. Махові пера бурі, з вузенькою світлою смужкою по зовнішньому краю. Рульові пера яскраво-руді. Дзьоб чорний, ноги бурі.

* Хоч в око стрель — дуже темно (рос. хоть глаз выколи).

Гнізда — в закритих місцях. Яйця голубі. Комахоїдні птахи.

В Україні є два види (Із «Визначника птахів»).

Текст має на меті передачу наукових знань. Тут наводяться точні дані, вживаються спеціальні слова-терміни (їх виділено). Отже, текст належить до наукового стилю мовлення. Цей стиль використовується в підручниках, словниках, довідниках, енциклопедіях, наукових статтях, під час обговорення наукових проблем.

61. І. Прочитайте текст. Яка його тема й основна думка?

ГОРИХВІСТКА

А погляньте-но! Що за диво!.. Серед білого дня на дереві ліхтарик спалахнув.

Блимнув і згас, а тоді на іншій гілці загорівся. І там уже немає. Що ж воно таке? Та то не вогник, а червоний хвостик пташки-горихвістки поміж листям сяйнув. І ось що цікаво: летить пташка — і хвостик у неї «горить», а сиде на гілку — немає вогника. Чому так?

Пояснити це неважко: пташина в польоті хвостик розгортає, от пір'ячко вогником і спалахує, а вмоється на гілці, хвостик згорне — «вогняне» пір'ячко сховається.

Як любо горихвістку споглядати, особливо в саду — там дерева невисокі, зблизька кожна пір'їнка на видноті, і хвостик-вогник теж (За М. Лєденцовим).

П. А тепер порівняйте обидва тексти про горихвістку. Що їх об'єднує? Яку інформацію ви почерпнули з першого тексту? З другого? За якими ознаками другий текст відрізняється від першого?

На відміну від попереднього тексту, де в наукових термінах точно описано особливості будови тіла і забарвлення горихвістки, в цьому тексті автор висловлює захоплення, замилювання красою пташки. Мета — вплинути на почуття й емоції читача (слухача) за допомогою образних засобів мови — порівнянь, епітетів, метафор. Отже, текст належить до художнього стилю мовлення, яким послуговується* художня література.

* Послугується — користується.

42. Розгляньте таблицю. Від чого залежить стиль наших висловлювань? Розкажіть про стилі мовлення за таблицею.

Стилi мовлення

Стиль	Де використовується	Мета висловлювання	Види висловлювань
Розмовний	У побуті	Обмін інформацією, думками з різними людьми	Розмова на побутові теми, листи до знайомих і близьких
Науковий	У науці, техніці, освіті	Передача наукових знань	Правила в підручнику, інформація в науково-популярній літературі, лекція, доповідь, стаття
Художній	В художній літературі	Поповнення знань, вплив на думки, почуття й емоції	Вірш, оповідання, повість, роман, п'єса

43. I. На уроці математики учитель дав першокласникам завдання скласти задачу за малюнком. Яким стилем мовлення повинні були скористатися діти? Обґрунтуйте.

II. Прочитайте задачу, яку склав один з учнів. Чи впорався він із завданням? Чи потребує текст якоїсь правки? Якої саме? Виправте, якщо потрібно, текст і запишіть; поясніть свої дії.

У пучку було 9 морквин. Одну взяли. Її почистили і з'їли. Ну й смачна ж була морквинка! Скільки морквин залишилося в пучку?

Вживання у тексті слів і речень іншого стилю вважається помилкою, яка має назву стилістична. Її позначають так: С.

44. I. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Обґрунтуйте свою думку.

ДОЩ

Десь далеко, за темною смугою лісу, обізвався грім. Легко і радісно зітхнув густий хутірський парк із столітніми дубами.

Щось насувало грізне. Потемніло, завітрило, закрутилась курява*. Гримнуло ближче, немов звалив хтось на поміст деревину, загуркотіло й покотилось у небі.

Вітер ущух*. Між листям зашелестів густий рівний дощ. Хмара сіяла й сіяла — щед्रो, не жалуючи. За всю історію спостережень метеорологічна служба не фіксувала такої кількості опадів.

...І знову синіє небо, а на ньому золоте сонце — сипле скрізь гарячими блискучими бризками. Пишається проти сонця гай, увесь у блискучих краплях, як у золотому намисті (За С. Васильченком).

II. З'ясувалося, що, переписуючи уривок із твору Степана Васильченка, учень допустив помилку. Знайдіть її і визначте вид. Запишіть вправлений вами текст.

§8 Прислівник. Сполучник. Прийменник

Рослинний світ України

65. I. Прочитайте текст. Чи вдалою, на вашу думку, є назва тексту? Чому? Запропонуйте інший заголовок.

ЦВІТУТЬ КАШТАНИ

Каштан звичайний прикрашає вулиці та парки Києва, Одеси, Ужгорода, Львова. До нас він потрапив з Балканського півострова. 1812 року каштан з'явився в Криму, а за кілька літ оселився у Києві.

Дерево **прекрасно** пристосувалося до клімату Києва. Нерідко у погожі осінні дні воно зацвітає **вдруге** за рік, і тоді на розкішному гіллі можна побачити і букетики квітів, і дозрілий плід.

Каштан виконує багато корисних функцій. Його цвіт, плоди йдуть на виготовлення ліків. Деревину використовують для виробництва меблів. Із плодів одержують крохмаль, який є чудовим кормом для тварин.

Здавна з каштана благородного готували різноманітні страви, а каштановий хліб досі популярний у багатьох районах Італії (3 кн. «Дванадцять місяців»).

II. Коли оселився в нашій країні каштан? Як дерево пристосувалося до клімату наших міст? Як використовують каштан? Які дерева ростуть у вашому місті (селищі)? Чи посадили ви хоч одне дерево?

III. До якої частини мови належать виділені слова? Чи змінюються вони? Наведіть приклади прислівників, складіть із ними 2—3 речення (письмово).

* К у р я в а — рос. пыль (в воздухе).

* У щ у х н у т и — стихнути.

54. Спишіть, добираючи прислівники, що відповідають на подані в дужках питання.

В Україні (я к?) ... популярними були такі дерева, як дуб, береза, тополя, явір, верба. Березовий сік збирали (к о л и?) ... . Верба (я к?) ... переносила вологу. Тому за розташуванням вербових дерев селяни (я к?) ... визначали підземні джерела.

55. Утворіть від поданих слів прислівники, поставте до них питання. Складіть із ними речення, запишіть за зразком.

З р а з о к. Легкий — легко (я к?). Весняний вітер легко гойдав вербове гілля.

Ясний, м'який, теплий, добрий, щедрий, високий.

56. I. Прочитайте прислів'я. Поясніть їх зміст. Запишіть, поставте замість крапок антоніми. Підкресліть у реченнях прислівники.

1. Говорить прямо, а робить ... . 2. М'яко стелить, та ... спати. 3. Добре говорить, а ... творить.

II. Прочитайте загадку, вживаючи замість крапок антонім до прислівника. Відгадка — назва сільськогосподарського знаряддя. Наведіть приклад загадки, в якій є прислівники.

Влітку служить, а ... зуби сушить.

57. Спишіть текст. Поставте питання до прислівників. Якими членами речення вони є? Підкресліть прислівники як члени речення.

Уночі лягли перші заморозки. Уранці не потеплішало. Довкола зробилося тихо. І раптом високо в небі хтось ніби зачепив срібну струну. Зовсім недалеко забриніло над горобиною* і ялинкою дзвінко, прозоро. Це були омелюхи. Горобина радо пригощала далеких чубатих гостей червоними терпкими ягодами. Ялинка ласкаво торкнулась зеленими гілками своєї подруги (За Г. Демченко).

72. Знайдіть прийменники у тексті «Цвітуть каштани». Яка їх роль? Виписуйте словосполучення, в яких слова пов'язуються за допомогою прийменників. Зверніть увагу на написання прийменників.

73. Для чого вживаються сполучники? Наведіть приклади речень зі сполучниками з тексту «Цвітуть каштани».

74. Складіть речення зі сполучниками *і, а, але*. Запишіть їх, поясніть вживання розділових знаків.

*Горобина — рос. рябина.

◆ Слово синтаксис у перекладі з грецької мови — *побудова, зв'язок, порядок*. Вивчаючи цей розділ граматики, ви дізнаєтесь про будову та значення словосполучень і речень. Ви навчитесь розрізняти їх у тексті та правильно вживати у мовленні, складати монологічні тексти та тексти з діалогом.

§9 Словосполучення

Школа — святиня і надія народу

73. І. Пригадайте, як пов'язані слова у словосполученні. Чи з усіх наведених слів можна утворити словосполучення? Чому? Утворіть можливі словосполучення, назвіть у них головне слово. Як ви його визначили?

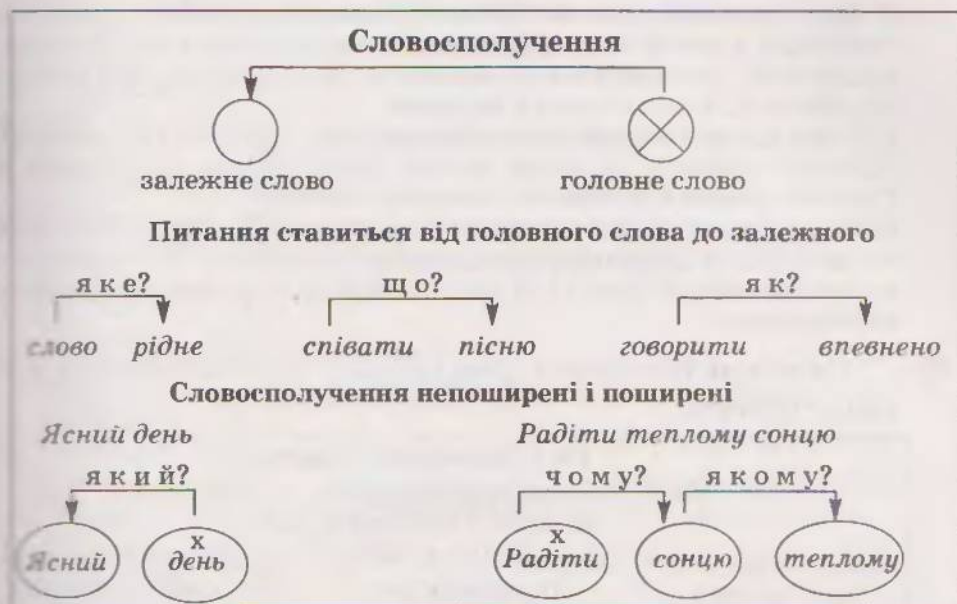
1. Область, коридор; школа, поплавок; дивитися, голосно; слухати, яскраво; добре, сумно; учитися, зустрітися.

2. Іти, школа; давати, освіта; мій, бібліотека; навчатися, грамота; високо, цінувати; допомагати, бабуся; прочитати, книга; зустрітися, свято; нагадати, зустріч.

ІІ. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. До виділених слів знайдіть залежні за допомогою питань. Випишіть ці словосполучення.

Князь Володимир Святославич після хрещення Русі створив у Києві школу для дітей бояр та дружинників. Грамотність швидко поширилася серед різних верств населення. Діти починали навчатися з семи років. Вони оволодівали технікою письма та читання, одержували знання з арифметики, природничих наук. У старшій школі вивчали філософію, граматику, історію (За В. Гриценко).

◆ Словосполучення називає предмети, їх ознаки і дії точніше, конкретніше, ніж одне слово. Слова у словосполученні пов'язані за змістом і граматично. Словосполучення складається з двох частин: головної та залежної.

1. Прочитайте текст. Визначте його тему.

ОСВІТА В УКРАЇНІ

За князювання Ярослава Мудрого особливо розквітла справа освіти. здобувати освіту Було відкрито школи, семінарії*, засновано бібліотеки. Книгозбірні були при кожному монастирі, при школах, де здобували освіту наші юні предки. Мали бібліотеки князі, воєводи. Сам князь Ярослав любив читати, цінував книгу і зібрав величезну бібліотеку.

Високо цінували освіту і запорожці. У січових школах хлопчики навчалися грамоти, військового мистецтва, співів.

Рівень грамотності населення вражав гостей, які відвідували Україну в XVII—XVIII століттях. Вони писали у спогадах, що майже в кожному селі є школа, що не тільки чоловіки, а й жінки та дівчата вміють читати й писати.

Шанували науку в Україні завжди. Навіть за найбільшої скрути* селяни намагалися дати освіту своїм дітям (З дит. енци. «Україна»).

запорожці

рос. запорожцы — українські козаки, які жили за порогами Дніпра в XVI—XVIII ст.

запоріжці

рос. запорожцы — жителі Запоріжжя.

* Семіна́рія — середній спеціальний навчальний заклад, переважно духовний.

* Скру́та — тяжке матеріальне становище (рос. нужда).

II. Яка інформація вас зацікавила? Доповніть розповідь відомостями про освіту в нашій та інших країнах, одержаними з книжок, під час подорожей. Як ставитеся до навчання, до школи ви? Що найбільше подобається, а що хотілося б змінити?

III. Знайдіть у тексті синоніми до слів *бібліотека, навчатися*. Підберіть синонім до слова *школа*, який складається з двох слів. Складіть речення із словосполученням у рамці.

IV. За допомогою запитань простежте, як пов'язані виділені пари слів (за змістом, за допомогою закінчень, сполучників). Чи всі вони є словосполученнями? Чому? Під час відповіді користуйтеся поданою нижче таблицею.

Не кожне поєднання двох і більше слів називається словосполученням.

Не є словосполученнями		
слова, з'єднані сполучниками, рівноправні, незалежні одне від одного:		
підмет і присудок (сад цвіте)	іменник (займенник) з прийменником (на стіні, у мене)	однорідні члени речення (молодий, але мудрий)

75. Доведіть, що виділені слова не є словосполученнями.

1. На шкільній ділянці **ростуть квіти**. 2. У саду, у дубовому гаю багато затишних куточків, де пахнуть квіти і можна помріяти. 3. В одному з гаїв — великий кущ винограду, лоза в'ється по стовбуру вишні. 4. У школі **твориться людина**. 5. Наша школа **розташована** на околиці села, що знаходиться за п'ятнадцять кілометрів від Кременчука. 6. Шкільна ділянка **межує** з лісом. 7. Ми **обсадили** стадіон дубками і кущами бузку (З тв. В. Сухомлинського).

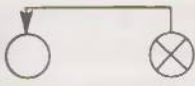
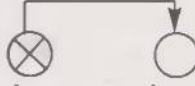

76. Розгляньте словосполучення. Чим вони подібні? Яке відрізняється від інших? Запишіть словосполучення, виділіть закінчення у залежних словах, зазначте вид словосполучення. Поясніть, як пов'язані слова у словосполученнях.

З р а з о к. Дитячий ий галас — прикм. + ім.

Шкільне подвір'я; письмовий переказ; контрольна робота; зошит для диктантів; важка задача; навколишній світ.

Побудова словосполучень залежить від того, якими частинами мови виражені головне і залежне слова. Головне і залежне слова у словосполученні можуть бути пов'язані за допомогою закінчень або закінчень і прийменників.

77. Допишіть по 3—4 словосполучення, що відповідають схемам на с. 33. Назвіть типи словосполучень.

1. — велика бібліотека, ...
прикм. ім.
2. — кімната для відпочинку, ...
ім. ім.
3. — навчалися грамоти, ...
дієсл. ім.
4. — іти швидко, ...
дієсл. присл.
5. — білий від снігу, ...
прикм. ім.

Словосполучення поділяються на типи залежно від того, якою частиною мови є головне слово: *дружня розмова* (іменникове), *будувати міст* (дієслівне), *білий від снігу* (прикметникове), *дуже весело* (прислівникове), *хтось із них* (займенникове).

Синтаксичний розбір словосполучення

Порядок розбору

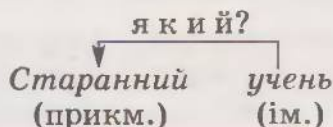
1. Назвати головне і залежне слова. Поставити питання від головного слова до залежного.
2. Сказати, якими частинами мови виражені головне і залежне слова.
3. Вказати, як пов'язане залежне слово з головним: лише за змістом, за допомогою закінчення і прийменника.

Зразок усного розбору

Старанний учень.

У словосполученні *старанний учень* головне слово — *учень*. *Учень* я к и й? *старанний*; *старанний* — залежне слово. Головне слово виражене іменником: словосполучення іменникове. Залежне слово виражене прикметником, воно пов'язане з головним за змістом і за допомогою закінчення *-ий*.

Зразок письмового розбору

78. Прочитайте текст. Випишіть словосполучення, в яких головними є виділені слова. Розберіть письмово чотири різних словосполучення.

Дехто з нас не уявляє, наскільки складною є **праця** вчителя. Ткаля уже через годину **бачить** плоди своєї роботи. Сталевар через кілька годин радіє вогненному **потoku** металу. Хлібороб через кілька місяців **милується** зібраним урожаєм. А вчителеві треба **працювати** роками, щоб побачити предмет свого **творіння**. Кожна крихта твоєї людської **краси** — це його безсонні ночі. **Праця** педагога — це напружена праця серця і **творчість** розуму (За В. Сухомлинським).

79. **Перевірте себе!** Затуліть правий стовпчик, перекладіть вирази самостійно. Після цього порівняйте, як ви впоралися із завданням. Запам'ятайте, як перекладаються українською мовою російські словосполучення з прийменником *по*. Складіть із ними речення.

Російською

работать по плану
по происхождению украин-
нец
киоск по продаже проезд-
ных билетов
по два в каждом ряду
передавать по радио
плыть по течению
вычислить по формуле
по той причине
остановка по требованию
сделать по заказу

Українською

працювати за планом
за походженням (з похо-
дження) українець
кіоск для продажу проїзних
квитків
по два в кожному ряду
передавати по радіо
пливти за течією
обчислити за формулою
з тієї причини
зупинка на вимогу
зробити на замовлення

80. Прочитайте. Виберіть правильний варіант словосполучень і складіть з ними речення.

Майстерня ремонту (лагодження) одягу — майстерня по ремонту одягу; іспит з англійської мови — іспит по англійській мові; пішов по хліб — пішов за хлібом; дякую тобі — дякую тебе; вибач мені — вибач мене; працювати щопонеділка — працювати по понеділках.

81. Перекладіть текст (усно), доберіть заголовки. Випишіть виділені звичайним шрифтом словосполучення, які ви переклали, розберіть їх усно і письмово. З'ясуйте значення виділеного спеціальним шрифтом слова за допомогою тлумачного словника. Чи багато значень воно має? Яке з них підходить за змістом?

У кожного ученика є сундучок, де храняться **сокровища школьників**. В **узенських** відділеннях ждуть своєї черги йти на роботу **карандаш, ручка, ластик**. Вони обов'язково

потеряються, якщо ховати їх без сундучка. Імя сундучка известно всем. Это пенал.

Називається він так в честь пера, які там ховали. На латинському мові «перо» буде «пенна». Раніше в пеналі лежали тільки пера, але потім туди стали класти і інші предмети для письма і малювання. А назва «пенал» збереглося. Пенал — це перохранилище (За Г. Юрминим).

Сундучок — скринька. Ховатися — зберігатися. Сокровища — скарби. Ждати — чекати. Черга — черга. Ластик — гумка. Потерятися — загубитися. Известно — відомо. В честь — на честь. Перо — перо. Прятати — ховати. Другий — інший. Хранилище — сховище.

Утворіть словосполучення. Складіть з ними речення, щоб вийшло велике висловлювання. Запишіть його.

Мій, школа; розташований, в, центр, місто (околиця, на, селище); поряд, із, школа; спортивний, стадіон (майданчик); проводити, часто; змагання, з, футбол (волейбол, теніс); алея, обсадити, дубки; у, двір, садити, бузок, кущі; школа, серед, природа; добре, для, здоров'я.

§10 Типи мовлення

Хай б'ється завжди зелене серце природи

Уяви, що наступного дня після зустрічі з НЛО* ти прийшов (прийшла) до школи й однокласники почали розпитувати тебе про це диво. «Ти бачив (бачила) іншопланетян? Які вони?» — запитав Микола. «Що вони робили?» — поцікавилась Оксана. А хтось замислився: «Чому вони прилітали на Землю?» Запитань — безліч. І тобі довелося описувати іншопланетян, розповідати, що відбувалося на місці приземлення НЛО і навіть висловлювати свої припущення*, навіщо прилітали енелонавти. І щоразу залежно від мети, змісту й побудови у тебе виходили інші висловлювання — опис, розповідь, роздум.

Це три типи мовлення. Висловлювання може належати до одного з них, здебільшого вони поєднуються в одному тексті.

1. Прочитайте перші рядки учнівських творів (с. 36). Чи можна за початком визначити, який саме текст — опис, розповідь чи роздум — має намір створити кожен із учнів?

* Н.Л.О. — невпізнаний літаючий об'єкт.

* Висловити припущення — рос. висказати предположение; припускати — вважати за можливе.

1. Я бачив НЛО. Це був...
2. Я бачив НЛО. А трапилося це так...
3. Я бачив НЛО. Чому він прилітав?

Міркуємо

За початком першого тексту можна здогадатися, що в ньому описуватиметься НЛО. Це буде опис. Із початкових речень другого тексту можна зрозуміти, що в ньому розповідатиметься про зустріч з НЛО. Автор побудує розповідь. У початку третього тексту висловлюється припущення, чому НЛО прилітав на Землю. Учень має намір написати роздум.

II. Розгляньте малюнок. Чи збігаються* ваші уявлення про те, як виглядають енелонавти, з їх зображенням? Опишіть усно апарат, на якому вони прилетіли.

84. Прочитайте три тексти. Яке із трьох запитань: Я к и й? Щ о в і д б у л о с я? Ч о м у? — можна поставити до кожного з текстів? До якого типу мовлення — розповіді, опису чи роздуму вони належать? Де і з якою метою можуть бути використані? Визначте стильову належність текстів.

1. РАННЯ ОСІНЬ

День був гарний, погожий. На городі і в саду ясніли свіжі, живучі осінні квіти: різнобарвні айстри, палка* красоля, гвоздики, гарячий, як кров, королів цвіт. Між зеленим морем листу на дереві подікуди визирали, як перша сивина, пожовклі листочки; на рові од поля палав уже кущ глоду, а вгорі прослалося небо чисте, спокійне (С. Васильченко).

2. ВОДА-МАНДРІВНИЦЯ

Вода на землі перебуває в постійно-му русі*. З поверхні океанів, морів, різних водійм вона випаровується і потрапляє в атмосферу. Там з водяної пари утворюються хмари, а вітер переносить їх з одного місця в інше. З хмар вода випадає у вигляді дощу, снігу або граду. Знову поповнюються ґрунтові й підземні води. Біжать струмки в річки, які впадають у моря й океани.

Так відбувається вічний кругообіг води в природі (З жур-налу).

перебувати у русі

* Збіга́тися — рос. совпадают.

* Палка́ — пломінка, палаюча (рос. пламенеющая).

* Рух — рос. движение.

3. ВСЕСВІТНІЙ ДЕНЬ ЗЕМЛІ

Всесвітній день Землі відзначається 22 квітня, в час великого буяння природи. Чому його святкують? Можливо, щоб ми ще раз подивилися довкруг, подумали, почали діяти, щоб зберегти свою Землю.

В наші дні на планеті щодві* секунди вирубується гектар лісу. Сучасний лайнер за один рейс спалює стільки кисню, скільки сто гектарів лісу виробляють за рік. А скільки бруду викидається в атмосферу, воду і ґрунт! Кільком сотням видів тварин загрожує зникнення.

бруд
забруднювати

І де б не жили люди, їм треба думати, як рятувати Землю (З журналу).

До першого тексту можна поставити загальне запитання **я к а?** Це опис. До опису вдаються, якщо необхідно описати **якесь** явище, предмет, людину, тварину, природу.

Другий текст відповідає на запитання **щ о с т а л о с я?** **щ о** відбувається? **щ о** роблять? Це **розповідь**. Її використовують, щоб розповісти про якісь послідовні дії чи події.

Третій текст дає відповідь на запитання **ч о м у?** Це **роздум**. Він обирається в тому випадку, коли необхідно щось довести, в чомусь переконати, пояснити причину чи перебіг якогось явища, процесу.

Розгляньте таблицю. Підготуйте усну відповідь на запитання: «Які типи мовлення є в українській мові та як їх розрізняють?» В якому стилі мовлення ви будуватимете своє висловлювання? Обґрунтуйте.

Типи мовлення

Тип мовлення	На яке запитання дається відповідь у висловлюванні	Про що йдеться у висловлюванні
Розповідь	Що відбувається? Що робить особа (предмет)? Що сталося?	Про події, дії
Опис	Якою (яким) є особа (предмет)? Чому особа така (предмет такий)?	Про ознаки
Роздум	Чому вона чинить так, а не інакше?	Про причини

І. Прочитайте текст на с. 38. До якого типу мовлення він належить? Обґрунтуйте.

* Щ о д ві — кожні дві.

РІЧЧИНА ХВОРОБА

Спека висмоктала воду — і річка схудла. На тому місці, звідки вода відійшла, чого тільки не знайдеш! Іржаві консервні бляшанки, покручений дріт, щербаті пляшкі, надколоті цеглини... Навіть поламана дитяча коляска — і та тут.

бляшанка
пляшка

цегліна
цегла

Ніколи Сергійко не бачив річку такою непривабливою*. Соромно йому стало за всіх хлопців і за себе. Навіть здалося, що річка хвора, жалібно охкає і просить людей: «Вилікуйте мене, приберіть лахміття, допоможіть причепуритися. Підуть дощі, я стану повноводною, і моєї хвороби знову ніхто не помічатиме. Дуже вас прошу, поспішайте!»

Сергійко закотив холоші* і негайно взявся до роботи. «Друзі обов'язково прийдуть, — думав він. — Побачать, що я працюю, і почнуть допомагати. Річчина хвороба виліковна*, тільки потрудитися треба» (За В. Струтинським).

II. Як ви розумієте назву тексту? Чи можна було попередити «річчину хворобу»? Як?

III. Перекажіть усно зміст висловлювання. Доповніть свою розповідь відомими вам фактами руйнування природи людьми, висловіть своє ставлення до таких явищ.

IV. Складіть усно речення зі словами в рамці.

87. I. Прочитайте теми творів. За якою з них ви писатимете опис, за якою — розповідь, а яка потребує міркування?

1. Як ми відпочивали на озері. 2. Гірське озерце. 3. Чому гине річка?

II. Складіть спочатку усні висловлювання, а потім напишіть твір-мініатюру на кожную із трьох тем, розвиваючи думку, намічену на початку кожного другого речення. Створіть у першому випадку розповідь, у другому — опис, у третьому — роздум.

1. ЯК МИ ВІДПОЧИВАЛИ НА ОЗЕРІ

У неділю ми з друзями відпочивали на озері. Знайшли живописне місце під вербами...

2. ГІРСЬКЕ ОЗЕРО

Чудове озерце заховалось у горах. Вода в ньому...

3. ЧОМУ ГИНЕ РІЧКА?

Ще не так давно наша річка була чистою, прозорою. Чому ж тепер у ній не можна купатися?

* Непривабливий — негарний (рос. непривлекательный).

* Холоші — нижня частина брюк.

* Виліковний — який можна вилікувати (рос. излечимый).

- I. Розіграйте один із діалогів на вибір за поданим початком. Яким типом мовлення ви скористаєтесь? Чому?

1. ДРУГ ЧИ ВОРОГ?

Єгор сказав: «Людина — ворог природи. Вона знищує все, що природа створювала тисячоліттями: винищує тварин, вирубує ліси, забруднює річки, моря, океани, землю. У природи немає злішого ворога, ніж людина». Микола йому заперечив: «Людина — друг природи, тому що...»

II. Яке продовження мала розмова? Доведіть спір до кінця. Хто в ньому буде переможцем?

2. ЯК ДОПОМАГАТИ ТВАРИНАМ?

Тетянка принесла з лісу їжачка. Своїй підрузі вона сказала: «Треба оберігати диких тварин, годувати їх і поїти. Нехай їжачок поживе у мене». Подруга сказала: «Допомагати диким тваринам треба, але брати їх у дім не можна, тому що...»

III. Продовжіть і закінchte спір.

- I. Прочитайте текст мовчки.

 Мы — хозяева нашей природы, и она для нас — кладовая солнца, полная сокровищ. Эти сокровища надо охранять. Для рыбы нужна чистая вода — будем охранять наши водоёмы. В лесах, степях, горах живут ценные животные — будем охранять наши леса, степи, горы.

Рыбе — вода, птице — воздух, зверю — лес, степь, горы. А человеку нужна Родина. И охранять природу — значит охранять Родину (За М. Пришвіним).

II. Чому потрібно охороняти природу? Поясніть останнє речення.

III. До якого типу мовлення належить текст? Обґрунтуйте.

IV. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтесь словничком. Поясніть різницю у вимові й написанні виділених слів російською та українською мовами.

 Хозяин — хазяїн, господар. Кладовая — комора. Водоём — водійма. Воздух — повітря.

§11 Речення

Осінні замальовки

- I. Прочитайте групи слів. Які слова пов'язані за допомогою прикметників, закінчень? Назвіть групу слів, групу словосполучень і речення.

1. Місяць, надворі, осінній, полетіли, роса, дорога, листя.

2. Почався вересень, біля лісу, пожовкле листя, вирушають у дорогу, ключ журавлів.

3. Осінь чарує мене своїми кольорами.

II. Подумайте, чи достатньо для спілкування вживати лише окремі слова і словосполучення. Чи виражають вони якусь думку? У якому рядку слова об'єднані граматично і передають певне повідомлення?

91. Пригадайте, що ви вчили про речення. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання.

Ознаки речень і словосполучень

Ознаки	Словосполучення	Речення
Особливості будови	Складається з головного та залежного слова	Має граматичну основу
Значення	Більш точно, ніж слово, називає предмети і дії	Виражає повідомлення, питання, спонукання
Призначення	Є будівельним матеріалом для речень	Призначене для спілкування людей
Інтонація	Не має, бо поза реченням не вживається	Інтонація вказує на завершеність речення

1. Які члени речення становлять його основу, відіграють найважливішу роль у передачі думки?

2. Що виражають речення?

3. Яке призначення речення в мові?

4. Чим відрізняється речення від словосполучення?

Будівельним матеріалом для речень є слова і словосполучення. Вони поєднуються між собою так, що становлять єдине граматичне і смислове ціле, тобто виражають якусь думку.

92. I. Прослухайте, потім прочитайте виразно текст. Якою постає осінь зі слів автора? Якою бачите цю пору року ви?

ЗГАДКА ПРО ОСІНЬ

Ясне осіннє небо. Перший морозець. Чи є тут хоч тінь осіннього смутку*? Осінь чарує мене завжди. Погляньте на вечорові хмари на заході сонця. Скільки фарб, скільки руху! Скільки вогню! Як легко на очах перебудувалися хмари! Ось були кам'яні стіни, а ось уже мальовані човни.

Разками* наміста* відлітають журавлі у вирій. У холодному ясному осінньому небі повно їхнього плачу.

Темна, мрячлива осінь.

Пожовклий лист спадає помалу, як метелик, золотий, мокрий від сліз. Скільки того сумного золота навколо! У саду від нього аж сяє. Ніби скрізь повно весняного сонця.

Та поглянь угору. Нема сонця, висить до самої землі димна, сиза мла (За С. Васильченком).

* С м у т о к — рос. грусть.

* Р а з о к — рос. низка.

* Н а м і с т о — рос. бусы.

II. Пригадайте, що є граматичною основою речення. На які питання відповідають підмет і присудок? Назвіть граматичні основи виділених речень. Якими частинами мови виражено підмет і присудок?

О. Нечипоренко. Осінній наспів

III. Складіть 2—3 речення за репродукцією картини Олени Нечипоренко «Осінній наспів». Підкресліть граматичні основи.

Спишіть речення. Підкресліть у них граматичну основу.

1. Непомітно з'явилася осінь (В. Бичко). 2. Ще до світанку пробудилися сторожки* журавлі (І. Соколов-Микитов). 3. Сумує жовтень в нашому саду (Н. Донець). 4. Початок жовтня був на диво теплим (В. Приходько).

Знайдіть у тексті «Згадка про осінь» речення, в яких автор: а) розповідає, описує явище; б) запитує; в) висловлює пораду або прохання. Які речення передають почуття захоплення явищами природи восени? З якою інтонацією їх треба промовляти? Прочитайте виразно текст, дотримуючись правильної інтонації. Зверніть увагу на розділові знаки в кінці речень.

Речення, в яких про когось чи щось розповідається або в яких щось описується, називаються **розповідними** (рос. повествовательными): *Був чудовий серпневий ранок* (М. Коцюбинський). Речення, які містять запитання, називаються **питальними** (рос. вопросительными): *З чого починається любов до отчого краю?* (Є. Гуцало). Речення, в яких виражається спонування до дії (наказ, прохання, побажання, порада), — **спонукальними** (рос. побудительными): *От побіляти б тут по широкому полю* (М. Коцюбинський).

*Сторожкий — обережний.

Розповідні, питальні й спонукальні речення можуть вимовлятися з підсиленою, напруженою інтонацією, що вказує на виявлення сильного почуття: радості або суму, захоплення, здивування тощо. У цьому випадку речення стають окличними (рос. восклицательными): *Яка-то ялинка гарна стала!* (Г. Демченко).

93. Запишіть речення. Підкресліть граматичну основу. Назвіть мету і призначення кожного речення (усно). Поясніть розстановку розділових знаків.

З р а з о к. *На старих великих пеньках ростуть гуртом тонконогі опеньки.* Мета речення: повідомити про факт (про те, що опеньки ростуть, які ці опеньки, як вони ростуть і де). Має інтонацію кінця, неокличну. У кінці ставиться крапка.

1. У золоті осінні дні збираються відлітати журавлі (І. Соколов-Микитов). 2. Чому журавлі сіли біля лісу? (В. Сухомлинський). 3. Чи знаєте ви осінні білчині ігри? (М. Сингаївський). 4. Як швидко літо проминуло! (Олена Пчілка). 5. Бери он того великого гарбуза. 6. Лови золотисте осіннє павутиння! (В. Чухліб).

96. Поставте розділові знаки в кінці речень. Визначте види речень за метою висловлювання.

1. Де ж ти, літо, поділось, куди подалось 2. Осінь, ось вона, осінь (Л. Костенко). 3. Погляньте, який кольористий стоїть ліс (О. Копиленко). 4. Чи ти вже до лісу перестав ходити (В. Приходько). 5. Послухай журавлині сумні співи прощальні (Д. Чередниченко). 6. Чим же зацікавила моя особа мухоловок (С. Мацюцький). 7. Давай поставимо в гаю бляшані* вертушки (В. Костилєв).

97. I. Утворіть словосполучення. Складіть із ними речення різних видів за метою висловлювання.

1. Дивитися (з другом; під ноги). 2. Носити (одяг; вода). 3. Допомогати (мати; виконати завдання).

II. Назвіть слова, в яких при зміні форми відбулося чергування голосних чи приголосних.

Іноді питальні речення будуються за допомогою частки *чи*. Вона стоїть на початку речення. Частка *чи* відповідає російській частці *ли*, яка завжди стоїть в середині речення після слова, яке виділяється логічним наголосом.

Порівняйте: *Много ли ты собрал грибов?*
Чи багато грибів ти зібрав?

* Б л я ш а н и й — рос. жестяной.

98. Перекладіть речення українською мовою (усно). Порівняйте будову питальних речень в українській і російській мовах.

1. А знаєш ли ты, что листок папоротника вытягивает яд*, притупляет боль? (Ш. Журжина). 2. Слышал ли ты что-нибудь о геральдике, науке о гербах? (В. Молчанов). 3. Легко ли поддаются дрессировке попугаи*? (А. Купріянов). 4. Когда по рекам нашей страны проплыли первые корабли и ладьи? (І. Сергєєва). 5. Не заночевать ли нам в лесу? (Н. Костроміна). 6. Понимают ли звери друг друга? (М. Сладков).

99. Складіть усно діалог на одну з тем: «Як краще привітати однокласника з днем народження (бесіда однокласників)»; «Хто як любить подорожувати»; «Про що ви любите читати?». Використовуйте у діалозі різні види речень за метою висловлювання, зверніть увагу на інтонацію.

На уроках української мови ви вчитеся створювати усні та письмові висловлювання — перекази, твори. У них можуть траплятися неточності, помилки, зокрема у творенні слів, побудові словосполучень, речень. Такі помилки називаються граматичними і позначаються так: Г.

Розглянемо їх типи на прикладах (вправи 100—102).

100. Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені слова. Чи правильно вони утворені? Замініть слова і запишіть відредаговані речення.

1. В одному селі росли й розцвітали вродою чорноокі працюючі красуні. 2. Нарешті рибалки отогнали акулу. 3. Він обнімів від здивування. 4. Колись давно жила собі в лісі бабуся, собирала зілля та лікувала ним людей.

Д о в і д к а: збирала, відігнали, занімів, працюовиті.

У реченнях вправи 100 допущено граматичні помилки — неправильно утворені слова.

101. Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені слова. Чи правильно утворені їх форми? Запишіть речення правильно.

1. Мій брат старше мене на шість років. 2. Він у класі самий високий. 3. Я сяду біля його. 4. Мандрівники вирушили у далекий путь. 5. У кінотеатрі не було вільних місців. 6. Дикі гуси летять у вирій осінню.

Д о в і д к а: восени, старший за мене, далеку, найвищий, нього, місць.

У реченнях вправи 101 допущено граматичні помилки — неправильно утворені форми слова.

* Я д — укр. отрута.

* П о п у г а й — укр. папуга.

102. Прочитайте словосполучення і речення. Чи правильно вони побудовані? Відредагуйте і запишіть словосполучення і речення.

І. Навчання українській мові; до мого великого подиву; по власному бажанню; зупинка по вимозі; вхід по перепусткам; зустріч у п'ять годин.

П. 1. Марина сказала Надії, що я теж побувала в Карпатах.
2. Ця книга вчить чесності, добру, любити та поважати друзів.
3. Василь швидко зробив уроки і побіг у футбол.
4. Журавлі до світанку сторожкі ще пробудилися.

Д о в і д к а: за перепустками, на подив, української мови, о п'ятій годині, на вимогу, за бажанням.

В українській мові, як і в російській, порядок слів у реченні вільний, бо за членами речення не закріплені якісь постійні місця. Проте це не означає, що взагалі немає будь-яких правил словопорядку. Слова у реченні пов'язані граматично і за змістом. Словосполучення і речення у вправі 102 побудовані неправильно. Такі помилки називаються граматичними.

103. Знайдіть межі речень, поставте розділові знаки. Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації. Яку роль відіграє інтонація для розуміння змісту?

Беру фарби й малюю картина⁴, виходить осіння⁵, іде дощ, у калюжах плаче жовте кленове листя, відлітають пташки у вирій, дерева з ними прощаються до стежці чимчикують їжак їжачиха і їжаченята, вони готуються до зими (М. Людкевич).

§12 «Відоме» і «нове» у реченні

Бережімо навколишній світ

104. І. Прочитайте текст, дотримуючись правильної інтонації. Визначте його тему. З чим автор порівнює світ, у якому ми живемо? Як треба ставитися до нашого спільного дому — природи? Запропонуйте свій заголовок. Визначте підтеми тексту. Про що у них повідомляється? Дайте назву кожній.

ЗБЕРЕГТИ ПРИРОДУ — ЗБЕРЕГТИ СЕБЕ

навко́лишній
дба́ти
руйнува́ти

Для людини дуже важливо зберегти на-
вколишній* світ. Він потрібний нам у всьо-
му розмаїтті. Біологічну різноманітність
можна порівняти з будинком, у якому ми
живемо. Про нього багато хто з нас не дбає, навіть руйнує*.

* Н а в к о́ л и ш н і й — рос. окружающий.

* Р у й н у в а́ т и — рос. разрушать.

Ми відламуємо в одному місці дошку, в іншому відпилюємо колоду й спалюємо, щоб зігрітись. Ці дії спочатку не викликають значних змін. Вони стають помітними пізніше. З часом у стінах будинку з'являються щілини. Через них просочується холод. Цей холод вимагає нового палива*. Ним знову стають частини будівлі.

Руйнування стін не може забезпечити нас постійним теплом. Тепло дає наш спільний дім. Його розбирати на дрова неприпустимо (За О. Чижевським).

II. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

III. Перечитайте перший абзац. На які слова в реченнях падає логічний наголос? У якій частині речення вони стоять — на початку чи в кінці?

У кожному реченні є найважливіше слово (словосполучення), на якому ми зосереджуємо увагу, тобто на нього падає логічний наголос. В усному мовленні ми можемо виділити потрібне слово за допомогою інтонації, голосу. У письмовому тексті таке слово, як правило, знаходиться в кінці речення.

I. Прочитайте текст, простежте, як у ньому розвивається думка. Чи розкриває кожне наступне речення зміст попереднього? Як на це впливає порядок слів? Які слова в реченнях виділяються логічним наголосом, тобто за змістом є найважливішими?

Птахам важко взимку. Цієї пори їм нелегко знайти корм. Кормом для них стали ягоди горобини...

II. Ознайомтеся з повідомленням про роль порядку слів у реченні в побудові зв'язного тексту. Допишіть речення до тексту вправи, враховуючи подані нижче відомості про «відоме» і «нове».

У тексті думка розвивається: кожне наступне речення доповнює, розширює, уточнює зміст попереднього. Послідовність думки в писемному мовленні визначається порядком слів. Простежимо, як це відбувається.

Перше речення починається зі слова *птахам*, воно задає тему розповіді (наше повідомлення буде про птахів). Назвемо це слово «**відомим**» (будемо позначати його В). Логічним наголосом у цьому реченні виділяється слово *взимку*. Воно є «**новим**» (позначатимемо — Н), про нього детальніше треба розказати далі. Тобто завдання наступного речення полягає в тому, щоб повідомити, якою для птахів є зима. Тому ми почнемо друге речення словосполученням *цієї пори* (що замінює слово *взимку*). Тепер воно стало в реченні «**відомим**», а «**нове**» — *корм*. Значить, далі треба сказати про корм: що саме

* П а л и в о — рос. топливо.

◇ є кормом для птахів узимку. Третє речення починаємо з «ві-
◇ домого» — *корм*, а «новим» у ньому стане словосполучення
◇ *ягоди горобини*. На схемі це можна показати так:

В (птахам) ... Н (взимку) . В (цієї пори) ... Н (корм) .

В (кормом) ... Н (ягоди горобини) .

◇ У писемному повідомленні найважливіша інформація є
◇ «новим» — Н і завжди розміщується в реченні після «відомо-
◇ го» — В.

- 106.** І. Прочитайте текст. Розгляньте в кожному реченні «відоме» і «нове» (вони виділені в реченні по-різному).

До моїх ніг покотився блискучий полірований *каштан*. Він вистрибнув зі своєї зеленої *шкаралупи*. Ця шкаралупа розірвалася *на кілька частинок*.

ІІ. Про що повідомляється в кожному реченні? Поставте запитання до кожного речення так, щоб відповіддю було останнє слово (словосполучення). Чим є це слово — «новим» чи «відомим»? Де знаходиться «нове» — на початку чи в кінці речення?

◇ У реченні «нове» містить основне повідомлення і виді-
◇ ляється логічним наголосом. У писемному тексті «нове», як
◇ правило, знаходиться в кінці речення.

- 107.** Прочитайте текст. Назвіть «відоме» і «нове», визначте їх місце в реченнях. Продовжіть текст двома реченнями.

Враз почувся дзвінкий посвист дрозда. Він пробудився від незнайомого шуму. Цей шум доносився з-під кінських копит. Під ними м'яко шурхотіло торішнє листя (*За Р. Іванченко*).

◇ Якщо ви навчитесь правильно розставляти слова в ре-
◇ ченні, то зможете правильно пов'язувати речення в тексті та
◇ уникати таких помилок у змісті вашої творчої роботи:

- 1) не вживатимете зайвих речень, які не стосуються теми;
- 2) не пропускати речень, які містять важливу інформацію.

◇ Помилки у змісті позначаються так: 3.

- 108.** Спишіть текст. Підкресліть у кожному реченні «нове» хвилястою лінією, а «відоме» — прямою. Запишіть схему кожного речення, позначивши «відоме» і «нове».

Ліс — особлива екологічна система. У ній особливий мікроклімат. Він цілюще впливає на здоров'я людей. Вони із задоволенням вирушають до лісу (*За О. Чижевським*).

109. Продовжіть ряди речень: виберіть з дужок по одному реченню, яке розвине думку кожного висловлювання.

1. Мимоволі вона глянула на стіл. На столі лежав чийсь лист. ... (На стіл падав сонячний промінь. Скатертина на столі була святкова. Листоноша приніс цього листа. Цього листа приніс листоноша.)

2. Океан населяє величезна кількість різноманітних створінь. Найбільші серед них — кити. ... (Вони називаються океанами. Моря — це менші ділянки, вкриті водою. Морські продукти дуже корисні. Деякі з них бувають до двадцяти метрів завдовжки) (З дит. енци.).

110. I. Прочитайте речення, визначте «нове» в кожному з них. Продовжіть думку висловлювань, дібравши з дужок речення відповідно до ситуації: а) оповідач хоче повідомити, що дійові особи робили на пасіці; б) оповідач хоче повідомити, де дійові особи робили напувалки.

1. Сьогодні ми допомагали дідусеві на пасіці. ...

2. Дідусь попросив нас зробити напувалки для бджіл. ...

(Напувалки для бджіл ми робили на пасіці. На пасіці ми робили напувалки для бджіл.)

II. Визначте «нове» у кожному з речень, які ви дописали, і продовжіть думку — запишіть ще одне речення, складене вами.

111. Прочитайте текст. Чи можна сказати, що він записаний правильно? Запишіть речення так, щоб думки викладалися послідовно і текст був зрозумілим.

Та ось кущ зацвітає, і всі помічають його. Спочатку бузок не чіпають: надто ніжні, недоторкані його квіти. Цілий рік стоїть під вікном непоказний, забутий усіма кущ. Минає кілька днів, і замість чудового пахучого куща залишається щось дивне, понівечене, безформне. Але саме через це бузок знову й знову кожного року оновлюється, гарнішає, квітує. Це кущ безжально обламали (За В. Земляком).

112. Визначте «нове» в питальних реченнях, позначте його (буквою Н над ним). Цим словом почніть свою відповідь на запропоновані запитання. Чим це слово стане у відповіді — «новим» чи «відомим»? Позначте його.

Н

В

З р а з о к. Хто увійшов до класу? До класу увійшов учитель.

Н

В

Що зробив учитель? Учитель до класу ввійшов.

1. Хто першим виконав завдання? Що зробив Сергій?

2. Хто повідомив про батьківські збори? Про що повідомив завуч?

3. Що посадили учні біля школи? Де посадили учні бузок?

- У тексті «відоме» слугує для зв'язку речень. У «відомому» повторюється якась частина попереднього речення: або «відоме», або «нове».

113. Прочитайте текст. Знайдіть «відоме» і «нове» в реченнях. Що називає «відоме» у другому та четвертому реченнях: весь предмет чи його частину (весь острів чи його частину; село чи його околицю)?

1. Мовчазний свідок подій сивої давнини — острів Хортиця.
2. На його крутих берегах зупинялися воїни київських князів Олега, Ігоря, Святослава, Володимира.
3. Неподалік острова розташоване село Верхня Хортиця.
4. На його околиці росте славетний сімсотрічний дуб.

 Речення, побудовані правильно граматично, у тексті можуть виявитися неточними, помилковими з точки зору порядку слів у них.

114. I. Прочитайте висловлювання. Знайдіть «відоме» і «нове» у реченнях. Чи точно розвивають думку висловлювання виділені речення? Змініть порядок слів у них, щоб вони логічно продовжували попередні речення. Відредаговані речення запишіть.

1. Увечері в лісі було холодно. Багаття ми розпалили через це.
2. Раптом почувся крик зозулі. Я вперше почув її голос.
3. У мене є улюблена кішка. Хутро все сіре, тільки лапки білі у неї.

II. Знайдіть зайві речення у висловлюваннях. Запишіть правильно.

1. На верхів'ях каштанів лежав осінній ранковий туман. Він був густий. Гілки каштанів були оповиті туманом. Тому не пропускав жодного звуку.
2. Діти трусять каштани і набирають їх повні шапки. Вони зігнали з дерева горобців. Бо каштан — чудова річ. З нього можна робити і солдатів, і танки, і пароплави (За О. Копиленком).

115. Допишіть текст, використовуючи вивчене про «відоме» і «нове».

Навіть найдосконаліші кондиціонери не створять у наших приміщеннях ідеальне для здоров'я людини середовище. Але його можуть покращити кімнатні рослини.

§13 Головні члени речення

Природні багатства України

116. I. Прослухайте, слідкуючи за текстом, зверніть увагу на вимову голосних [е], [и] та приголосних [в], [р]. Прочитайте.

ГЛИНЯНЕ ДИВО

Упродовж тисячоліть не минає мода на **керамічне*** виробництво. Глина — справжнє диво, надзвичайно слухняний* матеріал. З нього легко виліпити будь-яку форму.

В Україні **величезні поклади*** найрізноманітніших сортів **фарфóр** цієї сировини. Біла глина йде на виготовлення фарфорового та фаянсового посуду, реактивних двигунів*, різноманітних технічних деталей. Є глини жовтого, рожевого, червоного, сірого кольорів. З них виготовляють цеглу, черепицю, декоративні статуетки, ліки.

здавна зберігати

Здавна відомий керамічний посуд, який створювали гончарі. **Гаряча** страва в такому посуді довго зберігає тепло, а холодна — холод.

Професія гончаря в Україні завжди була шанованою. У багатьох місцевостях є вулиці Гончарні. Прізвище Гончар досить поширене у нашого народу (За Н. Крутенко).

гончар — гончаря,
гончарем
(назва професії)

Гончар — Гончара,
Гончаром
(прізвище)

II. У чому секрет популярності керамічного виробництва? Що виробляють із різних сортів глини? Чому професія гончаря завжди була у пошані?

III. Пригадайте вивчене на уроках російської мови про головні члени речення. Як вони називаються і що означають? На які питання відповідають? Якими частинами мови виражаються? У реченнях тексту «Глиняне диво» назвіть граматичні основи, поставте до них питання. Знайдіть у тексті речення з одним головним членом.

IV. Зверніть увагу на написання виділених слів.

Підметом (рос. подлежащим) називається головний член речення, що означає предмет, про який говориться в реченні. Підмет відповідає на питання **х т о? щ о?** *Книги збережуться навіки* (І. Цюпа). *Я тільки вчора повернувся з армії* (О. Донченко).

Пригадайте, якою частиною мови найчастіше виражається підмет. Прочитайте речення на с. 50. Про що (про кого) в них розповідається? Чи можуть бути підметами виділені слова? Поставте до них питання і доведіть свою думку. Спишіть речення, виділіть граматичну основу, схематично покажіть зв'язок підмета і присудка, напишіть відмінок виділених слів.

* К е р а м і к а — гончарне виробництво, мистецтво; вироби з глини.

* С л у х н я н и й — рос. послушный.

* П о к л а д и — рос. залежи.

* Д в и г у н — рос. двигатель.

що робить?

Зразок. Не минає мода на керамічне виробництво (Зн. в).

1. Видобуток вугілля в Україні почався з дрібного селянського виробництва. 2. В кінці 1721 року рудознавець Григорій Капустін відкрив родовище кам'яного вугілля у східній частині Донбасу. 3. Селяни копали шахти на невеликій глибині. 4. У той час вони не мали машин для підняття вугілля. 5. У середині XIX століття з'явилися потужні вугільні підприємства (З дит. енци.).

Підмет завжди пов'язаний із присудком. Підмет виражається формою називного відмінка.

118. Прочитайте речення. Якою частиною мови виражений підмет? Чи може він бути виражений словосполученням? Назвіть речення, в якому підмет виражений словосполученням, та речення з трьома підметами. Запишіть речення, підкресліть підмети.

1. Україна має всі види сучасного транспорту. 2. Він почав розвиватися з другої половини XIX століття. 3. Автомобільний транспорт відіграє провідну роль у нашій країні. 4. Перші поштові контори відкрилися в Україні на початку XVIII століття. 5. Перший міжнародний поштовий переліт відбувся в 1918 році за маршрутом Відень — Краків — Львів — Київ. 6. Помідори, баклажани та перець з'явилися в Україні майже двісті років тому (З дит. енци.). 7. Дві хмароньки пливли кудись в убранні золотім (Олександр Олесь).

Підмет найчастіше виражається іменником чи займенником. Підмет може бути виражений словосполученням.

До складу граматичної основи речення може входити два і більше підметів.

119. Складіть речення, в яких підметами будуть словосполучення: група спортсменів, більшість учнів, частина речей, чимало питань, батько з сином, кілька днів.

Присудком (рос. сказуемым) називається головний член речення, який означає, що говориться про підмет. Присудок відповідає на питання: що підмет робить? що з ним робиться? який він є? хто він чи що він є? Тарас часто думав про свою Україну (З. Тулуб). Сонце давно вже сіло в рожевий туман (Григорій Тютюнник).

120. І. Прочитайте речення. Що означають у них присудки: дію, стан чи ознаку предмета? На які питання відповідають? Якими частинами мови виражені? Запишіть речення, покажіть схематично, з яким словом пов'язані в них присудки.

1. Батько вишні садив на межі (Г. Чубач). 2. Вже перший сніг кружляє над землею і тихо падає (М. Рильський). 3. Сад великий, але старий, запущений (М. Івченко). 4. На луки лягло тихе надвечір'я (Григорій Тютюнник). 5. Накрапає теплий дощик (Є. Гуцало).

II. Підготуйте усну розповідь про присудок: на які питання відповідає, якими частинами мови виражений.

Присудок завжди пов'язаний з підметом. Присудок виражається дієсловом, іноді — іншими частинами мови.

1. Пригадайте вивчене на уроках російської мови про присудок. Чи завжди він буває простий, тобто складається з одного слова? Які ще бувають присудки? Спишіть. Виділіть підмет і присудок у кожному реченні. Скажіть, зі скількох слів складаються присудки, на які питання вони відповідають, якими частинами мови виражені.

1. Кольорова металургія почала розвиватися в Україні наприкінці XIX століття. 2. Першим було побудовано ртутний завод на Донеччині. 3. З часом ця галузь* стала дуже важливою для нашої економіки. 4. Миколаївський глиноземний завод вважається найбільшим підприємством кольорової металургії в Європі. 5. Перший ливарний завод став до ладу в районі Луганська у 1799 році. 6. Після війни з Наполеоном він почав виробляти частини парових машин (З дит. енци.).

II. Замініть у реченнях прості присудки на складені. Використайте для цього слова в дужках. Яких нових відтінків значень набули речення при такій заміні?

1. Ми організували футбольну команду (вирішили). 2. Хлопці тренувалися кожного дня (почали). 3. Тепер вони грають краще (стали). 4. Наша команда бере участь у всіх шкільних спортивних змаганнях (намагається).

Допоміжними у складених присудках бувають дієслова: *стати, починати, продовжувати, прагнути, намагатися, могти, мати (рос. иметь), хотіти, бажати, поспішати, готуватися, збиратися. що робити? що зробити.*

У ролі зв'язки найчастіше виступає дієслово *бути*, рідше *є* — *стати, становити, вважатися, називатися, являтися собою.*

Якщо і підмет, і присудок виражені іменником, то між ними ставиться тире. Спосіб вираження підмета і присудка впливає на розстановку розділових знаків у реченні: *Пролісок — квітка ніжна (Ю. Смолич). Верба — дерево цілюще (В. Щербина).*

* Г а л у з ь — рос. отрасль.

122. Запишіть речення, поясніть, який розділовий знак слід поставити замість крапок. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації.

1. Школа ... вічне вогнище краси (В. Сухомлинський).
2. Неділя ... день легкий (А. Малишко). 3. Книги ... морська глибина (І. Франко). 4. Праця людини ... окраса і слава, праця людини ... безсмертя її! (В. Симоненко). 5. Полин ... найдревніша лікувальна рослина (Л. Згуровська). 6. Біг ... найдавніша спортивна навичка людини (З дит. енци.). 7. «Не кидай хліба, він святий, не кидай слів на вітер!» (Д. Білоус). 8. Чоловік ... голова у хаті, а жінка ... душа. 9. Кінець ... справі вінець (Нар. творчість).

 123. Прочитайте. Змініть речення так, щоб у них необхідно було поставити тире. Перекладіть і запишіть речення українською мовою.

1. Угольная промышленность* является важной отраслью экономики Украины. 2. Сегодня Донбасс является главным угледобывающим* районом страны. 3. Украина известна как древняя земледельческая страна. 4. Самой большой рекой Крыма считают* Салгир. 5. Поле спелой пшеницы можно сравнить с золотистым морем. 6. Прозрачные и чистые Шацкие озёра называют волынским чудом (З дит. енци.).

 Розділ граматики, який вивчає правила розстановки розділових знаків, називається **пунктуацією**. Неправильна постановка того чи іншого розділового знака або його пропуск називається **пунктуаційною помилкою**. Вона позначається так: V.

 124. І. Знайдіть невіддале вживання складеного присудка. Замініть його простим дієслівним, відредагуйте речення запишіть.

1. Біля школи учні зробили посадки дерев. 2. Як приємно вести спостереження за небесними світилами у теплу серпневу ніч! 3. Спортсмен дуже хвилювався, так як зробив свій перший виступ. 4. На уроках української мови учні проводять аналіз речень. 5. Учитель математики проводив перевірку виконання контрольного завдання. 6. Учені поставили досліди на поведінці тварин.

Д о в і д к а: виступав, досліджували, аналізують, перевіряв, посадили, спостерігати.

*Промышленность — укр. промисловість.
*Угледобывающий — укр. вугледобувний.
*Считать — укр. вважати.

II. Знайдіть у кожній групі речень одне з помилкою — неправильним вживанням дієслова-зв'язки. Випишіть речення, складені правильно.

1. Він виявився цікавою людиною. Він є людина цікава. Він цікава людина. 2. Моє завдання є переказ тексту. Моїм завданням є переказ тексту. Моє завдання — переказ тексту. 3. Мережа Інтернет — важливе відкриття XX століття. Мережа Інтернет є важливе відкриття XX століття. Мережа Інтернет є важливим відкриттям XX століття.

Назвіть одним словом ці поняття; складіть речення так, щоб відгадані вами слова-поняття стали підметами. Поясніть розстановку розділових знаків.

1. Предмет, який виставляють для огляду в музеї. 2. Сота частина цілого числа. 3. Швидка зміна явищ, подій. 4. Тверда смоляна прозора речовина жовтого кольору. 5. Медик, який лікує тварин. 6. Проміжок часу, відведений для заняття з окремого предмета.

Д о в і д к а: бурштин, калейдоскоп, ветеринар, відсоток, експонат, урок.

§14 Докладний переказ тексту розповідного характеру

Ти завжди відповідальний за тих, кого приручив

Ви багато читаєте. Чи доводилося вам переказувати прочитане? Де, кому і за яких обставин? Коли вдаються до переказу?

Що означає переказати текст?

Чому так важливо вміти переказувати?

Що необхідно для того, щоб краще переказати прочитаний (прослуханий) текст?

Повчімося ж вправно переказувати.

Прочитайте вихідний текст і два його перекази; порівняйте їх. Який переказ кращий і чому? Що змінилось у переказі порівняно з вихідним текстом?

ЛІФТ ІМПЕРАТОРА НЕРОНА

Цікаво: коли винайшли ліфт? Хто перший у ньому їздив?

Ще римський імператор Нерон піднімався з одного поверху на інший... ліфтом. Цю машину було встановлено в його палаці в 54—64 роках нашої ери. Ось як давно винайшли ліфт! І, безперечно, при першій же непо-

ліфт
ліфта
ліфтом
у ліфті

ладці майстри бігли стрімголов*, щоб його відремонтувати.

відремонтувати

До речі*, тоді ж було побудовано й орган*, на якому грали Нерону його власні музичні твори (Т. Хлебнікова).

1. Цікаво, як давно було винайдено ліфт і хто перший у ньому піднявся?

Виявляється, це був давньоримський імператор Нерон. Ліфт встановили в його палаці дуже давно — ще в 54—64 роках нашої ери! Коли ліфт виходив з ладу, майстри бігли стрімголов, щоб якнайшвидше полагодити його.

Відомо, що саме тоді було побудовано і перший орган, на якому Нерону виконували його музичні твори.

2. У нас в будинку не працює ліфт. Ходимо пішки на шостий поверх. Хотів би я знати, коли ж винайшли ліфт і хто перший на ньому катався?

Ліфт придумали ще для римського правителя Нейрона і встановили в його палаці 64 роки тому. І він ламався так само, як і наш.

Міркуємо

Порівнюючи обидва перекази тексту, можна дійти висновку, що перший переказ кращий. Він докладніше, повніше й точніше передає зміст вихідного тексту.

Другий переказ невдалий. У ньому недостатньо розкрито тему. Спотворено* або вкрай неточно передано інформацію (сказано, що ліфт винайдено лише 64 роки тому, а Нерона названо Нейроном). У переказі є зайве, те, чого немає у вихідному тексті (перший абзац та останнє речення). Разом із тим бракує деякої інформації (навіть не згадано про орган). Усе це — змістові, або фактичні, помилки, які виникають внаслідок незнання дійсних фактів, історичних подій, особистостей, предметів, понять тощо (пригадайте, як позначаються змістові помилки). Крім того, в переказі не враховано особливостей мови автора.

127. І. Прочитайте виписані з тексту вправи 126 так звані **опорні слова і словосполучення**, які слугують ніби опорою тексту, його основою, і допомагають відтворити зміст (зазвичай у тексті виділяють 5—9 опорних слів; усі слова в заголовку, як правило, опорні).

* Стрімголов — дуже швидко, миттєво (рос. сломя голову).

* До речі — рос. кстати.

* Орган — найбільший духовий музичний інструмент з клавішами і трубами.

* Спотворити — перекрутити або подати неправдиві факти.

Винайшли ліфт; римський імператор Нерон; в 54—64 роках нашої ери; побудовано орган; грали музичні твори.

II. Перекажіть текст за опорними словами.

11. I. Прослухайте текст. Прочитайте мовчки, з'ясуйте значення незнайомих слів.

МИКОЛКА, ВІТЯ І ЦУЦИК

Дорогою додому Миколка й Вітя підібрали цуцика. Він сидів у канаві й жалібно скавучав.

Кому ж буде цуценя? Довго думали хлопчики й вирішили: нехай три дні живе у Віті, потім три дні у Миколки, потім знову три дні у Віті... Через місяць хлопчики візьмуть цуцика, винесуть у поле й підуть у різні боки. За ким побіжить — той і господар.

Побудував Миколка для цуцика гарну будку. Тричі на день виносила мама цуцикові суп і котлетку.

У Віті не було ні будки, ні супу, ні котлетки. Поклав він біля свого ліжка ряднину*. На ній цуцик і спав. Іноді вночі йому хотілося в якихось собачих справах надвір, він тихенько торкав лапкою ковдру. Вітя прокидався і випускав малого. Ів цуцик шкуринку*, розмочену в гарячій воді.

* Рядні́на, рядні́нка — килимо́к (рос. половичок).

* Шку́ринка, ско́ринка — кусо́чок (хлі́ба) (рос. корочка).

Через місяць узяли хлопчики цуцика й пішли з ним далеко-далеко в поле. Вийшли на високий пагорб, пустили його і розбіглися у різні боки.

Цуцик побіг за Вітею (В. Сухомлинський).

II. Як цуцик потрапив до Віті й Миколки? Що вирішили хлопці? Як опікав цуцика Миколка? Як жилося цуцикові у Віті? Чому цуцик побіг за Вітею? Розгляньте малюнок на с. 55. Якому епізоду оповідання він відповідає? Зачитайте. Хто з хлопчиків Миколка, а хто — Вітя? Чому ви так думаєте?

III. До якого типу мовлення належить текст?

IV. Що відбиває заголовок — тему чи основну думку? Сформулюйте їх. Відберіть із тексту найбільш значущі епізоди. Знайдіть у тексті важливі для розкриття теми й основної думки опорні слова і фрази, виділені жирним шрифтом.

V. Назвіть основні описані автором події. Для цього визначте мікротеми шляхом поділу тексту на частини; перечитайте, розділяючи їх паузами, і простежте, як розкривається в них тема. Зверніть увагу на те, як починається й закінчується оповідання.

VI. Перечитайте кожен абзац і сформулюйте його провідну думку. Складіть простий план тексту шляхом виділення опорних речень або формулювання провідної думки кожного абзацу чи низки абзаців. План тексту запишіть.

Орієнтовний план

1. Несподівана знахідка.	4. На хлібі й воді.
2. Справедливе рішення.	5. Екзамен для цуцика.
3. Сите життя.	6. Цуцик віддає перевагу Віті.

VII. Визначте стиль мовлення. Запам'ятайте правопис складних для написання слів, зверніть увагу на розстановку розділових знаків. Спробуйте запам'ятати особливості мовного оформлення оповідання і по можливості зберегти їх у переказі.

VIII. Перекажіть оповідання близько до тексту усно, а потім письмово за поданим чи самостійно складеним планом.

- 129. Поміркуйте і сформулюйте кількома реченнями основну думку оповідання Василя Сухомлинського у формі усної (письмової) відповіді на запитання: «Чому ж цуцик побіг за Вітею?»

§15 Другорядні члени речення

Звідки ми дізнаємося про новини у світі

130. I. Прослухайте, а потім прочитайте текст, звертаючи увагу на правильну вимову слів зі звуками [і], [и]. Визначте тему.

ПРЕСА

У всьому світі люди дізнаються про новини з газет і журналів.

Над створенням періодичного видання працює багато журналістів. Новини збирають репортери. Вони відвідують

засідання парламенту, спортивні матчі, спектаклі, мітинги, беруть інтерв'ю у їх учасників. Статті про важливі події надходять до редактора. Він виправляє, іноді скорочує текст. Знімки робить фотокореспондент. Кращі з них відбирає художній редактор. Дизайнери працюють над оформленням сторінок, підбирають шрифти* за допомогою комп'ютерів. Після комп'ютерного набору* газета або журнал надходять до друкарні*.

відвідувати
надходити

Друковані засоби масової інформації виходять щодня, щотижня або щомісяця. Тому працівники редакції повинні працювати швидко, злагоджено* і професійно. Тоді ми вчасно одержимо потрібну інформацію про події у світі (З «Енциклопедії школяра»).

вчасно

II. Для чого потрібна преса? Хто і як працює над створенням періодичного видання (назви професій знайдіть у тексті)? Чому професія журналіста важлива завжди?

III. Знайдіть у тексті синоніми до слова *преса*. З'ясуйте значення слів *періодичний, надходити, репортер, мітинг, дизайнер* (за тлумачним словником у кінці підручника).

IV. Знайдіть у реченнях підмет і присудок, назвіть їх. Спробуйте переказати прочитане, використовуючи лише головні члени речень. Чи можете ви передати основну думку тексту, чи повною буде інформація? Яка, на вашу думку, роль інших членів речення?

Непоширених речень, до складу яких входять тільки підмет і присудок, у мові небагато. Більше речень тих, граматичну основу яких поширюють другорядні члени (*рос.* второстепенные члены). Другорядні члени речення розширюють і доповнюють повідомлення, закладені в головних.

Непоширені речення
(нераспространённые
предложения)

Поширені речення
(распространённые
предложения)

Літо відійшло (П. Стефаров).

Осінь ніч застала нас в
Карпатах (П. Стефаров).

* Ш р и ф т — комплект друкарських літер певного типу й малюнка, необхідних для набору будь-якого тексту.

* К о м п' ю т е р н и й н а б і р — набрані на комп'ютері літери, що відтворюють текст.

* Д р у к а р н я — підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію (газети, журнали тощо); *рос.* типография.

* З л а г о д ж е н о — *рос.* слаженно.

131. Випишіть із тексту «Преса» виділені речення. За допомогою питань назвіть слова, які пояснюють головні члени речення. Підкресліть їх.
132. Пригадайте вивчене про другорядні члени речення на уроках російської мови. Розгляньте таблицю і дайте відповіді на запитання.

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ		
ДОДАТОК	ОЗНАЧЕННЯ	ОБСТАВИНА
<p>Означає предмет</p> <p>ПИТАННЯ</p> <p>Непрямих відмінків (всіх, крім Н. і Кл): кого? чого? кому? чому? ким? чим? на кому? на чому?</p> <p>ПІДКРЕСЛЮЄТЬСЯ ----- (пунктиром)</p> <p>Арсен кинув <u>окуня</u> на кручу (Г. Тютюнник). Про <u>зіроньку</u> вечірню він співав (М. Рильський). Довго боровся з <u>хвилям</u> хлопець (В. Самійленко).</p>	<p>Вказує на ознаку предмета</p> <p>ПИТАННЯ</p> <p>який? чий? котрий?</p> <p>ПІДКРЕСЛЮЄТЬСЯ ~~~~~ (хвилястою лінією)</p> <p>Мама навчила мене любити роси, <u>легенький</u> ранковий туман (М. Стельмах). Синій <u>птах</u> летів над штормовим морем (О. Довга). Йде весна <u>запашна</u> (П. Тичина).</p>	<p>Вказує на ознаку дії (місце, час, причину, мету, спосіб)</p> <p>ПИТАННЯ</p> <p>як? де? куди? звідки? коли? чому? для чого?</p> <p>ПІДКРЕСЛЮЄТЬСЯ ----- (пунктиром з крапкою)</p> <p><u>Надворі</u> вечір настає (Олександр Олесь). <u>На узбіччі</u> паслися нерозсідлані коні (М. Стельмах). <u>Дні минали</u> <u>непомітно</u> (П. Стефаров).</p>

1. Які бувають другорядні члени речення?
2. Що означають, на які питання відповідають додатки, означення, обставини?
3. На які групи за значенням поділяються обставини?
4. Якими частинами мови найчастіше бувають виражені додаток, означення і обставина?

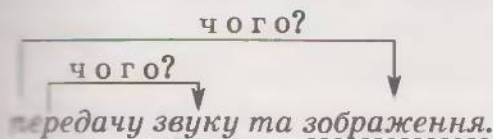
◇ Найчастіше другорядні члени речення пояснюють головні члени і залежать від них, але вони можуть пояснювати також другорядні члени речення.

133. З поданими словосполученнями складіть речення. Запишіть їх, підкресліть означення, додатки, обставини. Які члени речення вони пояснюють?

Читає газету; спортивні матчі; беруть інтерв'ю; важливі події; надходять до друкарні; виходять щодня; закінчив останньої години; працює в редакції.

Прочитайте текст; слідкуйте за вимовою виділених слів. Перепишіть речення. Знайдіть і підкресліть додатки, схематично позначте, який член речення вони пояснюють.

Зразок. Команда телевізійного каналу забезпечує

Над створенням телепрограми працює багато спеціалістів. Телеоператори знімають зображення. Звукооператори налагоджують мікрофони. Режисер визначає порядок включення телекамер. У підготовці телепередачі беруть участь сценаристи, художники, телекоментатори (З «Енциклопедії школяра»).

Поширте речення обставинами, які відповідають на питання у дужках, запишіть. Підкресліть всі обставини.

1. Перший в Україні Київський телецентр став до ладу (коли?). 2. (Упродовж якого часу?) з'явилися студії телебачення (де?). 3. У 1962 році було здійснено першу телевізійну передачу (звідки?). 4. З 1965 року розпочалась передача програм (яким способом?). 5. Відомі критики, режисери, актори збираються (куди?) (з якою метою?). 6. (З якої причини?) телепередачі не транслювалися (як довго?) (З дит. енци.).

Довідка: на кінофестивалі; 7 листопада 1951 року; упродовж кількох наступних років; у Харкові, Луганську, Донецьку, Одесі, Львові, Миколаєві, Херсоні та Запоріжжі; через штучні супутники Землі; з космосу; через пошкодження кабелю; кілька годин; для визначення фільму року.

До кожного слова з першої групи доберіть означення з другої. Утворені словосполучення введіть у вашу невелику розповідь «Телебачення у моєму житті». Запишіть текст. Обговоріть написане на уроці.

1. В ефірі, телебачення, фільми, програма, канал, передача, новини, коментатор.

2. Спортивний, розважальна, музичний, прямому, художні, інформаційні, кольорове, освітня.

Перебудуйте розповідні речення на питальні (с.60). Спишіть. Підкресліть виділені словосполучення як члени речення.

З р а з о к. Аптека працює до сьомої години.— До котрої години працює аптека?

1. О шостій годині гості сідали за довгий стіл обідати (Панас Мирний). 2. Приїхав яхтою близько третьої години вдень (М. Коцюбинський). 3. О сьомій ранку я вже над Черемошем (Г. Хоткевич). 4. Зараз дванадцята година. 5. Обідня перерва з першої до другої години. 6. Листи надсилайте на адресу редакції. 7. Оператори працюють за графіком. 8. Відділення зв'язку знаходиться за вказаною адресою. 9. Всі запорожці за цим знаком поскидали свої шапки (О. Довженко).

- **138.** Перекладіть словосполучення російською мовою. Зверніть увагу на різницю в їх побудові. Використовуючи подані словосполучення, складіть усно діалог. Пропоновані ситуації: а) ви ведете розмову з працівником відділення зв'язку з приводу відправлення вітальної телеграми другові, батькам тощо; б) вам необхідно дізнатись у довідковій службі залізничного вокзалу про прибуття поїзда, щоб зустріти друга.

О сьомій годині; одинадцята година; перерва з першої до другої; до шостої вечора; близько третьої години дня; працювати за графіком; на нашу пропозицію; за цією адресою; надіслати на адресу; зробити за їхнім прикладом.

- **139.** Прочитайте, знайдіть у реченнях зайві слова. Запишіть відредаговані речення.

1. Радіокоментатор розповість по радіо про хід спортивного матчу. 2. Український режисер Олександр Довженко першим створив перший звуковий фільм. 3. Передплату преси, газет і журналів продовжено ще на місяць. 4. За допомогою комп'ютерної мережі Інтернет послання дійде швидко за лічені секунди на інший кінець світу.

- **140.** Поставте подані в дужках слова в потрібному відмінку; де необхідно, замініть їх займенниками. Якими членами речення є слова в дужках? Підкресліть їх.

З р а з о к. Прополоти і полити (квіти) — прополоти і полити квіти. Відвідати і поговорити (друг) — відвідати друга і поговорити з ним.

1. Читати і перечитувати (оповідання); прочитати, а потім переказати (стаття); передплачувати і розповсюджувати (преса); дивитися і обговорювати (кінофільм); читати або переглядати (журнали); почати і закінчити (робота).

2. Навідати і поспілкуватися (брат); любити і вивчати (наука); привернути і заслужувати (увага); боротися і долати (труднощі); поважати і допомагати (батьки); піклуватися і не засмучувати (мати).

Світ цікавий і розмаїтий

Завдання 1. Прослухайте, потім прочитайте текст. Чим він вас зацікавив? Запропонуйте свій заголовок.

ПІДВОДНІ ЗВУКИ

Учені давно почали цікавитися звуками, які створюють риби. З появою гідрофона* вдалося почути голос моря.

Виявилося, що підводні мешканці не мовчазні, а балакучі. Риби можуть видавати різні звуки: пищати, свистіти, стогнати, кричати, гавкати, хрипіти, щебетати. Деякі звуки схожі на *завивання хуртовини, гру на арфі, дзенькіт скла, калатання дзвона*. Допомагають риbam «розмовляти» не голосові зв'язки, а інші органи: плавальний міхур*, зябра, зуби і навіть хребет.

*розмаїтий
розмаїття
мовчазний
балакучий*

Учені вивчають звуки і створюють їх каталоги*. Тепер акустик* легко розрізнить «спів» кожної риби: оселедець шепоче, тріска цвірінькає, карась крякає, а риба-сонце хрюкає.

У глибинах морів «розмовляють» і «чують» усі: і крихітна креветка, і морські коники, і велетні-кити. Очевидно, морські мешканці довіряють звукам більше, ніж очам (За Л. Згуровською).

II. За допомогою якого пристрою вченим вдалося почути голос моря? Що допомагає риbam «розмовляти»? Для чого створюють каталоги звуків?

III. Знайдіть у тексті синоніми до слова *риби*. Доберіть синоніми до виразів *звук моря; риби розмовляють*. У якому значенні їх вжито — у прямому чи переносному?

IV. Розгляньте речення з виділеними словами. До якого слова вони відносяться, на яке питання відповідають? Чи залежать ці слова одне від одного? Пригадайте, що ви вчили про такі члени речення на уроках російської мови. Як вони називаються?

V. Прочитайте вдруге текст, дотримуючись перелічувальної інтонації в реченнях з однорідними членами. Як вони пов'язуються в усному мовленні та на письмі? Які члени речення можуть бути однорідними? Зверніть увагу на виділене спеціальним шрифтом речення і скажіть: чи можуть бути однорідними словосполучення?

* Г і д р о ф о н — прилад для приймання звукових хвиль, що виникають або поширюються у воді.

* М і х у р — рос. бульбашка.

* К а т а л о г — список, перелік предметів, складений у певному порядку, щоб полегшити їх пошук.

* А к у с т и к — спеціаліст, який за допомогою гідрофона розрізняє звуки під водою.

Однорідні члени речення (рос. однородные члены предложения) відповідають на те саме питання і відносяться до того самого члена речення. Однорідні члени речення не залежать один від одного. *Безмежний степ вщухав, корився, ніжнішав* (Григорій Тютюнник). *Пролісок — квітка ніжна, але смілива й нетерпляча* (Ю. Смолич).

Однорідні члени речення можуть пов'язуватися інтонацією (переліку чи протиставлення) та сполучниками або тільки інтонацією.

Однорідними можуть бути як головні, так і другорядні члени речення.

142. Прочитайте речення, дотримуючись потрібної інтонації. Запишіть речення, підкресліть однорідні члени залежно від того, якими членами речення вони є. Коли і які розділові знаки ставляться між однорідними членами?

1. Береги озера Світязь складені з білої крейди і прикриті піщаними льодовиковими відкладеннями. Вода в озері надзвичайно чиста, світла і прозора. Тому тут водиться і щука, і окунь, і карась, і сом, і судак. Сосни, берези, граби, дуби підходять до самої води (В. Мірошніченко). 2. Навчити вимовляти слова можна не лише папуг, а й ворон і навіть слонів (Н. Галаган). 3. Оси кружляють роєм, сідають на ягоди, ласують солодким суничним соком (В. Приходько).

Між однорідними членами речення ставиться кома, якщо вони не з'єднані сполучниками або з'єднані сполучниками *а, але*: *Лосось живе в морі, а потомство виводить у річках* (А. Коваль).

Кома не ставиться, якщо однорідні члени речення з'єднані сполучниками *і, й, та* (у значенні *і*), *або, чи*: *Незабаром зійде над рікою й лісом веселе сонце* (І. Соколов-Микитов). *Непомітно дощі липневі та серпневі обернулись на дощі вересневі та жовтневі* (Є. Гуцало).

Якщо ці сполучники повторюються разом з однорідними членами, то кому ставити треба: *У пустелях ростуть і солодкі, й гіркі, і навіть отруйні кавуни* (А. Коваль).

Неправильна розстановка розділових знаків при однорідних членах речення вважається пунктуаційною помилкою. Пригадайте, як позначаються такі помилки.

143. Складіть речення за схемами. Поясніть вживання розділових знаків.

1. —, — — — . 2. — — —, —, — .

3. ----- = ~ , ~ ----- .   4. ----- , ----- = ----- .
5. ----- = ----- i ----- .   6. ----- = ----- , а ----- .

144 I. Прочитайте, дотримуючись перелічувальної інтонації. Подумайте, з якою метою у реченнях вживаються однорідні члени. У яких реченнях ви вже можете пояснити написання розділових знаків? Пригадайте вивчене на уроках російської мови про вживання розділових знаків між однорідними членами, коли при них є узагальнювальне (обобщающее) слово. Знайдіть такі речення у поданому тексті, зверніть увагу на написання розділових знаків.

Так народжується водоспад. Стрімка гірська річка рветься, шукає собі русла, потужним струменем падає з висоти. Водоспади — музика гір і води. Багато їх утворюють карпатські річки: Прут, Черемош, Манявка, Пістинка, Рибниця. У них водиться цінна рідкісна риба: форель, харіус, дунайський лосось, морена. Ця риба особливо любить каскади і водоспади. Тут вона перечікує і рипучі морози, і нещадні засухи. Карпатські річки, водоспади, каскади — прекрасні витвори природи (За В. Мірошниченком).

II. Випишіть з тексту «Підводні звуки» речення з узагальнювальними словами при однорідних членах. Назвіть у кожному з них слово, спільне для всіх однорідних членів. Зверніть увагу на вживання розділових знаків.

При однорідних членах може бути узагальнювальне (рос. обобщающее) слово або член речення, який є спільним для однорідних членів.

Після узагальнювального слова перед однорідними членами ставиться двокрапка: *Прилітають північні пернаті гості: сірувато-рожеві омелюхи, чечітки, полярні жайворонки* (В. Самош).

Якщо узагальнювальне слово стоїть після однорідних членів, то перед ним ставиться тире: *Зозуля, соловейко, іволга, ластівка — ці птахи відлітають у вирій першими* (О. Копащенко).

145 I. У тексті «Підводні звуки» знайдіть речення з узагальнювальними словами. Прочитайте їх, дотримуючись перелічувальної інтонації. Поясніть написання розділових знаків.

II. Дайте письмову відповідь на запитання (с. 64) реченням з однорідними підметами, вживайте в ролі присудка родове поняття, яке підходить за змістом.

Зразок. *Що таке дуб, сосна, береза, граб? — Дуб, сосна, береза, граб — це дерева.*

1. Що таке грам, кілограм, тонна? 2. Що таке троянда, ромашка, чорнобривець? 3. Що таке крапка, кома, тире, двокрапка? 4. Що таке сніг, дощ, град? 5. Що таке м'яч, тренажер, лижі, шведська стінка? 6. Що таке літак, поїзд, трамвай, тролейбус?

146. Складіть речення з однорідними членами, в яких названі родові поняття будуть узагальнювальними словами.

1. Річки України: ... 2. Риби, які водяться в річках: ... 3. Лікувальні трави: ... 4. Морські мешканці: ... 5. Птахи, які зимують в Україні: ... 6. Лісові жителі: ...

147. Допишіть речення. Підкресліть узагальнювальне слово й однорідні члени. Якими членами речення вони є?

1. Сьогодні на будівництві використовують різні матеріали: ... 2. У нашому місті є такі навчальні заклади: ... 3. ... — все це зроблено з металу. 4. ... — скрізь пройшли дощі. 5. ... — ці птахи зимують у нашій області. 6. Риби можуть видавати різні звуки: ... 7. ... — мої улюблені письменники. 8. З дитинства він виховував у собі якості справжньої людини: ...

148. І. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому однорідні члени речення. Якого смислового відтінку вони надають розповіді? Запишіть текст, розставте розділові знаки.

Запаси на зиму білка робить великі і якісні. Пустий і зіпсований* горіх вона одразу розпізнає забракує і не візьме. Ховає білочка свої запаси так викопав ямку акуратно покладе здобич а зверху землі і сухого листя нагребє. Висушені гриби білка зносить у дупла або забиває під кору пнів. Гриби жолуді насіння рослин соснові шишки такі продукти запасав білка на зиму. Навесні із забутих білочкою схованок проростає насіння дерев або кущів ліщини липи бука клена дуба сосни (Л. Згуровська).

ІІ. Складіть невелику усну розповідь на одну з тем: «Друзі та охоронці лісу»; «Тваринний (рослинний) світ нашої місцевості»; «Мій улюбленець (птиця, звір, рибка)». Використовуйте у розповіді речення з однорідними членами. Якого відтінку вони надають змісту?

149. Знайдіть зайві слова. Запишіть відредаговані речення.

1. Ми збирали малину, ожину, ягоди, чорницю. 2. Дівчина назбирала повний кошик сиріжок, підберезників, грибів, опеньок, лисичок. 3. Зимують у лісопарках міст горобці, галки, сороки, птахи, коноплянки, зяблики. 4. Я захоплено дивився на величні, високі сосни у сосновому лісі.

* З і п с о в а н и й — рос. испорченный.

Прочитайте. Визначте стиль тексту. Перекладіть, користуючись словничком, і запишіть текст українською мовою. Поставте розділові знаки між однорідними членами.

Довольно різнообразно пtiчье населення лесопарків и парків городів и посёлків Криму. Зимують на пiлуострові приблизно 30 видів пtiць. Переживають в укромних місцях зиму лебеди и утки різні види чаек и белолобые гуси. Много на зимівці в Криму и воробьиных пtiць синиць зябликов щеглов снегирей чёрних дроздов овсянок. На берегах моря на скалах круглий рік можна зустріти хохлатого баклана. Внешність у нього доволі сумрачна. Оперення чорне щільне кілюв довгий жовтий. На голові невеличкий хохлок. Хвіст прямий лапи короткі перепончаті (За Л. Згуровською).

Довольно — досить. Приблизно — близько. Укромний — затишний. Внешність — зовнішність. Сумрачний — похмурий. Щільний — густий. Кілюв — дзьоб. Перепончатий — перетинчастий.

§17 Звертання. Вставні слова і сполучення слів

Спорт у нашому житті

Л. Прослухайте, потім виразно прочитайте текст. Як ви розумієте назву?

ШАХИ — ГРА КМІТЛИВИХ

шахи
шахіст

Шахи — гра захоплююча і дуже давня.

Чи знаєш, *друге*, що батьківщиною шахів вважають Стародавню Індію? В Європу, на думку вчених, ця гра потрапила з арабських країн через Іспанію.

Шахи, насамперед, — це гімнастика розуму. Безумовно, шахи — спорт. Думаєш, *читачу*, що гросмейстерові достатньо досконали* знати теорію? Без сумніву, йому потрібні також чудова фізична підготовка, витривалість*, уміння розподілити сили на тривалій* дистанції турніру. Приємно, що на одному з них у 2002 році чемпіоном світу став наш молодий співвітчизник Руслан Пономарьов.

витривалість
тривалий

* Доскона́ло — рос. в совершенстве.

* Витрива́лість — рос. выносливость.

* Трива́лий — рос. продолжительный.

Та перемогти суперкомп'ютер «Діп блю» не вдалося навіть найсильнішому шахісту світу Гаррі Каспарову. Можливо, комусь із вас, *дорогі шанувальники шахів*, судилося це здійснити? Грайте в шахи, *майбутні чемпіони!* (За М. Маловим).

II. Чому шахи називають не просто грою, а видом спорту? Які якості повинен виховувати в собі шахіст? Зачитайте слова з тексту на підтвердження вашої думки. Якими видами спорту захоплюєтеся ви?

III. Прочитайте речення з виділеними спеціальним шрифтом словами. Як виділяються ці слова під час читання? Кого вони називають? Якого тону надає розповіді автор за допомогою цих слів? Що ви знаєте про звертання з уроків російської мови? Для чого ми вживаємо звертання у нашому мовленні? Назвіть кілька життєвих ситуацій, коли треба вживати звертання.

Звертання (рос. обращение) — це слово або сполучення слів, які називають особу чи предмет, до яких звертається мовець. У вимові звертання виділяється паузою. Звертання буває непоширене (без залежних слів) і поширене (із залежними словами): Спасибі, братику, за добреє слівце (Л. Глібов). Запалай, мій вогнику крилатий, полум'я привітним і незлим (А. Малишко).

152. I. Перебудуйте питальні речення так, щоб звертання стояло в середині та в кінці. Якими розділовими знаками звертання виділяється у реченні? Підкресліть граматичну основу, позначте звертання за зразком.

Зразок. ^{зв.} Хлопці, яку спортивну секцію ви відвідуєте?
Яку спортивну секцію ви, хлопці, відвідуєте? ^{зв.} Яку спортивну секцію ви відвідуєте, хлопці? ^{зв.}

1. П'ятикласники, коли і де вперше відбулися Олімпійські ігри? 2. Діти, які види легкої атлетики ви знаєте? 3. Уболівальники футболу, чому Англія вважається батьківщиною футболу? 4. Дівчатка, який вид спорту вважається граціозним?

II. Перебудуйте спонукальні речення (за попереднім зразком). Зверніть увагу на те, що в реченні може бути один головний член.

1. Андрію, давай подивимось чемпіонат світу «Формула-1». 2. Дорогі учні! Піклуйтеся про своє здоров'я — займайтесь спортом! 3. Лікарю, порадьте комплекс вправ для виправлення статури*. 4. Учителю, допоможіть мені обрати спортивну секцію.

* Стату́ра — рос. осанка.

На письмі звертання відділяється від інших слів комою або знаком оклику (якщо вимовляється з окличною інтонацією). Звертання членом речення не буває. *Коли ж ти, сонечко, розтопиш весь сніг? (О. Копиленко). О, мово рідна! Їй гаряче віддав я серце не дарма (В. Сосюра).* —

Якщо звертання в реченні не виділене комами або знаком оклику, це вважається пунктуаційною помилкою.

І. Прочитайте речення. Простежте за допомогою питань зв'язок слів. Якими частинами мови виражені звертання? Доведіть, що звертання не є членами речення. Запишіть речення, поясніть розстановку розділових знаків.

1. Швидко, швидко ми побачимось, рідна матінко моя... (Олександр Олесь). 2. Спи ж ти, малесенький, пізній бо час (Леся Українка). 3. Як ти співаєш, Півне, веселенько... 4. Тебе я слухала б довіку, куме мій (Л. Глібов). 5. Ти не заблудилась у наших полях, дівчино? (М. Стельмах). 6. Повій, вітре, на Україну (С. Руданський). 7. Донеччино моя, моя ти батьківчино, тобі любов моя і всі мої чуття (В. Сосюра).

ІІ. Випишіть із тексту «Шахи — гра кмітливих» речення зі звертаннями. Визначте, якою частиною мови вони виражені, в якому числі і відмінку вжиті.

В українській мові звертання, вжите в однині, виражається іменником у кличному відмінку: *Що ж ти зараз читаєш, Тарасе? (О. Копиленко).*

Прочитайте речення вголос, виділіть інтонаційно звертання. Поясніть, як вони передають почуття того, хто звертається з мовленням (мовця) або як характеризують того, до кого звернене мовлення (адресата). Запишіть речення, підкресліть звертання. Назвіть ті з них, які складаються з кількох слів, тобто є поширеними.

1. Потерпи, дядечку рідненький, я тебе зараз перев'яжу. 2. Ой, спасибі ж вам, мої дорогенькі діточки! 3. Бідненький мій конику, ну ще трохи дотягни! 4. Передай, Федю, нехай завтра на десяту тато до лісництва приїде. 5. Котику Микито, покинь красти, як не хочеш пропасти! 6. Таточку, давай залишимо Джока у нас! 7. Лети собі, безсоромна голубко, звідки прилетіла. 8. Люди добрі! Зробіть швидше окуляри для нашого дідуся Уляна! (З тв. Л. Письменної).

Складіть речення, використовуючи наведені словосполучення у ролі звертань. Яких відтінків настрою, почуття надає кожне звертання? У яких стилях мовлення кожне з них буде доречним?

Маріє Іванівно; друже; дорогий друже; матусю рідненьку; краю рідний; шановні телеглядачі; юні дослідники.

- 156.** І. Оберіть одну з ситуацій: а) ви звертаєтесь з привітанням-побажанням до команди суперників перед початком змагань; б) ви чергуєте по школі: робите зауваження порушникам шкільного режиму. Складіть стислі висловлювання, вживаючи в реченнях звертання, які передають ваш настрій.

ІІ. Прочитайте, зрозумійте кожну ситуацію з казки Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц»: хто до кого звертається і як його називає. Перебудуйте усно речення. Використайте виділені слова у ролі звертань.

1. Маленький принц попросив **льотчика** намалювати йому баранця. 2. Льотчик запитує у **хлопчика**, де його дім. 3. Маленький принц захоплено називає свою **прекрасну троянду** найдорожчою в світі. 4. Маленький принц каже **трояндам**, що вони зовсім не схожі на його єдину троянду. 5. Маленький принц запитує **географа**, куди той порадить йому полетіти. 6. Маленький принц повідомляє **Лиса**, що шукає друзів. 7. Лис звертається до **Маленького принца** з проханням не забути, що кожен відповідальний за тих, кого приручив. 8. Автор «Маленького принца» повідомляє **друга**, що присвячує казку йому.

Д о в і д к а: друже, хлопчику, Маленький принце, Лисе, троянди, моя прекрасна трояндо, льотчику, географі.

- 157.** Перекладіть і запишіть речення українською мовою, поставте розділові знаки.

1. Здравствуй лес дремучий лес полный сказок и чудес (С. Погореловський). 2. Что ты нам расскажешь ветер (Є. Трутнева). 3. Костя и Витя зайдите сейчас к директору. 4. Здравствуйте Игорь Александрович. 5. Здравствуйте ребята заходите и садитесь вот на диван. 6. Ты Малеев ведь друг Шишкина помоги ему подтянуться по русскому языку. 7. А ты Шишкин запомни что все люди должны честно трудиться (З тв. М. Носова).

- 158.** І. Пригадайте з вивченого на уроках російської мови, які слова, сполучення слів у реченні є вставними (вводними). Для чого вони вживаються? Випишіть із тексту «Шахи — гра кмітливих» речення з виділеними звичайним шрифтом словами. Що вони виражають?

Вставними (рос. вводными) називаються такі слова або сполучення слів, якими мовець виражає своє ставлення до того, про кого чи про що він повідомляє.

ІІ. Розгляньте таблицю. Прокоментуйте схеми речень, подані в ній. Доберіть власні приклади речень із вставними словами (усно).

ВСТАВНІ СЛОВА можуть виражати або вказувати на:

упевненість	дійсно, звичайно, безумовно, без сумніву, безперечно, певна річ
невпевненість, сумнів	здається, напевно, очевидно, мабуть, можливо
те, кому думка належить	кажуть, по-моєму, на їхню думку, як відомо
оцінку висловленого	на щастя, на жаль, на диво, на сором, як навмисне, дивна річ
оцінку повідомлюваного як звичайного	бувало, було, як завжди, як водиться
порядок викладу думок	по-перше, по-друге, отже, насамперед, нарешті, виявляється, таким чином, проте, однак
звічливість	прошу вас, дозвольте, будь ласка, вибачте
привернення уваги	зверніть увагу, зрозумійте, уявіть собі, знаєте, подумайте

РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ ПРИ ВСТАВНИХ СЛОВАХ:

(BC), _____ .	Здається, вчора це було (В. Сосяра).
_____, (BC) .	Не жартуй наді мною, будь ласка (В. Симоненко).
_____, (BC), _____ ?	У вас, пробачте, як тепер живеться? (Б. Олійник).

Прочитайте речення. Знайдіть вставні слова чи сполучення слів. За допомогою питань з'ясуйте, чи є вони членами речення. Запишіть підкресліть вставні слова і сполучення слів.

1. Звичайно, людині здавна доводилося використовувати свої фізичні можливості для багатьох цілей. Наприклад, подолання перешкод — річок, боліт, глибокого снігу, стовбурів повалених дерев. 2. Крім того, треба було піднімати вагу й уміти переносити її на далекі відстані. Допомагала, як ви розумієте, фізична підготовка. 3. Протягом тисячоліть фізичні вправи, безумовно, стали невід'ємною частиною життя людини. 4. Давні греки, безперечно, найбільше цінували в людині гармонію та досконалість розуму, душі й тіла. Не дивно, що спорт народився на землі Стародавньої Греції (З тв. В. Малова).

160. І. Розгляньте послідовність і зразки синтаксичного розбору простого речення.

Синтаксичний розбір простого речення

Порядок розбору

1. Вид речення за метою висловлювання.
2. Граматична основа (головні члени) речення.
3. Другорядні члени речення (якщо є).
4. Однорідні члени (якщо є).
5. Звертання, вставні слова (якщо є).

Зразок усного розбору

Футбол, безумовно, — найпопулярніша гра у світі.

Речення розповідне, граматична основа його складається з підмета *футбол*, вираженого іменником, і присудка *гра*, вираженого також іменником. Тому між підметом і присудком ставиться тире. До другорядних членів речення належать означення *найпопулярніша* і обставина *у світі*. У реченні є вставне слово *безумовно*, яке виражає почуття впевненості. Воно не є членом речення.

Зразок письмового розбору

Футбол, безумовно, — найпопулярніша гра у світі. (Розповідне, просте).

II. Випишіть із тексту «Шахи — гра кмітливих» два речення. Зробіть усний синтаксичний розбір одного, а друге розберіть письмово.

161. Спишіть речення. Поставте розділові знаки при вставних словах і словосполученнях.

1. Здається співає од краю до краю саме повітря. 2. Мабуть вітер погнав човен у море (*О. Гончар*). 3. За цей день вона зробила може навіть і більше справ (*О. Довга*). 4. На жаль сонце проглянуло лише на якусь годину (*В. Чухліб*). 5. Як мені здавалося ніякі докори сумніння не турбували птаха (*Л. Письменна*). 6. Напевне лелеки зліталися сюди з величезної території Придніпров'я (*П. Стефаров*).

§18 Лист. Адреса

Біографія звичних речей. Конверт

У людей завжди була потреба спілкуватись між собою. ділитися своїми думками, враженнями, почуттями. Добре, коли друг поруч, а якщо далеко? Тоді ми пишемо листи. Листування — один із видів письмового спілкування.

Лист — це написаний текст, призначений для спілкування на відстані з метою повідомити комусь про щось. Вчасно отриманий лист інколи здатний повернути людині віру в добро, в життя.

В яких випадках сучасна людина звертається до листа?

Які бувають листи? Хто і кому їх пише?

Чи любите ви писати листи? Чи вмієте писати такі листи, яких із нетерпінням чекатимуть ваші рідні і друзі?

Прочитайте два листи, що були послані з однієї спортивної бази. Хто був більш задоволений листом — учитель Віктора Петренка чи Сашкова мати? Поміркуйте. Котрий із листів вам сподобався і чим, а який не сподобався і чому?

1. Шановний Петре Миколайовичу!

Можливо, ви і сердитесь, що я раніше не давав про себе знати. Та якби Ви могли хоча б один день провести з нами, то цілком зрозуміли б мене.

Цілими днями ми на лижах — з ранку до вечора. Тренуємося в спуску з гір. Нас п'ятеро в групі. Я належу до кращих лижників. Тренер, заслужений майстер із лижного спорту, задоволений нашими успіхами.

А яка чудова зимова природа в Карпатах! Гірські хребти й полонини такі білосніжні, аж очі вбирають*! А під яскравими променями сонця іскряться, сліпучо виграють усіма кольорами веселки. Величні сосни, ялини і смереки ще урочистіші під вагою снігових шат*. Повітря цілюще*, чисте і прозоре.

По обіді ми граємо в шахи, настільний теніс або читаємо. Тут гарна бібліотека і взагалі хороші умови для відпочинку. Увечері ми ходимо в басейн, дивимось телепередачі, фільми.

Мені тут дуже подобається, хоча й скучаю за рідними, школою, чекаю зустрічі з друзями, Вами, дорогий учителю.

З повагою — Ваш учень Віктор Петренко.

10.01.2005 р.

2. Дорога мамо, даю тобі знати, що живий-здоровий, чого і тобі бажаю. Дорога мамо, можу тобі повідомити, що у мене все гаразд і мені добре. Дорога мамо, я б тебе просив вислати мені грошей, бо тут є класний шоколад, але він дорогий, а я вже всі гроші витратив. Дорога мамо, не знаю, про що тобі ще записати, але прийми безліч вітань і поцілунків від свого Сашка. Чекаю грошей.

Твій Сашко.

* Очі в б и р а ю т ь — засліплюють, вражають красою.

* Ш а т и — святкове вбрання.

* Ц і л ю щ и й — корисний для здоров'я (рос. целебный).

Учитель Віктора Петренка був цілком задоволений отриманим листом.

Сашко витратив багато зайвих слів на пояснення того, що саме собою зрозуміло (якби не був живий, хіба зміг би написати листа; чи варто наприкінці акцентувати увагу на тому, що більше немає про що писати?). Невмотивовані й повтори *дорога мамо* в кожному реченні. Разом із тим лист Сашка до матері не містить того, що хвилює материнське серце і дуже її цікавить, а саме: умови проживання; харчування; розпорядок дня; самопочуття; друзі, тренер; успіхи у спорті. Неприпустимим є вживання жаргонних слів (*класний*).

Як складається лист

	Частини листа	Приклади
Початок	Дата і місце написання листа (може стояти і в кінці) Звернення до того, кому адресується лист Початкові фрази про стан листування	<i>Дорога сестричко! Люба моя бабуню! Доброго дня, Оленко! Здрастуйте, рідні! Шановний Петре Яковичу! Вашого листа отримав. Безмірно вдячний Вам за... З хвилюванням прочитав Вашого листа... Давно не було від тебе листів...</i>
Основна частина	Розкривається зміст листа, повідомляються новини Запитання адресату (про що хочеться довідатись)	<i>Я хочу розповісти тобі про новини, яких багато. Як ти живеш? Як твої справи? Що в тебе нового?</i>
Кінець	Подяка Прохання писати листи Вітання Прощання, побажання Ім'я автора листа	<i>Дякую за увагу до... Чекаю від тебе листів. Неодмінно напиши. Передавай вітання мамі, сестрі... До побачення. З повагою... На все добре. Бажаю успіхів. Зичу здоров'я. Міцно обнімаю... Твоя подруга Наталя.</i>

Можлива приписка — P. S.— постскріпtum — після написаного.
Наприклад:

P. S. Щойно прийшов татко. Він купив квитки на 25 червня. Тож
до скорої зустрічі, бабусю!

Розгляньте таблицю на с. 72. З яких частин складається лист? Яка з них найважливіша, а яка — менш важлива? Чому ви так вважаєте?

У кожного автора листа свій почерк, свій стиль, своя неповторна манера. Та всі вони повинні додержуватись єдиних вимог. Ознайомтеся з пам'яткою.

Основні правила листування

1. Пиши на якісному папері чорнилом або кульковою ручкою.
2. Дбай про почерк, охайність в оформленні листа.
3. Розпочинай лист із звертання (пишеться посередині).
4. Дотримуйся правил побудови листа (початок, основна частина, кінцівка), абзаців.
5. Пиши так, ніби ти ведеш розмову. Але в розмові ми часто робимо застереження, доповнення, пояснення, повтори, які в писемному мовленні робити не слід.
6. Думки висловлюй стисло, чітко і виразно, дбай про грамотність мовного оформлення. Уникай загальних фраз, які мало про що говорять. Тон листа повинен бути ввічливим.
7. Будь уважним до адресата і його запитань. Намагайся писати про себе мало і стисло, про інших — більше й докладніше.
8. Пиши про цікаві факти і події.
9. Ніколи не пиши про те, про що згодом жалкуватимеш.
10. Відповідай на отриманий лист своєчасно.
11. Не пиши листи в поганому настрої.

Запам'ятай загальнолюдські правила

1. Ніколи не читай чужих листів.
  2. Не передавай через когось лист у заклеєному конверті.
- Це неввічливо.

Прочитайте текст. Що ви дізналися про історію конверта?

КОНВЕРТ

Пошта зародилася в глибоку давнину*. Однак тривалий час люди писали адресу на тому ж аркуші паперу, що й сам лист. Потім лист складався на зразок солдатського трикутника.

У 1820 році в англійському місті Брейтоні власник паперової крамниці придумав для листів паперові «мішечки» і почав видавати їх як безплатний додаток до купленого у нього папе-

аркуш
паперу
паперовий

ру. Новинка прийшлася до смаку. Мішечки для листів стали називати «конвертами» від англійського слова «cover» [к'ау] — закривати. Конверти почали випускати спеціальні підприємства, і з Англії вони розійшлися по всьому світу (З журналу).

Конверт повинен бути оформлений грамотно, охайно. Не слід робити на конверті зайвих написів, малюнків.

165. I. Розгляньте надписаний конверт. Що ви на ньому бачите?
II. В якій формі пишуться прізвища й імена?

<p>Адреса відправника, індекс <u>Павленко Андрій</u> <u>вул. Садова, 8, кв. 12</u> <u>м. Київ</u> <u>75017</u></p> <p>Адреса одержувача, індекс <u>Роздильник Микола</u> <u>вул. Траєндова, 5</u> <u>с. Щасливе</u> <u>Бористенського р-ну</u> <u>Київської обл.</u> <u>15203</u></p>	<p>лист листівка листоніша конверт марка штемпель адреса адресат адресант індекс пошта поштамт поштова скринька</p>
--	--

Адресат (отримувач)* — повністю прізвище, ім'я, по батькові у формі називного відмінка.

Адресант (відправник) — прізвище у формі називного відмінка та ініціали*.

адресат
той, хто отримує лист

адресант
той, хто відправляє лист

III. Як пишеться на конверті адреса отримувача? Зворотна адреса?

адреса, -и, ж.
рос. адрес
 місце проживання особи чи місцезнаходження установи.
 Адреса школи: вул. Тичини, 2.

адрес, -а, ч.
рос. адрес
 письмове, переважно ювілейне привітання. Ювілярові вручили вітальний адрес.

* Для дорослих.

* Ініціали — перші літери імені та по батькові.

IV. Зверніть увагу на скорочення і розділові знаки на конверті.

Скорочення на конверті: місто — *м.*; село — *с.*; область — *обл.*; район — *р-н*; селище міського типу — *с.м.т.*; вулиця — *вул.*; проспект — *просп.*; будинок — *буд.*; корпус — *корп.*; квартира — *кв.*

I. Перекладіть подані в рамці фрази російською мовою і порівняйте. В чому відмінність?

II. Запам'ятайте усталені в українській мові вирази. Складіть із ними речення і запишіть.

мешкати за адресою
знаходитися за адресою
завітати за адресою
надсилати на адресу

Напишіть колективного листа вашим ровесникам 2085 року.

Виконайте одне із завдань на вибір.

Скористайтесь таблицею на с. 72 та пам'яткою на с. 73. Використайте в листі поширені і непоширені речення, а також різні за метою висловлювання види простих речень.

1. Склади листа своїй першій учительці. Чим хотілося б із нею поділитися, про які успіхи та зміни в житті розповісти?

2. Напиши листа бабусі, дідусеві чи іншим родичам. Пиши так, щоб адресатові було цікаво читати, враховуй його вік, характер, уподобання*.

3. Напиши листа другові (подрузі), який переїхав (яка переїхала) до іншого міста. Розпитай про це місто, про те, як він влаштувався (вона влаштувалася) на новому місці, про нову школу і друзів. Опиши все, що відбулося важливого з часу його (її) від'їзду.

4. Уяви, що ти потрапив (потрапила) на безлюдний острів. Напиши листа своїм друзям.

5. Напиши листа популярному герою книжки, яку ти читав (читала), скажімо, Тому Сойєру, Алісі з Країни Чудес, Маленькому принцу, Гаррі Поттеру або герою телевізійного серіалу, який особливо запам'ятався.

§19 Складні речення

Транспорт у минулому і сьогодні

I. Прослухайте, потім прочитайте текст на с. 76. Який вид транспорту описується? Як показано в тексті, що це не надсучасний, проте популярний серед населення транспорт?

* У п о д о б а н н я — рос. вкус, привязанность.

НАВІГАЦІЯ* НА ДНІПРІ

Ми живемо в епоху космічних швидкостей, а дніпровським неквапливим пароплавам поки що не бракує* пасажирів. Дорога до Запоріжжя чи до Херсона далека, і пасажирів набираються терпіння.

Пароплав дуже навантажений, рухається повільно, але це нікого не дратує*. Якщо вже потрапив сюди, то змирився з усіма незручностями*.

бракувати
дратувати
незручності

Київ віддалятиметься повільно, величаво, і багряна осінь ще довго тішитиме пасажирів тихою красою, і ще довго їм видно буде на горі високу з золотою маківкою Лавру.

Потім захід згасне, і київські гори зникнуть в імлі та в тумані. Повечоріє, похолоднішає на Дніпрі. З сутіні виринатимуть все нові й нові вогники бакенів, палубний люд почне старанніше кутатись у завбачливо прихоплені плащі. Та не всі зможуть поховатись від негоди, бо на містку цілу ніч хтось непомітно для пасажирів нестиме вахту (За О. Гончаром).

непомітно

II. Якими краєвидами можна милуватися з палуби теплохода? Як описує автор захід сонця? Наведіть приклади описів. Чи можна таке побачити з літака, вікна автомобіля? З'ясуйте за допомогою тлумачного словника в кінці підручника значення слів *бакен*, *вахта*. З якою метою вони вживаються у тексті? Підберіть синонім до слова *неквапливий*.

III. Використовуючи знання, одержані на уроках російської мови, знайдіть у тексті складні речення. Простежте, як пов'язуються прості речення у складному. Які розділові знаки ставляться між простими реченнями у складному? Випишіть 2—3 складних речення (зі сполучниками та без них), підкресліть у них граматичні основи.

170. Пригадайте, що ви дізналися про складні речення на уроках російської мови. Розгляньте схеми на с. 77, дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

1. Як відрізнити просте речення від складного?

2. Як пов'язуються прості речення у складному? Знайдіть у схемах, як показано зв'язок простих речень у складному: а) за змістом і за допомогою інтонації; б) за змістом і за допомогою інтонації та сполучників.

3. Який розділовий знак ставиться між простими реченнями у складному? Чи ставиться розділовий знак за наявності сполучника?

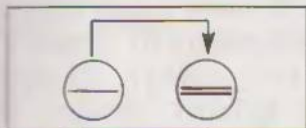
* Навігація — плавання кораблів по морях, річках; пора, коли це плавання можливе.

* Бракувати — не вистачати (рос. нехватать).

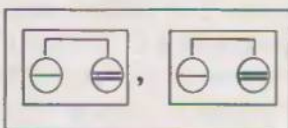
* Дратувати — рос. раздражать.

* Незручності — рос. неудобства.

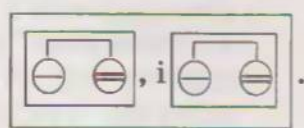
Просте і складне речення

Просте (одна
граматична основа)

Без сполучників
Складне (дві граматичні основи)

Зі сполучниками

Складне речення (рос. сложное предложение) має дві або більше граматичні основи, тобто складається з двох або більше простих речень. Прості речення пов'язані у складному за змістом, а також інтонацією та сполучниками і (ї), та, а, але, що, щоб, тому що і словами який, де, коли або лише інтонацією. Між простими реченнями у складному ставиться кома: Тріскаються достиглі сливи, груші, пахнуть медом і літом, лише зимові яблука міцно тримаються на гілках (М. Людкевич).

Якщо між простими реченнями у складному немає коми, то це вважається пунктуаційною помилкою.

571. Утворіть із поданих простих речень складні. Де необхідно, поставте сполучники і, а, але. Чи відрізняються за змістом прості речення від новоутворених складних?

1. Багато тисяч років тому люди ще не придумали засобів для пересування. Перші мандрівники самі несли свої речі. 2. З часом наші пращури приручили коней. На них вони долали* відстані верхи. 3. Спочатку люди перевозили вантажі на в'ючних тваринах. Пізніше для цього вони почали будувати вози. 4. На вози можна було покласти велику кількість багажу. Тогочасні дороги не були досить міцними і не завжди могли витримати великі вантажі (З «Енциклопедії школяра»).

В усному мовленні між простими реченнями, що входять до складного, треба робити паузу. Голос понижується в кінці складного речення.

572. Прочитайте речення, дотримуючись правильної інтонації. Назвіть граматичні основи речень і поясніть розстановку розділових знаків. Що цікавого знаєте ви про історію різних видів транспорту?

1. Перший гелікоптер* у 1909 році побудував Ігор Сікорський, тоді він жив і навчався у Києві. 2. 1911 року наш молодий земляк розробив літак С-6, на ньому він встановив світовий рекорд швидкості польоту з двома пасажирами. 3. Із цехів

* Дола́ти — рос. преодолевать.

* Гелікопте́р — рос. вертолёт.

Київського авіабудівного заводу вийшло безліч пасажирських, транспортних літаків, але найзнаменитішими стали вантажні. 4. Сімейство українських літаків неможливо уявити без гігантів АН-22 («Антей») і АН-124 («Руслан»), ці крилаті машини стали унікальними для авіації всього світу (3 кн. «100 видатних імен України»). 5. У липні 2002 року вирушив у путь перший в Україні швидкісний потяг Харків—Київ, він долає відстань у 500 кілометрів за 5,5 годин (3 дит. енц. «Україна»).

- 173.** Пам'ятаючи про те, що частини складного речення зв'язані за змістом, знайдіть другу частину кожного з речень. Запишіть утворені речення. Підкресліть граматичні основи в кожній частині складного речення. Виразно прочитайте складені речення, зверніть при цьому увагу на інтонацію їх кінця.

1. Дорожній рух різко зростає у великих містах, і ...

2. У багатьох країнах популярним засобом пересування став велосипед, бо ...

3. Розвиток електричних підземних доріг допоможе оздоровити навколишнє середовище у великих містах, а ...

... він не забруднює повітря.

... їх вулиці будуть менше завантажені автобусами і трамваями.

... це загострює проблему захисту навколишнього середовища від шкідливих викидів.

- 174.** Запишіть складні речення, вставляючи на місце крапок сполучники *а, щоб* або слова *який, де, коли*. Яка роль цих сполучників і слів у кожному реченні?

1. Найбільші аеропорти світу нагадують невеликі міста, ... цілодобово працюють десятки тисяч людей. 2. Внутрішні аеропорти обслуговують перевезення пасажирів у межах однієї країни, ... для польотів за кордон існують міжнародні аеропорти. 3. Авіадиспетчер контролює всі маневри літака, ... той заходить на посадку чи злітає. 4. Велетенські реактивні лайнери літають навколо світу, ... невеликі літаки перевозять людей та вантажі на короткі відстані. 5. Деякі літаки замість шасі мають поплавки, ... вони могли сідати на воду (З «Енциклопедії школяра»).

- 175.** Спишіть текст, розставляючи пропущені розділові знаки в реченнях.

1903 року один американський винахідник назвав свій літак *аеродром* це слово в перекладі означало «той, що бігає в повітрі». Ця назва літака нікому не сподобалась але слово залишилося в пам'яті людей ним почали називати місце для зльоту і посадки літаків (За А. Коваль).

Складіть речення за поданими схемами (речення повинні бути підпорядковані якійсь одній темі), запишіть їх. Підготуйте стислу усну розповідь на обрану вами тему, введіть у неї складені вами речення.

1. , .   3. , але .
2. , і .   4. , щоб .

Прочитайте речення. Чи правильно вжито сполучники і слова, які з'єднують ці речення? Як це впливає на зміст? Запишіть відредаговані речення.

1. Перші автомобілі були звичайними кінними візками із двигунами, а їх називали безкінними екіпажами. 2. Перші автомобілі не завжди радо зустрічали, і вони часто лякали коней і здіймали куряву. 3. Спочатку автомобілі були розвагою заможних* громадян, і Генрі Форд побудував дешевий автомобіль для широких мас. 4. Гоночні автомобілі — це швидкісні машини, коли вони дуже відрізняються від звичайних.

Розгляньте схему розбору складного речення. Виконайте за поданою схемою усний і письмовий розбір виділених речень з тексту «Навігація на Дніпрі». Підготуйте усний переказ цього тексту.

Синтаксичний розбір складного речення

Порядок розбору

1. Вид речення за метою висловлювання.
2. Прості речення в складному, їх граматичні основи.

Зразок усного розбору

Пробіг автомобіль, і синя хмарка диму за ним розвіялась (М. Рильський).

Речення розповідне, складне, складається з двох простих. У першому простому реченні граматична основа — *автомобіль пробіг*, у другому — *хмарка розвіялась*.

Зразок письмового розбору

Пробіг автомобіль, і синя хмарка диму за ним розвіялась.
(Розповідне, складне).

§20 Пряма мова

Збудуймо храм!

Прослухайте, потім прочитайте текст на с. 80. Знайдіть висловлювання, яке належить певній особі. Наскільки точно воно відтворене? Як виділяється в усному мовленні?

* З а м о ж н и й — рос. богатый, зажиточный.

«Щоб жити, потрібні сонце, воля і маленька квітка», — говорив великий казкар Ганс Крістіан Андерсен. І дійсно, квіти супроводжують нас усе життя: зустрічають при народженні, радують на весіллі, іменинах і святах. Удома, на роботі, у школі, весною і в лютий мороз, спекотним* літом і восени квіти необхідні. Без їх краси біднішим стає життя.

Дослівно відтворене висловлювання якоїсь особи називається **прямою мовою** (рос. прямої речью). Прямая мова виділяється інтонацією. Наприклад: *«Ті школярі, які нічого, крім підручника, не читають, дуже поверхово оволодівають знаннями»*, — писав Василь Сухомлинський.

Речення з прямою мовою складається з двох частин: висловлювання певної особи і слів автора. Слова автора вказують, кому належить пряма мова. Вони вимовляються прискорено і з пониженням голосу. Наприклад, з твору Лесі Українки: *«Чого зажурився мій любий козак?»* — *питає дівчина вродлива*.

Пряма мова

Слова автора

Пряма мова береться в лапки. Перше її слово починається з великої букви.

180. І. Прослухайте притчу*, яка існує у багатьох народів з давніх часів.

Один мандрівник проходив повз велике будівництво, на якому трудилося безліч робітників. Він зупинив одного чоловіка, який віз важку тачку, і запитав його: «Що ти робиш?» — «Хіба ти не бачиш? Штовхаю* важку тачку, хай їй грець!» Потім мандрівник поставив це саме запитання другому робітникові, який віз таку саму тачку. «Я заробляю на хліб для сім'ї», — з гідністю* відповів той. Третій робітник із такою ж самою тачкою на те саме запитання мандрівника гордо відповів: «Я будую прекрасний храм!» (Із журналу).

II. Що ви можете сказати про кожного з робітників?

III. Перегляньте текст, визначте пряму мову і слова автора. Прочитайте вголос; між словами автора і прямою мовою робіть паузу, пряму мову виділяйте інтонацією.

IV. Випишіть спочатку речення з прямою мовою, в яких слова автора стоять перед нею, а потім речення, де слова автора стоять після прямої мови. Які розділові знаки відділяють пряму мову від слів автора в першому і другому випадках?

* С п е к о́ т н и й — рос. жаркий.

* П р и́ т ч а — оповідання, що містить повчання (рос. нравоучение).

* Ш т о в х а́ ти — рос. толкать.

* Г і́ д н і с т ь — гордість (рос. достоинство).

- 11 Розгляньте схему і сформулюйте правила вживання розділових знаків при прямій мові. Прочитайте речення, додержуючись правильної інтонації.

А: «П(?)!».

Тарас Шевченко говорив: «Книги для мене необхідні, як хліб насущний».

Після слів автора перед прямою мовою ставиться двокрапка.

Пряма мова, що стоїть після слів автора, може бути розповідним, питальним або окличним реченням, отже, в кінці її може стояти крапка, знак питання або знак оклику.

«П», — а.

«Книги — морська глибина. Хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивнії перли* виносить», — писав Іван Франко.

«П(?)!» — а.

«Як парость виноградної лози, плекайте мову!» — закликав Максим Рильський.

Якщо пряма мова стоїть перед словами автора, після неї ставиться кома, знак питання або знак оклику, а потім — тире. Слова автора починаються з малої букви.

- 12 Прочитайте речення, додержуючись правильної інтонації. Спишіть. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

1. Анатолій Луначарський стверджував: «Українська музика і поезія є найрозкішніша з усіх гілок світової народної творчості». 2. «Я дуже люблю народну українську мову, звучну, барвисту і таку лагідну», — зізнавався Лев Толстой.

- 13 Спишіть речення з прямою мовою, розставляючи пропущені розділові знаки.

1. Антуан де Сент-Екзюпері у своєму «Маленькому принці» писав, всі дорослі спочатку були дітьми, тільки мало хто з них про це пам'ятає. 2. Лесик Толя й два Володі сумували на колоді. Лесик скаржився хлоп'ята страх як тяжко жить мені — слухай маму, слухай тата, умивайся день при дні. Ох, і тяжко жить мені! (В. Симоненко).

- 14 Додайте до слів автора пряму мову або слова автора до прямої мови; запишіть речення, ставлячи потрібні розділові знаки.

1. ... перепитав учень. 2. ... попередив міліціонер. 3. Командир віддав наказ ... 4. Водій оголосив ... 5. ... обурился* перехожий.

* П е р л и — рос. жемчуг; п е р л и н а — рос. жемчужина.

* О б у р и т и с я (обу́рюватися) — рос. возмутиться (возмущаться).

185. I. Прочитайте речення. Яке з них передає чуже мовлення дослівно, а яке — тільки його зміст?

1. Я сказав другові: «Ходімо на тенісний корт*».

2. Я сказав другові, щоб він пішов зі мною на тенісний корт.

Речення, в якому зміст чужого висловлювання передається не дослівно, називається реченням із непрямою мовою:

1. «Я бачив на озері лебедів», — сказав лісник.

2. Лісник сказав, що він бачив на озері лебедів.

II. Зробіть синтаксичний розбір другого речення.

III. Порівняйте обидва речення. Як змінилося друге речення в результаті заміни прямої мови непрямою?

Якщо слова автора стоять після прямої мови, то при заміні її непрямою слова автора виходять на перший план і в них змінюється порядок слів:

1. «Який із себе гетьман?» — спитала пані.

2. Пані спитала, який із себе гетьман.

186. Перебудуйте подані речення на речення з непрямою мовою і запишіть.

1. «Побачу різні цікаві речі», — подумав я собі (І. Крип'якевич). 2. «Ти чого не спиш?» — запитав його Тимко (Григорій Тютюнник). 3. «Ніколи не бачила стільки птахів», — каже Ліда (О. Гончар). 4. «Не можна знищувати гнізд корисних пташок, бо пташки — наші друзі», — відповів Василь (О. Копиленко). 5. «Як тебе звуть?» — запитав Заболотний хлопчика по-англійськи. 6. «Нечемно при людях перешіптуватись», — каже вона доньці (О. Гончар). 7. «Чом же ви вчора не прийшли на вечірку?» — спитав Ілля Петрович (О. Іваненко).

187. I. Перекладіть текст українською мовою і запишіть, розділяючи його на речення і розставляючи пропущені розділові знаки.

Старик сажал яблони его спросили зачем тебе эти яблони долго ждаты с этих яблонь плода, и ты не попробуешь с них яблочка старик ответил я не съем — другие съедят мне спасибо скажут (Л. Толстой).

II. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

III. Перебудуйте речення з прямою мовою на речення з непрямою мовою і запишіть.

§21 Діалог

Як живеться скупому серед людей

Діалог — це різновид прямої мови, що передає розмову двох осіб.

*Тенісний корт — майданчик для гри в теніс.

1. Прослухайте першу частину оповідання Леоніда Сергєєва, слідкуючи за текстом; зверніть увагу на те, як виділяються голосом найважливіші слова, на які падає логічний наголос.

СКУПИЙ

Усі вважали мене добрим, та я був скупий. Мені, наприклад, було шкода віддавати свої речі, навіть непотрібні. Я казав: «Бери, будь ласка», а самому було жаль. Або приходив із гостей додому і починав шкодувати*, що з'їв мало цукерок. Мені було дуже соромно*, що я такий жадібний і скупий. Скоро мені стало зовсім важко віддавати свої речі.

набратися
сорому

Якось до мене підійшов Володя.

— Дай книжку почитати...

— Не можу. Сам читаю,— кажу.

— А потім даси? — питає Володя.

— Потім дам.

Петя попросив у мене олівці — помалювати, а Гена — шахи — пограти.

— Не можу дати. Сьогодні сам малюватиму,— сказав я Петі. А Гені сказав:

— Увечері сам гратиму в шахи.

* Шкодувати — жалкувати (рос. жалеть (о чём-либо)).

* Соромно — рос. стыдно.

Через два дні Володя зустрічає мене і каже:

— Прочитав?

— Що? — запитую.

— Книжку.

— А-а-а! Ще ні. Я повільно читаю. Кожну сторінку.

— Ну добре. А коли закінчиш, даси?

— Дам.

Того ж дня до мене підійшов Петя.

— Сьогодні даси? — питає.

— Ні, не можу. Сам читаю.

— Що читаєш? — усміхнувся Петя.

— Книжку.

— Та я в тебе олівці просив, — нагадав він.

— А-а! Малюю, ще малюю!

Потім зустрів Гену.

— Ну як? Зараз даси? — питає.

— Ні, ні! Сам читаю! Тобто малюю! Тобто граю!

Після цього хлопці в мене нічого більше не просили.

II. Як хлопчик характеризує сам себе на початку оповідання? Яким його зобразив художник? Яку людину вважають скупом? А жадібном? Як ви розумієте значення слів *скупий*, *жадібний*?

скупий

рос. скупой

1. Який уникає витрат. *Скупому не хотілося витратити гроші.*

2. Який неохоче дає щось. *Такий скупий, що й хліба не випросиш.*

3. Стриманий у вияві чогось. *Скупий на слова (мовчазний).*

жадібний

рос. жадный

1. Який прагне* до збагачення, наживи. *Жадібний до грошей.*

2. Який прагне до чогось. *Жадібний до знань.*

III. Який вид мовлення — монолог чи діалог — становить основу тексту? Скільки осіб бере участь у діалозі? Кому які слова належать?

Слова кожного учасника діалогу — **репліка**.

Як виділяються на письмі слова кожного співрозмовника?

Кожна репліка пишеться з нового рядка з великої букви. Перед нею ставиться тире.

— **[П]** . (!?)

* П р а г н у т и — рос. стремиться.

Чи є в діалозі слова автора? Де вони стоять? Які розділові знаки їх виокремлюють?

Якщо є слова автора, ставляться ті самі розділові знаки, що й при прямій мові (але без лапок).

А:

IV. Прослухайте окремі репліки. Які це речення — прості чи складні? Встановіть види речень за метою висловлювання.

Основу діалогу складають прості речення, різні за метою висловлювання.

V. Відпрацюйте правильну вимову слів та інтонацію окремих реплік без слів автора, передаючи голосом виділені слова.

Прочитайте текст повністю, а потім тільки діалог.

VI. Згрупувавшись по четверо, розіграйте діалог за особами. Намагайтесь передати настрій кожного з учасників.

39 Розгляньте схему. Сформулюйте правило вживання розділових знаків при діалозі. Яким стилем мовлення ви скористаетесь?

Діалог

А . (:)

— **П** . (?)

— **П** , (?) — **а** .

40 Прочитайте тексти. До якого виду мовлення — монологічного чи діалогічного — вони належать? Запишіть тексти відповідно до правил, поясніть уживання розділових знаків.

1. Смачна каша! А ти їв? Ні! А почім знаєш, що смачна? Чув, як говорили, що бачили, як їли! (*Нар. гумор*).

2. Двоє хлопчиків ідуть пішки до Києва. Раптом їх наздоганяє машина й зупиняється. Шофер питає хлопці як доїхати до Києва. Їдьте за нами, ми якраз туди йдемо відказують хлопці.

3. Гроно бананів сказала Сюзі персик сказала Елен мені б тільки трішки солоних горішків, зітхнувши, сказала Джен букет хризантем сказала Сюзі лілеї сказала Елен мені б у кишеньку ромашок жменьку, зітхнувши, сказала Джен (*Уолтер де ла Мер*).

41 I. Прослухайте другу частину оповідання «Скупий». Яка подія в ній, на вашу думку, є головною? Зверніть увагу на вимову виділених слів і словосполучень.

— Нічого, — усміхнувся я. — Скоро тато купить мені футбольний м'яч, і всі відразу почнуть зі мною розмовляти!

Мені купили м'яч, і я вийшов з ним у двір. Хлопці грали в настільний теніс. Я прибіг до них, показав м'яча і запитав:

— Подобається?

— Хороший м'яч! — сказали хлопці, продовжуючи грати в теніс.

Від здивування я не знав, що робити. «Може, вони думають, що він волейбольний», — подумав я і почав набивати м'яч ногою.

Хлопці подивились на мене. Я бачив, що їм дуже хочеться пограти, та вони не просили м'яча. Я пограв трохи сам, і мені стало нецікаво. Я пішов додому. На столі лежали мої речі: книжки, олівці, шахи. І раптом я зрозумів, що зараз, цієї миті, я можу втратити усіх моїх друзів назавжди...

II. Придумайте закінчення оповідання.

III. А тепер порівняйте придумані вами варіанти закінчення з авторським. У яких словах виражено основну думку оповідання?

Тоді я схопив книжку для Володі, олівці для Петі, шахи для Гени, м'яч для всіх і вибіг у двір. І тепер я знаю: є речі, які не купиш ні за які гроші.

IV. Пригадайте захоплення ваших друзів і скажіть, які з ваших речей ви могли б їм запропонувати.

- 192. I. Прочитайте текст. Це монолог чи діалог? Скільки осіб бере в ньому участь? Як їх звуть? Кому яка репліка належить? Хто сказав останні слова? Як ви про це дізналися?

На большой перемене все ребята завтракали а Витя сидел в сторонке. Витя почему ты не ешь спросил его Коля. Завтрак потерял. Плохо. До обеда далеко ещё сказал Коля, откусывая большой кусок белого хлеба. А ты где Витя его потерял поинтересовался Миша. Не знаю чуть слышно* ответил Витя и отвернулся. Ты наверное в кармане нес а надо в сумку класть посоветовал Миша. А Володя подошёл к Вите разломил пополам кусок хлеба с маслом и, протянув товарищу, сказал Витя бери ешь! (За В. Осеевою).

II. Встановіть види речень за будовою і метою висловлювання.

III. Перекладіть і запишіть текст українською мовою, відділяючи кожную репліку і правильно розставляючи розділові знаки.

§22 Як вести розмову

Ви вступаєте в діалог.

Чи вмієте ви спілкуватися?

Чи додержуєтесь правил поведінки під час спілкування?

193. Прочитайте. Чи додержуєтесь ви правил ведення діалогу?

* Ч у т ь с л ы ш н о — укр. ледь чу́тно.

ПРАВИЛА ВЕДЕННЯ ДІАЛОГУ

1. Доброзичливо, шанобливо стався до співрозмовника.
2. Говори ввічливо, до старших звертайся на Ви.
3. У розмові торкайся теми, яка цікавить співрозмовника.
4. Чітко став запитання, зрозуміло висловлюйся, будь небагатослівним.

5. Вчись уважно слухати співрозмовника. Не перебивай його, поки він не закінчить свою розповідь. Дослухай те, що він хотів сказати, до кінця, а вже потім заперечуй, якщо не згоден. Чим уважніше слухатимеш, тим приємніше буде людям з тобою розмовляти.

6. Не намагайся говорити голосніше від співрозмовника. Це невігідно тобі ж самому: хто говорить, не підвищуючи голосу, до того прислухаються уважніше, ніж до крикуна.

7. Розмовляючи, дивись на співрозмовника, але не хапай його за руку, не смикай гудзики, не плескай по плечу. Намагайся повернути увагу словами, а не руками.

*привернути
увагу*

8. Не починай розмову без потреби.

- І. Прочитайте прислів'я. Як ви їх розумієте? Яке з поданих вище правил ведення діалогу ілюструє кожне з прислів'їв?

1. Яка головонька, така й розмовонька. 2. Умій сказати, умій і змовчати. 3. Коротко і ясно — тому і прекрасно. 4. Слово — не полова, язик — не помело. 5. Дурний язик голові не приятель. 6. Співати добре разом, а говорити — нарізно. 7. Умієш говорити — умій і слухати.

ІІ. Доберіть синоніми до слів *приятель*, *нарізно*.

- І. Прослухайте діалог, слідкуючи за текстом; зверніть увагу на логічні наголоси. Скільки осіб бере участь у діалозі? Як із розмови можна дізнатися про прізвище дівчинки та його походження?

— Звідкіля ти?

— Із Стеблева.

— А чия ти?

— Ковалева.

В мене тато — коваль,

І дідусь був коваль,

І мій брат — коваленко.

— А як звуть тебе?

— Оленка.

— Ну, бувай,

Рости здорова,

Ковалівно чорноброва!

Л. Компанієць

II. Скільки реплік у діалозі? Кому яка репліка належить?

III. Прочитайте діалог за особами, передаючи голосом виділені слова.

196.

Прочитайте. Обмінюючись ролями, розіграйте жартівливий діалог; зберігайте логічних наголосів; виділяйте голосом звертання. Чому діалог не мав продовження? Які з правил ведення діалогу порушив один із його учасників?

НАСТІРЛИВИЙ*

- Ти спиш, Семене, при вікні?
- Ні.
- То, може, плачеш в тишині?
- Ні.
- Одержав вісті ти сумні?
- Ні.
- А двійок не було в ці дні?
- Ні.
- То просто думаєш, дивак?
- Так.
- Про що ж ти думаєш, Семене?
- Щоб відчепився ти від мене!

Г. Бойко

197.

I. Прослухайте розмову, заздалегідь підготовлену вашими однокласниками. Чому слухач нічого не зрозумів? Які правила порушили мовці?

- Нумо, хлопці, як живеться?
- Як гуляється, ведеться?
- Чи новини є у вас?
- Є! — гукнули водночас.
- Ходив я в цирк не так давно.
- А я на річці був.
- Ой, як там весело було!
- Роздягся і пірнув.
- Нареготався я до сліз.
- І тут пішов на дно.
- Там пес kota в колясці віз.
- І закричав: «Тону!»
- Там клоун був без голови.
- Тут нагодилися хлопчачи...
- М'яча ганяли морські леви.
- Та й вирятували-таки...
- Постривайте-но, дуєт*,

* Насті́рливий — рос. настойчивый, надоедливый.

* Ду́ет — ансамбль із двох співців чи музикантів.

Вийшов справжній вінегрет!
Повторіть усе спочатку,
Тільки, хлопці, по порядку!

За О. Шибасвим

II. Спробуйте пояснити вираз *реготати до сліз*.

III. Прочитайте текст. Визначте, кому яка репліка належить. Виписуйте окремо репліки кожного з учасників діалогу (один учень виписує слова одного мовця, другий — іншого).

IV. Прочитайте текст за особами, зачитуючи по черзі свої записи.

У вашому класі вчитиметься нова дівчинка (новий хлопчик), яка приїхала (який приїхав) із Чернігова. Pozнайомтеся з нею (з ним), поцікавтеся, звідки вона приїхала (він приїхав), хто батьки, де і ким вони працюють; де зараз мешкає її (його) сім'я, і запросіть до себе на західні. Розіграйте діалог.

Які запитання ви поставите співрозмовникові, якщо захочете дізнатися про його вік, склад сім'ї, захоплення? Обмінюйтеся репліками.

Ви зустрілися зі своїм другом (свою подругою) в автобусі (тролейбусі, метро). Поцікавтесь, чи вам по дорозі. Можете почати так:

- Привіт, Петре.
- Привіт, Ігорє.
- Куди ти їдеш?
- У центр, на Хрещатик. А ти?..

Ти їдеш в автобусі. Наступна зупинка твоя. Перед тобою стоять люди. Що ти їм скажеш? Вибери свій варіант, обґрунтуй вибір. Що почувеш у відповідь?

1. Пропустіть! 2. Тітко (дядьку), дайте дорогу! 3. Одійдіть од дверей! 4. Ви виходите на наступній зупинці? 5. Чого це ви стовпилися біля дверей? 6. Доброго дня! Як вас звуть? До якої зупинки ви їдете?

Однокласник запрошує тебе до себе в гості. Дізнайся, де він мешкає і як до нього їхати, о котрій годині зручніше прийти. Можна почати так:

- Максимє, приходь до мене в суботу.
- Спасибі, прийду. А де ти мешкаєш?..

Ти не можеш задовольнити прохання свого друга (своїї подруги) прийти в гості (разом піти в бібліотеку, в комп'ютерний клуб, в кіно, в басейн, на стадіон, пограти в теніс тощо). Поясни чому. Розіграйте діалог, обмінюючись ролями. Можна почати так:

- Сергію, підеш сьогодні грати зі мною в теніс?
- Я б залюбки, Миколо, але сьогодні не зможу, бо ...

Розмова трьох і більше осіб — *полілог*.

204. I. Прочитайте мовчки. Це діалог чи полілог? Скільки осіб беруть участь у розмові? Чию думку підтримує кожен із вас?

II. Згрупувавшись по троє, прочитайте полілог за особами.

— Я дуже люблю літо, — почав розмову Юрко. — Улітку тепло. Багато горідини, садовині. А як чудово біля річки, біля березі озера, на морі, в лісі! Це літо я провів у селі в бабусі й дідуся. Там і озеро, й ліс. Вражень* — безліч!

— А я найбільше люблю осінь, — сказала Галя. — Особливо гарно цієї пори у лісі, в міських парках. Золотий падолист створює дивовижну картину. А незвичайне розмаїття барв осені не можна порівняти з іншими порами року.

— А мені осінь не подобається, — мовила Оксана. — Восени часто йдуть дощі. Стає сиро, прохолодно. Я люблю літо, а найбільше — весну. Навесні прокидається природа. Усе довкруг стає яскраво-зеленим.

205. Запиши українською мовою свій невеличкий діалог з бабусею, який відбувся, коли ти прийшов (прийшла) зі школи, або з мамою, що прийшла з роботи, чи іншими членами родини упродовж дня. Поміркуй над тим, яке місце займає діалогічне мовлення у твоєму повсякденному житті.

§23 Чи вміємо ми читати?

Загадки блискавки

Якби хтось поцікавився, чи вмієте ви читати, то, мабуть, кожен із вас дав би ствердну* відповідь. Але радимо не поспішати з висновками.

Всесвітньо відомий німецький поет Гете писав: «Люди і не здогадуються, яких зусиль і часу потребує вміння читати. Я сам на це витратив 80 років і все ще не можу стверджувати, що цілком досяг мети».

Що ж означає уміти читати? Для цього не досить впізнавати букви і складати їх у слова. Головне — зрозуміти, про що говориться в тексті, яка його основна думка і як вона розкривається автором.

Перш ніж читати,

— дізнайтеся, хто автор і як називається текст;

— визначте мету читання (з якою метою, для чого ви читатимете):

а) щоб підготуватися до переказу;

б) тому що це цікаво;

в) щоб навчитися чогось;

* В р а ж е н н я — рос. впечатления.

* С т в е р д н и й — рос. утвердительный, положительный.

г) щоб дізнатися про щось;

г) щоб розважитися;

— прочитайте заголовок і скажіть, про що піде мова в тексті;

— спробуйте сформулювати запитання, на які ви хотіли б одержати відповідь, запишіть їх;

— під час читання зіставляйте свої передбачення зі змістом тексту.

👂 Прослухайте текст.

ЗАГАДКИ БЛИСКАВКИ

Кожен удар блискавки загрожує лихом. Він може спричинити вибух і пожежу, зруйнувати димар, пошкодити лінію зв'язку, вбити людину чи тварину.

Загадки блискавки... Їх багато!

У позаминулому столітті Флам-маріон зібрав сотні свідчень про витівки* блискавок.

Іноколи вбиті або тільки оглушені блискавкою цілком позбувалися волосся. В іншому випадку блискавка спалювала одяг, а шкіра залишалась неущокованою. Іноді ж згоряє білизна, а верхнє вбрання зостається цілим.

Часто блискавка вириває у людей з рук різні речі й заносить їх на далекі відстані. Так, в одного чоловіка вона вирвала з рук склянку і викинула її у двір, причому склянка не розбилася, а чоловік залишився неущокованим.

В одному французькому містечку блискавка вбила трьох солдатів, які заховалися від грози під липою. Усі вони продовжували стояти на місці,

мовби нічого й не сталося. Після грози перехожі підходять до них, звертаються і, не діставши відповіді, торкаються їх руками. Солдати розсипаються, як попіл!

Поціливши в палац, блискавка зняла всю позолоту з люстри. Був і такий рідкісний випадок, коли небесний вогонь розплавив у вусі жінки золоту сережку, а сама жінка залишилася жива.

скля́нка

торка́тися
чого́сь

* В і т і в к а — рос. затея, проделка.

Одного разу блискавка ударила в дерево, під яким сиділи діти. На тілі одного з них утворився відбиток* гілки дерева з листям.

А ось зовсім інший вплив блискавки. У 1971 році американський шофер Е. Робінсон з міста Фольмоут потерпів у дорожній катастрофі. Він майже повністю втратив зір і слух. Лікарі не змогли нічим зарадити. Несподівано допомогла... блискавка. Після її удару чоловік не тільки залишився живий, а й став добре бачити і чути!

*потерпіти
у катастрофі
втратити
зір*

Усім цим фактам важко повірити, але їх засвідчили десятки й сотні людей. Очевидно, що наука не розкрила ще природи цих небезпечних атмосферних* розрядів. І, можливо, саме серед вас є та людина, яка присвятить життя вивченню блискавки.

...А тепер деякі поради. Відомо, що атмосферні розряди найчастіше вціляють у високі поодинокі дерева. Шукати під ними захисту від грози — означає свідомо наражатися на небезпеку*. Ще небезпечніше поводить ся той, хто під час грози біжить або купається. Голова плавця над водною гладінню для блискавки є найвищою точкою.

*наражатися
на небезпéку*

А чи знаєте ви, що деякі породи дерев наче притягують до себе блискавку? Виявляється, із 100 випадків блискавка вдаряє в дуб 54 рази, в тополь вона поціляє 24 рази, в ялину — 10, в грушу і вишню — 4. У клен та березу блискавка зовсім не вдаряє (звичайно, якщо вони стоять у густому лісі, а не ростуть поодинокі на відкритій місцевості). Чому? Відповіді ще немає. Можливо, це пов'язано з кореневою системою дерев. Відомо, що коріння дуба проникає глибоко в землю, дістаючи водоносних шарів. Дерево стає начебто блискавководом.

На луках не можна ховатися під стогами* сіна. Взагалі на будь-якій відкритій рівній місцевості перебувати під час грози небезпечно. У грозу краще бути якнайдалі від печей, коминів*, електропроводів (За В. Мезенцевим).

407. І. Прочитайте текст «Загадки блискавки» вголос (ланцюжком). Зверніть увагу на цікаві факти і деталі, які ви не завважили під час сприймання тексту на слух.

* В і д б і т о к — рос. отпечаток.

* А т м о с ф е р а — газоподібна оболонка навколо Землі та деяких інших планет.

* Н а р а ж а т и с я н а н е б е з п é к у — рос. подвергаться опасности.

* С т і г — велика купа сіна, соломи, що зберігається просто неба.

* К ó м и н — димохід, димар.

Під час читання додержуйтесь таких порад:

- у процесі всього читання ставте запитання до тексту і висувайте свої передбачення щодо його змісту;
- перевіряйте свої припущення під час читання;
- визначте основну думку;
- віднаходьте факти і приклади, які допомагають розкрити основну думку тексту;
- читаючи, помічайте у тексті незрозумілі слова і вирази, шукайте їх тлумачення у словниках або попросіть учителя пояснити;
- намагайтесь уявити те, про що читаєте.

Після прочитання тексту:

- подумайте, чи можете ви сказати, що досягли мети читання, і чи не змінилася сама мета в процесі читання;
- визначте стиль і тип мовлення;
- спираючись на матеріал тексту, дайте відповіді на запитання. За потреби (в разі утруднень) перечитайте відповідні частини тексту.

II. Чим небезпечна блискавка?

Які витівки блискавки описано в тексті? Чому вони не розгадані?

Що слід робити, щоб уберегти себе від удару блискавки?

Що вам було відомо про блискавку раніше і про що ви дізналися вперше?

Яка інформація вас вразила, здивувала? Зачитайте з тексту.

Чи на всі свої запитання ви знайшли відповіді в тексті?

Визначте, що потребує повторного читання.

I. Прочитайте план. Чи досить повно він передає зміст тексту «Загадки блискавки»?

П л а н

1. Чим небезпечна блискавка.
2. Неймовірні* витівки блискавки.
3. Блискавка — явище, яке потребує вивчення.
4. Як уберегтися від блискавки.

II. Усно перекажіть текст за планом.

III. Що корисного для себе ви дізналися з тексту? Де можна використати здобуті знання?

Чи можна замість слова *місці* у шостому абзаці тексту «Загадки блискавки» вжити слово *місті*, а замість слова *втратив* у дев'ятому абзаці — *загубив*? Обґрунтуйте відповідь. Перевірте себе за тлумачним словником на с. 268.

* Неймові́рний — рос. невероятный.

- 210.** I. Відпрацюйте швидке мовчазне читання тексту «Загадки блискавки». Поміркуйте над тим, чого вчиться людина, читаючи книги.
- II. Підготуйте усне висловлювання на тему «Чим небезпечна блискавка та як уберегтися від неї».
- III. На основі тексту складіть і запишіть правила поведінки під час грози. Почніть так:

Під час грози не слід:

- 1) Тримати в руках металеві речі.
- 2) ...

Запитання і завдання для повторення

1. Що вивчає синтаксис?
2. Чим відрізняється словосполучення від слова? Складіть чотири словосполучення, в яких головне слово буде виражене: а) іменником; б) дієсловом; в) прикметником; г) прислівником. Позначте головне і залежне слова.
3. Чим відрізняється речення від словосполучення?
4. Якими бувають речення за метою висловлювання? Що вони виражають?
5. Які речення вважаються окличними?
6. Що таке граматична основа речення? Складіть речення, виділіть у ньому головні члени.
7. До якого виду помилок ви віднесете такі: а) пропуск речення у тексті; б) вживання зайвого речення?
8. Назвіть види граматичних помилок, наведіть приклади.
9. На які види поділяються речення за наявністю другорядних членів? Складіть речення і виділіть у ньому другорядні члени. Яку роль вони виконують у мовленні?
10. Що означає звертання? Чим відрізняється воно від підмета? Наведіть приклади.
11. Як ви розрізняєте прості і складні речення?
12. Як називається чуже мовлення, якщо воно передає дослівно, без змін?
13. Що таке діалог?
14. Які нові пунктуаційні правила ви вивчили у цьому розділі? Що таке пунктуаційна помилка?

Ми чуємо різні звуки. Шумить ліс. Гримить грім. Хлюпо-че річечка. На калині тьохкає соловейко. Кує зозуля в лісі. У квітах гудуть бджоли. У школі дзвенить дзвінок. Та є ще звуки, які відрізняються від інших. Це звуки людської мови. Коли ми говоримо, то вимовляємо ці звуки. Той, хто нас слухає, чує ці звуки. Співрозмовника приємно слухати, якщо його мовлення виразне, правильне, зрозуміле. Людина, яка «ковтає» звуки, мимрить щось незрозуміле, викликає роздратування. З нею не хочеться спілкуватись. Тож навчімося виразно, правильно, чітко вимовляти звуки, щоб наше мовлення було приємним для оточення.

§24 Звуки і букви. Голосні й приголосні звуки

Світ не без добрих людей

Звуки людської мови вивчає фонетика.

Самі по собі звуки нічого не означають. Але якщо їх вимовляти у певному порядку, вони утворюють слова: [y], [p], [o], [k] — урок; [k], [n], [i], [ʒ], [k], [a] — книжка.

На письмі звуки позначаються *буквами*. Звуки беруться у квадратні дужки, щоб відрізнити їх від букв. Звуки ми вимовляємо і чуємо, а букви — пишемо і читаємо.

Вимовте звуки [a], [o], [y], [e], [i], [i], а потім [b], [ʒ], [ш], [k], [п], [ф]. При вимові яких звуків видихуваний струмінь повітря проходить вільно через рот? Як називаються такі звуки? При вимові яких звуків повітря натрапляє на перепони? Як називаються такі звуки?

Розкажіть за схемою на с. 96 про звуки української мови. Поясніть, чому голосні звуки мають таку назву. Чим вони відрізняються від приголосних? За якими ознаками розрізняють дзвінки і глухі приголосні?

Звуки — це найменші «цеглинки», з яких складаються слова. Утворюючи із звуків слова і поєднуючи їх у речення, ми можемо висловити будь-яку думку. Переконайтеся в цьому самі.

ЗВУКИ МОВИ

голосні	приголосні	
утворюються з голосу:	утворюються:	
[a], [o], [y], [e], [и], [i]	з голосу й шуму (дзвінкі)	з шуму (глухі)
	[б]	[п]
	[в]	—
	[г]	[х]
	[ґ]	[к]
	[д]	[т]
	[дз]	[ц]
	[дж]	[ч]
	[ж]	[ш]
	[з]	[с]
	—	[ф]
	[й]	—
	[л]	—
	[м]	—
	[н]	—
	[р]	—

213. I. Прослухайте, а потім прочитайте текст. Визначте його тему.

ОСТАННІЙ КВИТОК

Після дзвінка з уроку до школи прийшла телеграма: терміново відрядити Віктора Подолинного до міста Харкова на обласну олімпіаду з біології. Недовго збирався хлопець.

*терміново
негайно*

Віктор давно не був у великому місті. Найвигідніше було летіти літаком. Ось він крокує* через площу до скляної будівлі аеропорту. Коли хлопець зайшов до зали, то побачив біля каси людей.

*крок
крокувати*

— Чоловік мій у Харкові в лікарні... Йому робитимуть операцію... — говорила жінка. Вона стояла першою біля каси. З нею був хлопчик.

— У мене лише одне місце. Заброньоване* на Подолинного. Я нічого не можу зробити, — говорила касир.

Віктор почув своє прізвище і підійшов до каси.

— Подолинний — це я. Я... не полечу до Харкова.

Хлопець нікому не розповів, чому він не полетів до Харкова (За В. Морозовим).

* К р о к у в а т и — рос. шагаты; к р о к — шаг.

* Б р о н ю в а т и — закріпляти щось за кимось (рос. бронировать).

квиток
рос. билет

паперова чи картонна картка з відповідним написом, яка дає право користуватися чимось, входити кудись, брати участь у чомусь. *Проїзний квиток. Квиток у кіно.*

білет
рос. билет

картка з питаннями для тих, хто складає іспит. *Екзаменаційний білет.*

II. Яке з прислів'їв найточніше передає основну думку оповідання? Обґрунтуйте відповідь.

1. Доброму скрізь добре. 2. Хто людям добра бажає, той і собі має. 3. Світ не без добрих людей.

III. Поясніть заголовок оповідання. Чому Віктор не полетів на олімпіаду і чому нікому не розповів про це? Як це характеризує хлопця?

IV. Проговоріть уголос виділені в тексті слова. Чи однакова в них кількість звуків і букв? Якщо ні — поясніть чому.

Міркуємо

У кожному з двох слів — *школи* і *давно* — однакова кількість звуків і букв. Кожному звукові відповідає певна буква: [ш], [к], [о], [л], [и]; [д], [а], [в], [н], [о]. Але так буває не завжди. В українській мові є букви, які не позначають ніякого звука (м'який знак вказує лише на м'якість попереднього приголосного). У таких словах звуків менше, ніж букв: ... . Є букви, які позначають два звуки. Це ... . Тому в словах ... звуків більше, ніж букв. В українській мові є також звуки, які позначаються двома і навіть трьома буквами: *дж, дз, дзь*. У таких випадках між звучанням і буквеним записом слів виникає розбіжність.

Щоб показати, як вимовляється слово, застосовують звуковий запис, або транскрипцію. Тут існують певні правила:

1. Кожний звук передається окремим значком (буквою), і слово береться в квадратні дужки: *ясне* [йасне].

2. М'якість приголосного звука позначається скісною рисочкою праворуч від букви: *літо* [л'іто], *сінь* [с'інь].

3. Буквосполучення *дж, дз, дзь*, кожне з яких позначає один звук, записують так: *бджола* [бджола], *гедзь* [гедзь].

Під час написання деяких слів може виникати сумнів, яку букву слід писати: *величезний* чи *вилчезний*, *розпечений* чи *роспечений*, потрібен чи не потрібен м'який знак, апостроф:

- ◇ пісня чи пісьня, свято чи сьв'ято, зайвою чи ні буде буква т:
 ◇ щасливий чи щастливий, разом чи окремо писати не_зробив,
 ◇ на_пам'ять, не_далеко, чи ставити дефіс у словах де_не_де,
 ◇ синій_синій і т. ін. Місце сумнівного написання у слові називають орфограмою. Кожна орфограма має свою назву; вибір правильного написання передбачає знання відповідного орфографічного правила. Неправильне написання слів вважається орфографічною помилкою. Вона позначається так: |. Правильне написання слів подається в орфографічному словнику.

- 214.** До слів із тексту «Останній квиток» доберіть звукові відповідники. Запишіть за зразком.

Зразок. Лікарні — [л'ікарн'і].

Крокує, площу, скляної, будівлі, прізвище.

[скл'анойі], [плошчу], [пр'ізвишче], [буд'івл'і], [крокує].

- 215.** Промовляючи слова повільно вголос, передайте їх у звуковому записі.

Льон, джерело, олівець, дзьоб, щавель, тюлень, котячий, куц.

щавель

- 216.** Якими звуками різняться слова кожної групи?

Мила, сила, пила, била; пора, гора, кора, нора; булка, білка, балка.

- 217.** Поміняйте у поданих словах лише один звук. Чи змінилися слова? Яку роль у цьому відіграв лише один звук?

Граб, латка, вали, бутон, бук.

- 218.** Скоромовки дають можливість відпрацювати вимову окремих звуків. Які звуки повторюються в кожній із скоромовок? Спишіть скоромовки. Прочитайте чітко і виразно кожен з них 4—5 разів поспіль* спочатку в середньому, а потім у прискореному темпі, не допускаючи жодної помилки.

1. Бабин біб розцвів у дощ, буде бабі біб у борщ. 2. Пік біля кіп картоплю Прокіп. 3. Поливала сливу злива — не боялась зливи слива (Л. Біленька). 4. Ой збирала Маргарита маргаритки на горі. Розгубила Маргарита маргаритки на дворі. 5. Вимов скоро: тітка, квітка, крига, кришка, бровка, скроня*, скриня, сковорідка — буде скоромовка! (Д. Білоус).

- 219.** Підготуйтеся виразно читати текст «Останній квиток». Спишіть і вивчіть напам'ять одну зі скоромовок.

* Пóспіль — підряд.

* Скрóня — рос. висок.

§25 Тверді і м'які приголосні. Позначення м'якості приголосних на письмі

Що означає бути справжньою людиною

1. Прослухайте оповідання, слідкуючи за текстом. У виділених словах зверніть увагу на різну вимову звуків, що позначаються тією самою буквою.

ІМЕНИННИЙ ОБІД

У Ніни велика сім'я: мати, батько, два брати, дві сестри й бабуся. Ніна найменша: їй восьмий рік. Бабуся — найстарша: їй вісімдесят два роки.

брат	—	браті
один брат		
два		
три		
чотири		

} *брати*

Скоро день народження Ніни. Буде святковий обід.

Ось і настав цей день. Ніна подумала: «Це ж і бабуся за стіл сяде. А в неї руки тремтять. Несе ложку бабуся — ложка дрижить, крапельки падають на стіл. Підруги сміятимуться».

Ніна тихенько сказала мамі: «Мамо, хай бабуся сьогодні за стіл не сідає. В неї руки тремтять». Мама зблідла. Не сказавши й слова, зняла зі столу білу скатерть. Потім сказала: «Іменинного обіду не буде. Поздоровляємо тебе, Ніно, з днем народження. Моє тобі побажання: будь справжньою людиною» (За В. Сухомлинським).

тремтіти

крапля

підруги

II. Прочитайте текст. Визначте тему й основну думку. Чому так вирішила Нінина мама? Як ви розумієте її побажання дочці?

III. Складіть і запишіть речення зі словами у рамці; проговоріть їх уголос.

IV. Поясніть розділові знаки у першому й передостанньому реченнях.

V. Перечитайте вголос виділені слова. За якою ознакою різняться в них приголосні звуки, що позначаються тією самою буквою? Випишіть ці слова, згрупувавши їх у три стовпчики: а) з приголосними, м'якість яких позначається голосними; б) м'яким знаком; в) голосними і буквою *ь*.

Приголосні звуки бувають *тверді і м'які*. М'якість приголосних позначається на письмі буквами *і, є, ю, я* та буквою *ь*: *обід, синє, людина, зняла, скатерть*. Деякі приголосні звуки, близькі за вимовою, утворюють пари і відрізняються лише тим, що один із них — твердий, а другий — м'який: [д] — [д'] (*дим — дім*), [с] — [с'] (*син — сім*), [н] — [н'] (*нова — ніч*) та ін.

I. Прочитайте вголос пари слів на с. 100. Укажіть м'які приголосні. Як позначається їх м'якість на письмі?

Сад — сядь, радий — пор'яд, прала — пряла, сльоза — лоза, тин — тінь, польоти — полоти, карниз — паморозь.

II. Складіть і запишіть речення зі словом у рамці.

прати

- 222.** Розгляньте таблицю. Які тверді приголосні не мають пари? Коли вони пом'якшуються? Який м'який приголосний не має парного твердого? Які тверді і м'які приголосні звуки утворюють пари? За яких умов тверді приголосні стають м'якими? Ілюструйте відповіді власними прикладами.

Тверді і м'які приголосні

Тверді приголосні звуки, що не мають парних м'яких	М'які приголосні звуки, що не мають парних твердих	Пари твердих і м'яких приголосних звуків
[б], [п], [в], [м], [ф] (можуть трохи пом'якшуватись лише перед і); [ж], [ч], [ш], [дж], [г], [к], [х], [г']	[й]	[д] — [д'] [т] — [т'] [з] — [з'] [с] — [с'] [ц] — [ц'] [дз] — [дз'] [л] — [л'] [н] — [н'] [р] — [р']

- 223.** Прочитайте слова, подані у звуковому записі. Запишіть їх буквами. Підкресліть букви, що позначають м'які приголосні звуки. Як позначається їх м'якість на письмі?

[кін'], [дес'ат'], [л'отчик], [молод'], [гривн'а], [л'із'], [с'іл'], [хтос'], [бад'орій].

- 224.** До поданих слів доберіть слова з іншим значенням шляхом заміни твердого приголосного на парний йому м'який. З'ясуйте значення слів у кожній парі. Складіть і запишіть словосполучення з кожним зі слів пари. Як позначається на письмі м'якість приголосних?

З р а з о к. *Рис — рись. Розсінчастий рис — хижа рись.*

Лан, знати, син, синка, стан, галка.

- 225.** I. Прочитайте мовчки текст із пропущеними розділовими знаками.

БАЧИВ ЛИСИЧКУ

Іду ліском зриваю голубі дзвіночки та дивлюся, чи не достигли на ліщинах* горішки, Глянув на стежку а там... Ну, кроків за десять від мене стоїть лисичка, Мордочка у неї гостра хвіст довгий пухнастий, Така, як бачив намальовану

* Л і щ и ї н а — кущ, на якому ростуть лісові горішки.

в книжці. Я не злякався. Дивлюся на неї а вона — на мене, ще й носи́ком нюхає. Я кажу Може, ти їсти хочеш лисичко-сестричко На тобі пиріжок.

Стоїть дивиться. А тільки ступив до неї — вона плиг у куці (А. М'ястківський).

П. Знайдіть у тексті опис. Якими характерними ознаками лисички можна його доповнити? Спийшіть текст, поширюючи опис лисички і вставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть букви, що позначають м'які приголосні звуки. Як позначається на письмі їх м'якість?

§26 Твір-розповідь на основі власного досвіду

Добра справа

І. Прослухайте, потім прочитайте текст.

ДОБРА СПРАВА

Недавно моя бабуся застудилася. Лікар приписав їй мікстуру і таблетки. Мама заварила на цілющих травах чай. А я все те підносив бабусі в призначений час. Батьки були на роботі, у мене ж якраз розпочалися канікули.

*приписа́ти ліки
цілю́щі трави*

У вікно хтось постукав. Я глянув — то були Віталій з Павлом. Вони показували м'яч і кликали мене пограти в футбол.

Я нерішуче* озирнувся на бабусю. Вона ніби дрімала. А, може, й справді піти?

нерішуче

Друзі заклічно махали руками. І мені дуже хотілося до них. Та раптом я подумав, що бабуся захоче пити або прийде час прийняти ліки. А їй важко підвестися. І заперечно* похитав головою.

прийма́ти ліки

Бабуся ворухнулася* і попросила пити. Я кинувся до термоса і був дуже радий, що можу їй допомогти (З журналу).

II. Від чийого імені ведеться розповідь? З чого видно, що оповідач спирається на власний досвід?

Що трапилося з бабусею? Кому доручили її лікувати?

Чому хлопчик, переборовши вагання, відмовився грати в футбол із друзями? Чи пошкодував він про це?

III. Яка тема й основна думка висловлювання? Котру з них відображує заголовок? Який момент оповідання зображено на малюнку? З чого це видно? Складіть усний опис малюнка.

Визначте стиль і тип мовлення тексту.

IV. Зверніть увагу на мовні засоби. Знайдіть у тексті опорні слова і випишіть їх.

Знайдіть у тексті й випишіть синоніми до слів *лікарські (трави), мікстура, таблетки*. Доберіть і запишіть синоніми до слів *застудилася, важко*.

V. Об'єднайте кожну пару речень в одне.

1. У вікно хтось постукав. Я глянув — то були Віталій з Павлом. 2. Лікар приписав їй мікстуру й таблетки. Мама заварила на цілющих травах чай.

VI. Відновіть пункти плану, яких бракує, і запишіть план тексту.

П л а н

1. ...

2. Мамине доручення.

3. ...

4. Сумніви хлопчика.

5. Винагорода за правильне рішення.

VII. Доберіть свій варіант заголовка до тексту.

Перекажіть текст усно за планом.

227. Спираючись на власний досвід, складіть усну розповідь на одну з тем. Скористайтесь поданою нижче пам'яткою і запишіть свою розповідь.

1. Мій робочий день. 2. Як я люблю відпочивати. 3. Як ми святкуємо родинні свята. 4. Моя улюблена гра. 5. Чого я навчився (навчилася), коли їздив (їздила) на море, жив (жила) в селі. 6. Як я навчився (навчилася) кататися на ковзанах (їздити на велосипеді...).

* Н е р і ш у ч е — рос. нерешительно.

* З а п е р е ч н о — рос. отрицательно.

* В о р у х н у т и с я — рос. шевельнуться.

Як працювати над розповіддю

1. Подумайте, про що ви розповідатимете, наскільки це буде цікаво іншим. Виберіть стиль мовлення.
2. Сформулюйте тему й основну думку висловлювання, доберіть або уточніть заголовок.
3. Доберіть необхідний матеріал з пам'яті чи з інших джерел.
4. Складіть і запишіть план.
5. Викладайте матеріал точно, чітко, правдиво; підпорядкуйте висловлювання темі й основній думці; додержуйтесь стилю і типу мовлення; дбайте про грамотність мовного оформлення.

§27 Правила вживання м'якого знака

Слава українських майстрів

- I. Прослухайте уривок, слідкуючи за текстом. Зверніть увагу на вимову виділених слів. Що спільного у вимові приголосних звуків?

У КИЇВСЬКОГО КНЯЗЯ

З давніх-давен Київ славиться як одне з найпрекрасніших міст у світі. Ще тисячоліття тому чужоземці дивувалися з величі Дніпра, краси князівських палаців. Купці привозили до Києва різні заморські дива.

Якось з італійського міста Венеції прибув купець Чезаре. Прийшов він до київського князя і почав вихвалити свій товар — посуд і прикраси. Мовляв, кращого немає в усьому світі. Мов зачаровані, дивилися на все це чужоземні послы та купці.

І тут внесли вино у таких же красивих келихах, як і привезені італійцем. «Дякую,— ледь посміхаючись, мовив князь.— Твій товар гарний і потрібний. Це розуміють і наші київські ремісники». Сподобалося гостям вино. А ще більше — келихи, в які його було налито. І зроблені вони були не у Венеції, а в нашому Києві. Коли ж увійшла до світлиці княгиня, гості побачили на ній намисто, не гірше за венеціанське, а ще блискучі персні, яких вони ніде й ніколи не бачили. Ой же прикро* стало Чезаре! (За П. Утевською).

прикраси

пéрстень —
пéрсні

II. Знайдіть у тексті речення, які пояснюють останнє (чому ж Чезаре стало прикро?). Як ви гадаєте, чи полишив Чезаре спроби здивувати київського князя?

III. Доберіть синоніми до слів *чужоземці*, *прибув*.

Складіть два речення зі словами в рамці (усно).

IV. Прочитайте вголос виділені слова. Як позначається на письмі м'якість приголосних? Обґрунтуйте написання виділених слів за допомогою таблиці на с. 104.

* П р и к р о — рос. досадно, огорчительно.

Правила вживання м'якого знака

Правило	Приклади
<p>М'який знак пишеться: після букв, що позначають м'які приголосні звуки [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н']* а) в кінці слова</p> <p>б) в середині слова перед буквами, що позначають тверді приголосні звуки (а після л навіть і перед м'якими) в) перед о в середині слова</p> <p>г) у дієсловах на -ть, -ться г) у сполученнях -льч-, -льч-, -ньч-, -ньч-, -сьч-, -сьч-, утворених від -льк-, -ньк-, -ськ-</p>	<p><i>жолудь, радість, мазь, рись, кінець, роль, тінь, заходьте, близько, просьба, встаньте, пальці</i></p> <p><i>льотчик, мужньо, третьокласник ідуть, сміється Гальчин (Галька), доньці, доньчин (донька), мосьці, мосьчин (моська)</i></p>

Орфограма М'який знак молодець, батько

 Зверніться до таблиці «Основні розділи науки про мову» (с. 8) і пригадайте, що вивчає орфоепія.

Неправильна вимова слів (наприклад, твердих звуків замість м'яких і навпаки: [п'екар'] замість [пекар], [н'іч'] замість [ніч], голосного [а] замість [о]), неправильне наголошування слів вважається орфоепічною помилкою. Правильні вимова й наголошування слів подаються в орфоепічному словнику.

229. Прочитайте вголос і відгадайте загадки. Обґрунтуйте вживання букви ь.

1. Живе — лежить, помре — побіжить. 2. Двічі родиться, а раз умирає. 3. Має гребінь — не може ним чесатися. 4. Повен хлівець білих овець. 5. Без очей — а сльози ллє. 6. Розкоlesh лід — візьмеш срібло, розкоlesh срібло — візьмеш золото.

230. Спишіть слова, вставляючи, де потрібно, м'який знак. Обґрунтуйте написання. Прочитайте записані слова, правильно вимовляючи звуки.

Морозец.., вуз..кий, дивует..ся, сіл..ничка, сусідс..кий, блакит.., дон..чин, вітал..ня, тін.., давн..ого, сміливіст.., мирит..ся, радіют.., Вас..чин.

* Завчити правило допоможе примовка: *Де ти з'їси ці лини?*

131. Від поданих слів утворіть і запишіть іменники, що відповідають на питання *к о м у?*, і прикметники, що відповідають на питання *ч и й?* Поясніть правопис утворених слів. Прочитайте ланцюжки слів, правильно вимовляючи звуки.

Зразок. *Лялька — ляльці — ляльчин.*

Лялька, ненька, кицька, приятелька, Вітька, Ониська.

132. Спишіть, заповнюючи пропуски. Поясніть орфограми. Прочитайте речення, правильно вимовляючи м'які приголосні.

1. І блідий місяц.. на ту пору із хмари де-де виглядав (*Т. Шевченко*). 2. За кіл..ка хвилин двір опустів (*Григір Тютюнник*). 3. А діти хай грают..ся. 4. Марія куталас.. у пал..то й шарф (*О. Іваненко*). 5. Зненац..ка сталося щос.. надзвичайне і дивне (*О. Уайльд*). 6. Синіє небо, пливут.. і пливут.. по н..ому хмарини (*Григір Тютюнник*). 7. Вона зачинилас.. у своїй кімнатці. 8. Лікар сказав, що він молодец.. (*О. Іваненко*). 9. Рік починаєт..ся і закінчуєт..ся взимку (*Я. Гоян*).

133. І. Прослухайте продовження тексту «У київського князя» і скажіть, чи справдилися ваші припущення щодо подальшого розвитку подій. Яка нова інформація міститься у цьому фрагменті порівняно з попереднім?

ІІ. Прочитайте продовження тексту і простежте, як розвивається у ньому основна думка оповідання. Доберіть заголовок до цієї частини тексту.

...Раптом Чезаре згадав про ще одне диво, яке на його батьківщині робили зі скла. Примружив* купець очі і каже: «Є у Венеції палаци з мармуровими статуями. Підлога встелена килимами*. А стіни прикрашають картини, викладені шматочками скла».

примружити очі

Знову посміхнувся київський князь. Він повів своїх гостей до Софійського собору. Зайшли всередину, глянули гості та аж завмерли від подиву: на стінах усіма барвами веселки виблискували зображення святих. Деякі з них були намальовані, а деякі викладені з маленьких кольорових скелець. Купцеві Чезаре на якусь мить навіть мову відібрало. Усміхнувся князь і каже: «У нас ці картини мозаїкою звуться, а скельця для них — смальту — київські ремісники виготовили — великі майстри скляної справи...»

завмерти від подиву

скельця — скелець

Отака подія сталася в Києві понад вісімсот років тому (*За П. Утевською*).

мозаїка

* П р и м р у ж и т и о ч і — *рос.* прищурить глаза.

* К и л и м — *рос.* ковер.

III. Чому Чезаре не вдалася ще одна спроба* здивувати князя?

IV. Складіть усно речення зі словами в рамці. За допомогою вивчених на попередньому уроці правил поясніть правопис виділених слів.

V. Перекладіть російською мовою і запишіть попарно слова *київський, Софійський (собор), заморський, італійське, князь, купець, італієць, тепер, більше, кілька, зветься, вісімсот*.

Порівняйте вимову приголосних звуків та вживання м'якого знака в українській та російській мовах і зробіть висновок.

Чому в слові *сторінці*, де є три м'яких приголосних, немає жодного м'якого знака? Свої міркування звітуйте з таблицею.

234. Розгляньте таблицю. В яких випадках м'який знак не пишеться?

Правила невживання м'якого знака

Правило	Приклади
М'який знак не пишеться: а) після <i>б, п, в, м, ф</i> б) після букв <i>ж, ч, ш, щ</i> , які позначають шиплячі приголосні в) після <i>р</i> у кінці складу г) після букв, що позначають м'які приголосні і стоять перед буквами, які позначають м'які приголосні г) після <i>н</i> перед <i>ж, ч, ш, щ</i> д) у сполученнях <i>-лч-, -лщ-, -нч-, -нщ-, -сч-, -сщ-</i> , утворених від <i>-лк-, -нк-, -ск-</i> е) у власних назвах перед <i>я</i>	<i>голуб, степ, любов, сім, верф, подорож, ріжте, річ, кличте, спиш, залиште, куц, воротар, вірте, Харків, свято, пісня, кінці (але різьбяр, тьманий, бо різьба, тьма)</i> <i>менше, кінчик, тонший, рибалчин (рибалка), сторінці (сторінка)</i> <i>Наталя, Тетяна, Омелян, Дяченко, Третяк</i>

235. Прочитайте попарно українські і російські слова. Зверніть увагу на вимову твердих і м'яких приголосних в обох мовах та їх позначення на письмі. У чому полягає відмінність?

Голуб — голубь; степ — степь; насипте — насыпьте; любов — любовь; став — ставь; ставте — ставьте; відріж — отрежь; ніч — ночь; плащ — плащ; палець — палец.

236. Прочитайте речення, правильно вимовляючи звуки, м'якість яких позначено буквою *ь*. Поясніть уживання або невживання м'якого знака після виділених букв.

1. Князь підійшов до війська. 2. Козаки — славні стрільці, немає їм рівних. Ганьба* велика, як козацька куля не вцілить, — таке рідко буває (І. Крип'якевич). 3. Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці (М. Коцюбинський).

* Спрóба — рос. попытка.

* Ганьба́ — рос. позор.

4. У темнім лісі за горами зібравсь усякий звір (Л. Глібов).
 5. Сіли на порожні стільці. 6. Скінчив університет, слідчим тепер. 7. Цвіли сади (З тв. А. Тесленка). 8. Найкращим місцем для школярських зборищ була Мар'ївка (С. Васильченко). 9. Вранці пішов Семен до Романа (М. Коцюбинський).

337. Розподіліть і випишіть слова у два стовпчики: а) ті, в яких пишеться ь; б) де не потрібен ь. Поясніть написання слів; з виділеними словами складіть і запишіть речення.

Ус...мішка, дивит...ся, с...вято, млин...ці, віз...міть, груз...ко, л...одяник, піс...ня, сусідс...кий, сусід...ній, холодец..., ушіст...ох, могут...ня, відстають..., с...віт, уран...ці, Ул...яна, яблун...ка, стіл...чик, донеч...ка, поміч...ник, нян...чити, біл...ше, мен...ше, автомобіл... .

338. I. Подані слова перекладіть і запишіть українською мовою. Порівняйте вживання м'якого знака в обох мовах.

Календарь, Сибирь, горький, Максим Горький, Харьков, конец, плачь, восемь, скользко, нож, ночь, роскошь, вещь, проверь, просыпаешься, отрежь, намажьте, бегут, стирают, знаешь, верьте, смеётся, читают.

II. З виділеними словами складіть і запишіть словосполучення.

Тверді приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н]* перед м'якими приголосними вимовляються як парні м'які (уподібнюються за м'якістю):

[д]	→	[д']	: сьогодні
[т]	→	[т']	: майбутнє
[з]	→	[з']	: кузня
[с]	→	[с']	: світлий
[ц]	→	[ц']	: цвіт
[л]	→	[л']	: на гілці
[н]	→	[н']	: промінці

339. Визначте, між якими звуками і за якою ознакою відбувається уподібнення. Прочитайте слова, правильно вимовляючи звуки.

Незабутнє, пісні, пізніше, камінці, сльота, мужністю, чуйність, листя, засніжений, у казці, сотня, сміх, сопілці.

340. Спишіть і вивчіть напам'ять скоромовку.

Перше, ніж дойти сісти, треба кізці дати їсти (О. Орач).

341. Перекладіть і запишіть українською мовою текст (с. 108). Скористайтесь поданим після тексту словничком.

* Де ти з'їси ці лини?

БЕРЕГИТЕ

Земля уже нуждается в нашей помощи. Нам, людям, уже пора не только рубить, но и садить. Как бы мне хотелось, чтобы возле каждой школы зеленели боры и дубравы. Чтобы дети не только учились грамоте, но и труду с раннего возраста. Видели бы и знали, как выращивается хлеб, картошка, всякие другие овощи, как птички малые высиживают и выкармливают своих птенцов, как непроста жизнь в лесу, где обитают братья наши меньшие, нуждающиеся не только в помощи, но и в защите человека.

Берегите землю, тогда и себя сбережете, и любовь свою ко всему живому. И эту любовь свою передадите дальше, в будущее.

Берегите! (В. Астаф'єв).

Нуждается (в чѐм) — потребує (чого). Пора — час. Бор — бір, *мн.* борі. Дубрава — діброва. Возраст — вік. Другие — інші. Высиживать — висиджувати. Обитать — мешкати.

Російською

Учиться чему?

- грамоте
- языку
- математике
- ремеслу

Українською

Вчитися чого?

- грамоти
- мови
- математики
- ремесла

§28 Оповідання про випадок із життя

Чужим добром не забагатієш

З вами, безперечно, траплялися найрізноманітніші пригоди: повчальні, веселі, сумні, небезпечні, неймовірні. І вам, напевно, хочеться поділитися тим, що відбулося, розповісти про все так захоплююче, щоб усі заслухались. Повчимося ж цікаво розповідати про те, що трапилося з кожним із вас.

Оповідання — невеликий розповідний твір про одну, але важливу подію в житті людини (іноді кількох людей).

242. І. Прослухайте, потім прочитайте текст, визначте його тему й основну думку.

ЧОМУ НЕ СПИТЬСЯ ПИЛИПКОВІ?

Пилипко по дорозі до школи знайшов ручку. Писала вона двома кольорами — синім і червоним. Треба тільки по черзі натискати.

натискати

Прийшов до школи та й став писати знайденою ручкою.

На перерві до нього підходить Петрик. Подивився пильно на ручку та й каже: «У мене така була... Загубив...»

Пилипко відчув, як усе тіло його немов жаром обсіпало. Він боявся підвести очі. Ледве дочекався, доки Петрик відійшов.

Після уроків Пилипко рушив додому не підвесті́ очі тією дорогою, що завжди ходив. Ішов берегами, через греблю*. На мосту зупинився. Вийняв з кишені ручку. Довго дивився на бурхливий водоспад, за яким чорнів вир*. Кинув ручку в той вир і побіг додому.

Наступного дня на перерві до нього знову підходить Петрик.

— А де ж твоя ручка? — питає.

— Я теж її загубив, — каже Пилипко.

— Як це дивно... — прошепотів Петрик.

Тієї ночі Пилипко майже не спав... (В. Сухомлинський).

II. Як поведелися б ви на місці Пилипка?

III. Який тип мовлення покладено в основу тексту? До якого стилю належить текст? Обґрунтуйте.

---

* Гр е б л я — рос. плотина.

* В и р — рос. водоворот.

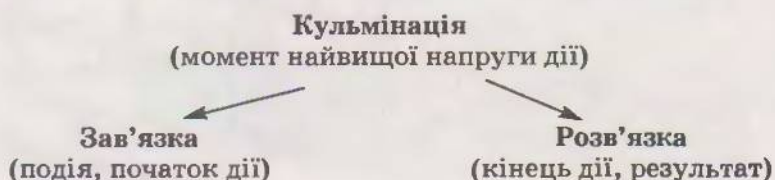
- ◇ Основний тип мовлення в оповіданні — розповідь, а описи (портрети, пейзажі) та роздуми відіграють допоміжну роль.

IV. Простежте за послідовністю перебігу подій.

1. З якої події починається розвиток усіх подальших дій?
2. Як розгорталися події в оповіданні?
3. Знайдіть момент найвищої напруги в розвитку дії (кульмінацію). Які слова і вирази допомагають його відтворити й уявити? Поясніть значення виділених образних висловів.

- ◇ В основі розповіді лежить подія (випадок, пригода). Тому в будові оповідання розрізняють частини, пов'язані з перебігом цієї події: початок, розвиток дії, її кінець.

Будову оповідання можна зобразити схематично:

V. Розгляньте малюнок на с. 109. Який епізод на ньому зображено? Зачитайте. Які події передували цьому моменту? Спробуйте передати внутрішній стан Пилипка.

VI. Зверніть увагу на мовні засоби. Знайдіть у тексті антоніми до слів *знайшов*, *підходить*, *рушив*. Доберіть синоніми до слів *пильно*, *зазвичай*. Поясніть розділові знаки при прямій мові та діалозі.

VII. Об'єднайте два речення в одне і запишіть.

1. На мосту зупинився.
2. Вийняв з кишені ручку.

VIII. Прочитайте план тексту. Чи досить повно відображує він зміст оповідання? Який із пунктів плану відповідає кульмінації?

П л а н

1. Несподівана знахідка.	4. Ручка зникає у вирі.
2. Переживання Пилипка.	5. Друзі по нещастю.
3. Зміна звичного маршруту.	6. Безсонна ніч.

IX. Перекажіть текст усно за планом.

243. I. Прочитайте теми творів.

1. Пам'ятний день (цікавий епізод) із шкільного життя.
2. Як мені одного разу пощастило*.
3. Як я порадував (порадувала) маму (тата, сестру, дідуся).
4. Лісова пригода.
5. Випадок на річці.
6. Коли я був маленьким (була маленькою).
7. Одна моя витівка.

* П о щ а с т і л о — рос. повезло.

II. Згадайте один із повчальних, смішних, сумних, страшних, захоплюючих чи неймовірних випадків зі свого життя. Розкажіть про нього. Намагайтеся за допомогою основного тону висловлювання, темпу, гучності, міміки й жестів передати своє ставлення до того, про що ви розповідатимете.

Продумайте	Уточніть
<p>1. З якою метою ви говоритимете, що ви хочете:</p> <ul style="list-style-type: none"> — розважити слухачів; — створити їм гарний настрій; — довести їм щось; — здивувати; — розсмішити. <p>2. Про що саме ви говоритимете, щоб краще розкрити тему, висловити основну думку. Яким тоном її виділите.</p> <p>3. Як ви почнете, як продовжите і як закінчите своє висловлювання.</p> <p>4. Що можна сказати голосніше чи тихіше, швидше чи повільніше, щоб зробити мовлення виразнішим.</p>	<p>З якою метою? Кому?</p> <p>Про що? Що головне?</p> <p>В якому порядку?</p> <p>Як?</p>

Слова для зв'язку частин твору

Початок	<i>якось, одного разу, це було, це трапилось, ось який випадок стався, пригадується мені...</i>
Послідовність дій	<i>згодом, потім, пізніше, у той же час, після того, тоді, наступного дня, через кілька днів, раптом, несподівано, та ось...</i>
Кінець оповідання	<i>нарешті, ось так..., так закінчилась..., ось такий випадок..., ось така історія...</i>

244. Продумайте своє висловлювання, потім проговоріть його; попросіть свого товариша вислухати вас, врахуйте його зауваження і виправте вказані недоліки. Стежте за своїм мовленням, за тоном, темпом, гучністю, жестами і мімікою.

245. Проведіть у класі конкурс на кращу усну невигадану історію та кращого оповідача.

246. Складіть невеличкий твір-оповідання на одну з поданих у вправі 245 тем або пригадайте цікаву пригоду, яка трапилася з вами і про яку цікаво було б розповісти. Це і буде самостійно обрана вами тема майбутнього оповідання.

Поміркуйте, що стало поштовхом до того, що трапилось (це буде за в'язка оповідання), що відбувалося далі, який момент у розвитку події був найбільш напруженим (це буде кульмінація) і чим усе закінчилось (це буде розв'язка).

Намагайтесь якомога точніше, правдивіше передати свої враження, думки з приводу того, що відбулося, зацікавити тих, кому адресоване ваше оповідання, — ровесників, друзів, рідних, викликати інтерес до твору. Дотримуйтесь основних структурних частин оповідання. Скористайтесь пам'яткою.

Як працювати над оповіданням

1. Пригадайте подію чи випадок, про які розповідатимете.
2. Визначте часові межі події, її початок, перебіг і кінець. Пригадайте важливі деталі, намагайтесь розповідати про подію вичерпно, повно. Стежте за послідовністю викладу думок.

3. Продумайте ідею* оповідання (що схвалюватимете чи засуджуватимете, до чого закликатимете).

4. Попрацюйте над текстом оповідання на чернетці. Не забувайте: в основу оповідання має бути покладена розповідь. Текст у цілому має відповідати на запитання щ о т р а п и л о с ь ?

5. У тексті оповідання може бути опис (людини, предмета, тварини). Уведіть невеликий опис до чорнового варіанта оповідання.

6. У тексті оповідання може бути роздум або елемент роздуму. Уведіть роздум до чорнового варіанта оповідання (наприклад, чому так повівся герой твору).

7. Оповідання — жанр художньої літератури, тому складається тільки в художньому стилі. Перечитайте чернетку і переконайтесь, що створений вами текст має ознаки художнього стилю.

8. Доберіть вдалий заголовок, який зможе зацікавити читачів.

9. Перечитайте роботу. Чи відповідає вона темі? Чи всі пункти плану розкрито? Чи розвиває кожне наступне речення думку попереднього? Чи немає зайвого? Чи не бракує чогось важливого?

10. Удосконаливши написане на чернетці, переписіть оповідання начисто.

* І д е я (твору) — основна думка.

Для чого потрібен алфавіт

147. І. Прочитайте текст. До якого типу і стилю мовлення він належить? Доберіть заголовки до тексту.

Абетка, азбука, алфавіт... Знайомі слова, чи не так? Означають вони те саме: це літери, розташовані у певному сталому порядку. Навіщо ж тоді аж три назви?

Але назви ці неоднакові. Абетка — це *а-бе-тка*. А що таке *а, бе*? Це перші літери, саме так ми їх називаємо: *а, бе, ве, ге...* У Стародавній Греції дві перші літери мали назви *альфа* і *бета*. Пізніше ці дві літери злилися в одне слово — *алфавіт*. У слов'ян колись дві перші літери називались *аз* і *буки*. Звідси — *азбука*. Тому й кажуть, що навчання починають «з азів» (За А. Коваль).

вчити	}	алфавіт
вівчити		
знати		

ІІ. Якій із трьох назв віддає перевагу кожен із вас? Чому?

Для чого потрібен алфавіт?

Міркуємо

За алфавітом розміщують слова в енциклопедіях, словниках. За алфавітом складають різні списки, розставляють книги на полицях у бібліотеці. Той, хто знає алфавіт, може швидко знайти потрібне слово у словнику, прізвище у списку, книжку на полиці, назву книги у каталозі. Ось чому потрібно добре знати алфавіт.

розмістити
за алфавітом

148. Розгляньте малюнок на форзаці підручника. Подивіться уважно на екран дисплея. Що ви бачите? Випишіть букви, яких немає в російській мові. Вимовте звуки, які вони позначають. Які букви, схожі на російські, вживаються в українській мові з іншим звуковим значенням? Запам'ятайте назви усіх букв та їх порядок, завчіть алфавіт напам'ять.

149. І. Прослухайте, а потім прочитайте текст.

АЗБУКА-РІКА

Веселі хлопці-моряки
дивились, як пливають хмарки,
пливли по течії ріки
і рахували островки:

— і прощавай, ріка моя!
А острівців — не два, не три,
не так вже й мало —
тридцять три!

За О. Шибасєвим

II. Які острівці рахували хлопці-моряки? Як іще можна назвати острівці? Навчіться виразно читати вірш.

Усі букви в певному сталому* порядку становлять алфавіт, азбуку, або абетку. В українському алфавіті 33 букви. Кожна з них позначає якийсь звук (крім букви *ь*), має свою назву і своє місце.

130. Чому так кажуть: «Азбуки вчиться — завжди пригодиться»?

131. Працівник друкарні (складач) почав набирати український алфавіт, як раптом побачив, що хтось змішав букви різних мов. Допоможіть вибрати з-поміж букв українські. Випишіть їх.

а	б	g	г	к	l
q	э	ъ	ы	i	в
ї	е	j	ж	I	ё
н	з	о	р	п	с
х	h	г'	f	й	s

132. У будинку мешкає 16 сімей на прізвища: Ковалів, Власенко, Луценко, Юрченко, Марков, Марченко, Со-
болев, Поляков, Вітриченко, Златів, Ковальський,
Щербак, Білик, Журба, Дмитренко, Соболевський.
Складіть алфавітний список мешканців будинку.
Що ви робитимете у тому разі, коли перші й наступні
букви у прізвищах збігаються?

*мешкати
мешканець
мешканка
помешкання*

Міркуємо

збігатися

У словниках слова розміщено за алфавітом. Слово *криниця* йде раніше, ніж слово *лимон*, оскільки... Якщо ж слова починаються на ту саму букву, то їх послідовність залежить від наступної (другої, третьої і т. д.) букви, які теж стоять в алфавітному порядку. Це стосується і прізвищ. Наприклад, потрібно занести до списку прізвища *Бондар, Бондарчук, Бондаренко, Бондаревський*. У всіх прізвищах збігаються перші 6 букв (*Бондар*). У двох прізвищах після спільних шести букв іде *е*. Порівнюємо в них наступні букви. Це *н* і *в*. Буква *в* в алфавіті стоїть раніше, ніж *н*. Отже, ... Прізвище *Бондарчук* напишемо останнім, тому що ...

*занести до списку
спільний*

133. Випишіть з орфографічного словника перші 10 слів на букву *к*. Чому неможливий інший порядок слів?

134. I. Допоможіть бібліотекарю розмістити книжки в алфавітному порядку (за прізвищами авторів). Запишіть авторів книг та їх назви. Чому назви книжок беруться в лапки?

Андрій М'ястківський. «Вишиванка»; Євген Гуцало. «Без дороги ходить дощ»; Іван Складанний. «Покинуте гніздо»;

* Сталий — постійний.

Євген Шморгун. «Де ночує туман»; Олександр Олесь. «Вонавколо зеленіє»; Марія Познанська. «Про золоті руки»; Василь Чухліб. «Куди летить рибалочка?»; Оксана Сенатович. «Сніговик»; Василь Василянко. «Чи Україні ти син?»; Всеволод Неestayко. «Нащадки скіфів»; Володимир Ладиженець. «Криниця»; Дмитро Білоус. «Чари барвінкові»; Дмитро Білоус. «Диво калинове»; Пилип Бабанський. «Найважливіша робота»; Тамара Коломієць. «Веселе місто Алфавіт».

II. Попросіть у бібліотеці книжку, яка вас зацікавила, і прочитайте її. Як допомагає алфавіт бібліотекарю?

III. Розгляньте наявні у вас вдома українські словники, довідники, енциклопедії, телефонну книжку. Як розміщений у них матеріал? Чому саме в такому порядку?

Складіть усне міркування на тему «Якби не було алфавіту...»

§30 Сполучення йо,ьо

Кольорові дощі

255. I. Прослухайте, слідкуючи за текстом, потім прочитайте. Зверніть увагу на вимову звуків, позначених буквосполученням *йо,ьо* у виділених словах.

КОЛЬОРОВІ ДОЩІ

У середині минулого століття в містечку Давенпорт нічний дощ пофарбував усе довкола в блакитний колір. У Вірменії в районі Севану випав червоний сніг, а в Апаранському районі — жовтий. У мальовничих Альпах інколи можна спостерігати незнайомий нам зелений сніг.

Думки багатьох учених збігаються: блакитного кольору

дощу надає незрілий пилок американської тополі й береста, у якому міститься розчинний у воді барвник. Знявши у повітря багато такого пилку, який розчинився у дощових краплях, вітер відносить їх на велику відстань. Інколи кольору опадам надають жовтий та червоний пил пустель, найдрібніші водорості-мікроби (в Альпах вони мають зелений колір, на Алясці — червоний) (З «Енциклопедії навколишнього світу»).

II. Звідки беруться кольорові дощі? Якого кольору вони бувають?

фарбувати
мальовничий

розчинитися
у воді

пустеля

III. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

Випишіть із тексту виділені слова, зробіть звуковий запис слів *райони, кольору*. Підкресліть буквосполучення *йо, ьо*. Яке їх звукове значення?

О р ф о г р а м а
Буквосполучення *йо, ьо*
працьовитий, знайомий

134. Прочитайте пари слів. Зробіть звуковий запис першої, п'ятої та шостої пар. Порівняйте вимову і написання слів у російській та українській мовах. Як позначається роздільна вимова звуків в обох мовах?

Лён — льон; слёзы — сльози; Золотарёв — Золотарьов;
Журавлёв — Журавльов; бульон — бульйон; ёрш — йорж;
съёмка — зйомка; Ёлкина — Йолкіна; Соловьёв — Соловійов.

Буква *ё* в російській мові позначає:

а) звуки [й], [о];

б) м'якість приголосних перед [о].

В українській мові у першому випадку вживається буквосполучення *йо*, в другому — *ьо*.

Йо позначає звуки [й], [о] на початку слова і складу:
Йо-син, ма-йор-ці.

Буквосполучення *ьо* позначає м'якість приголосного перед [о] в середині та в кінці складу: *сьо-го-дні, у-трьо-х.*

137. Спишіть речення. Прочитайте їх уголос, правильно вимовляючи *йо, ьо*. Поясніть уживання буквосполучень.

1. А машина — «Волга» останньої марки (В. Козаченко).
2. Ця думка підбадьорила Семена (М. Коцюбинський). 3. У вагоні йому не спалося (В. Козаченко). 4. Розт्योंхався соловейко на калиноньці (П. Грабовський). 5. Вітерець куйовдить сиве волосся (С. Плчинда). 6. Не такі вони старі, як спрацьовані та згорьовані (О. Іваненко). 7. Є тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок (В. Симоненко). 8. Піч розмальована півнями, квітами (В. Шевчук). 9. Уявив себе, тринадцятилітнього, — худенького, тонкошийого (В. Козаченко).

138. I. Запишіть слова у два стовпчики, вставляючи замість крапок пропущені буквосполучення *йо, ьо* і розподіляючи їх за орфограмами. Прочитайте стовпчики слів уголос.

Л..отчик, бад..орий, міл..н, дз..б, син..го, ..го, сер..зний,
прац..витий, с..мий, тр..х, пол..вий, Ковал..в, Вороб..в,
мужн.., павіл..н, во..вничий, бул..н, медал..н, л..довик, ..д,
під..мний.

II. З виділеними словами складіть і запишіть словосполучення.

259. Вставте замість крапок пропущені букви і допишіть речення.

1. С...годні вранці... . 2. В останн...му листі... . 3. З...мк...
фільму проводились у мал...вничому ... . 4. ... учотир...
5. Одного літн...го ранку ... . 6. Дівчинка років тр...х...
7. ... золотий медал...н. 8. Від ранн...ї весни до пізн...
осені ... .

260. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. Обґрунтуйте нап...
сання. Прочитайте вголос перекладені вами слова.

Аксёнов, Муравьёва, Алёхин, майор, бодрый, знакомый,
живописный, Королёв, чаёк, всего, последней, на пустом,
многих, нарисовано, миллион.

261. Друг (подруга) цікавиться вашим режимом праці й відпочинку. Роз...
кажіть йому (їй) про це, свою розповідь запишіть. Уживайте подан...
слова.

Сьогодні; о сьомій; знайомий голос; з раннього віку;
літньою водою; вольовий; бадьорий; упродовж трьох (чоти...
рьох) годин; працьовитий; серйозний; після останнього уро...
ку; утрьох; учотирьох; у багатьох справах; пізнього вечора.

§31 Правила вживання апострофа

Всі люди — брати і сестри

262. І. Прослухайте, слідкуючи за текстом. Зверніть увагу на особливості
вимови виділених слів.

ДОПОМОЖЕ КОМП'ЮТЕР

Знати свій родовід — обов'язок кожної культурної люди...
ни. Подружжя Паттерсонів простежило своє походження аж до перших американських по...
селенців. З'ясувалося, що прибули вони з Англії. Один з їхніх
віддалених предків був у родинних зв'язках з англійською
королівською сім'єю. Англійський королівський дім зв'яза...
ний шлюбами* з французьким. Однією з французьких коро...
лев була Анна Ярославна — дочка великого київського князя
Ярослава Мудрого. Зрештою з'ясувалося, що аме...
риканець Ерл Паттерсон — нащадок* київського
князя Володимира Святого. Повний родовід Паттерсонів
включає понад сімнадцять тисяч імен. Добре, що всі вони
поміщаються на трьох маленьких дискетах. До речі, більшу
частину роботи подружжя Паттерсонів зробило, не відходячи
від комп'ютера. Усі ми брати і сестри — такого висновку дійшли вони (З журналу).

* Ш л ю б — рос. брак.

* Н а щ а д о к — рос. потомок.

II. З яких джерел можна довідатися про свій родовід? Поясніть назву тексту.

III. Прочитайте текст уголос, правильно вимовляючи слова з апострофом.

IV. В якому реченні виражено основну думку? Передайте її своїми словами.

Про що для вас було особливо цікаво дізнатися з тексту?

Де і як можна використати здобуту з тексту інформацію?

V. Доберіть синоніми і синонімічні вирази до слова *подружжя*.

VI. Перечитайте вголос виділені в тексті слова. Що їх об'єднує? Розгляньте, як записано нижче ці слова та які парні подано до них. Прочитайте пари слів, зіставте вимову і написання. Яке звукове значення букв *я, ю, є, ї* у словах першої та другої колонок? На що вказує апостроф? Чому в одних словах він ставиться, а в інших — ні?

Обов'язок — свято
зв'язки — цвях
зв'язаний — дзвякнути
сім'я — тьмянний*
з'ясувалось — зняти*
комп'ютер — пюре

Апостроф вказує на те, що наступні після твердого приголосного букви *я, ю, є, ї* позначають два звуки: [йа], [йу], [йе], [йі] *обов'язок* [обовйазок], *з'їсти* [зйїсти]. У словах, де букви *я, ю, є* позначають один звук і м'якість попереднього приголосного, апостроф не ставиться: *шлях* [шл'ах], *любисток* [л'убисток].

143. Порівняйте вимову й написання слів в українській та російській мовах і зробіть висновок.

П'єса — пьеса; в'ється — вьётся; під'їзд — подъезд; з'їсти — съестъ.

Для позначення роздільної вимови звуків на письмі в російській мові вживаються *ь* і *ъ*, а в українській мові — апостроф.

144. Прочитайте прислів'я та приказки, правильно вимовляючи слова з апострофом. Як ви їх розумієте? Поясніть уживання або невживання апострофа, користуючись таблицями на с. 120.

1. Пташка красна своїм пір'ям, а людина — знанням.
2. Нащо й клад, коли в сім'ї лад.
3. Батьком-матір'ю не хвались, а хвались честю.
4. Добре ім'я — найкраще багатство.
5. Без здоров'я нема щастя.
6. Брехні слухають, а брехунів б'ють.
7. Сім п'ятниць на тиждень.
8. Прип'явся, як реп'ях до

* *Т ь м я н и й* — неясковий (про світло); мутний, непрозорий (рос. тусклый).

* *З я я т и* — бути широко відкритим (про отвір, яму, провалля) (рос. зиять).

кожуха. 9. Осінь збирає, а весна з'їдає. 10. Опеньки з'явилися — літо скінчилось.

265. Розгляньте таблиці, пригадайте правила вживання апострофа.

Апостроф (позначає роздільну вимову)

п е р е д

я	ю	є	ї
[йа]	[йу]	[йе]	[йі]

п і с л я

б, п, в, м, ф, р, які позначають твердий приголосний звук	префіксів та першої частини складних слів на твердий приголосний	після г, к, х, ж, у словах іншомовного походження та деяких українських власних назвах
<i>б'ють, п'еса, в'янути, сім'я, верф'ю, матір'ю, Аляб'єв, Григор'єв</i>	<i>під'їзд, з'юрмилися, пів'яблука, дит'ясла</i>	<i>Х'юстон, П'ємонт, Лук'ян, Лук'яненко</i>

Апостроф не ставиться п е р е д я, ю, є, ї

а) після б, п, в, м, ф, якщо перед ними є буква, що позначає інший кореневий приголосний (крім р)	<i>св'ято, цв'ях, духмяний, морквиний, мавпячий, але: черв'як, верб'я, торф'яний</i>
б) після б, п, в, м, ф у словах іншомовного походження і російських власних назвах, якщо я, ю, є позначають пом'якшення приголосного	<i>пюре, бювет, пюпітр*, Мюнхен, Вязьма, Ветров</i>
в) після р на початку складу, якщо я, ю, є позначають м'якість приголосного [р']	<i>рясно, рюкзаки</i>
г) перед ю	<i>серйозний, Соловйов</i>

Орфограма
Апостроф
комп'ютер, від'їзд

* П ю п і т р — підставка для нот або книг у вигляді похилої рамочки дошки.

256 Спишіть слова, вставляючи, де треба, замість крапок апостроф. Поясніть уживання або неживання апострофа. Прочитайте слова вголос.

Мар..яна, дерев..яний, цв..ях, моркв..яний, п..єса, р..ясно, дев..ять, тьм..яний, М..йодович, подвір..я, повітр..я, бур..ян, бур..як, роз'яснити, п..юре, р..юмка, в..язень, пор..ядок, Пир..єв, Писар..єв, під..їхати, б..ється, б..язь, об..ява, довір..я, Лук..янівка, з..йомка, риб..ячий, зав..язати, зр..ячий, духм..яний, р..юмсати*.

257 Перекладіть і запишіть слова українською мовою. Поясніть уживання або неживання апострофа.

Дровяной, памятник, Святослав, Вячеслав, Татьяна, Ульяна, Наталья, праздник, льют, помянутъ, гравюра, племя, торфяной, соломенный, червяк, пьёт, священный, румяный, премьера, славянский, пьянитъ, мягкий, помять, любезный, Савельев, вяленый, обязанность, завязка, голубятня, рыбий.

258 І. Спишіть речення, промовляючи їх і вставляючи, де треба, замість крапок апостроф. Обґрунтуйте написання.

1. Мама співала завжди, відко́ли я пам'ятаю себе (Я. Гоян).
2. Мене ліси здоров..ям напували (В. Симоненко). 3. «Давайте зустрінемось у кав..ярні», — запропонував Микола Олександрович. 4. Я обов..язково познайомлю вас із ним (О. Іваненко).
5. Музи́ки розставили свої п..юпітри, порозкладали ноти (І. Нечуй-Левицький). 6. Літо було в роз..їздах ще частіших, ніж торік (О. Іваненко). 7. Виїхали на схил кам..янистого узгір..я (О. Югов). 8. Тут, за кордоном, у Марусі з..явились справжні подруги (О. Іваненко). 9. Лук..ян уже зійшов на став, через який вела стежка (В. Земляк). 10. На подвір..ї в Мороза стояло дві хати (С. Васильченко).

П. Поясніть розділові знаки у третьому і п'ятому реченнях.

259 Як називаються малята цих птахів? Утворіть їх назви і запишіть за зразком. Поясніть правопис утворених слів.

З р а з о к. Соловей — солов'ята.

Ластівка. Голуб. Лебідь. Горобець.

260 Від поданих іменників утворіть прикметники і запишіть парами. Поясніть уживання або неживання апострофа. Прочитайте вголос утворені прикметники.

Різдво, звір, соловей, торф, зоря, камінь, глина, мавпа, верф, трава, листя.

* Р ю м с а т и — плакати (розм.)

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Для кожної людини день народження — найщасливіший день у житті. Поздоровлення з народженням людини — одне з ознак людської культури.

Ти повинен знати і все життя пам'ятати день народження мами, тата, дідуся, бабусі, братів, сестер. Адже щастя сім'ї в тому, що ми даруємо один одному теплоту своїх сердець (За В. Сухомлинським).

П. Складіть і запишіть привітання з днем народження (можна у віршах) комусь із членів вашої родини. Уживайте подані слова.

Любий (люба), мила, сім'я, пам'ятати, зичити, бажати, щиро, щастя, здоров'я, нев'янучої краси, з любов'ю, свято, рядки, присвята (присвятити), довір'я, матір'ю, духмяний.

§32 Особливості побудови опису.

Художній і науковий описи

Квіти України

Для чого людині потрібне вміння описувати?

До опису вдаються тоді, коли є потреба, щоб адресат уявив, розпізнав те, про що ми говоримо чи пишемо, перейнявся певним ставленням до описування предмета, істоти, дії, процесу чи явища.

Опис — це висловлювання, в якому розкриваються важливі, характерні ознаки, що вирізняють предмет, істоту, дію, процес чи явище з-поміж інших (у тому числі схожих) — величина, форма, колір, матеріал, запах, смак тощо.

Опис містить відповідь на одне з питань: *я к и й? я к а? я к е? я к і?*

1. Родина барвінкові. Барвінок малий (*Vinca minor L.*) Напівкущик із пагонами*, що вкорінюються. Листки супротивні, еліптичні, цілокраї, голі, шкарубкі*, вічнозелені. Квітки одиничні в пазухах листків, правильні, двостатеві. Оцвітина подвійна, п'ятичленна, зрослопелюсткова. Віночок (до 25 мм у діаметрі) із зрізаними на верхівці пелюстками. Зав'язь верхня, з одним стовпчиком. Тичинок п'ять. Плід із двох листянок (Із «Визначника рослин»).

2. На кожному крилі городу росли кущі барвінку. Коли повітря ставало по-материнськи м'яким та лагідним, то

* П а г і н — рос. побег.

* Ш к а р у б к и й — рос. шершавый, шероховатый.

барвінок зацвітав, зацвітав так, наче небо бризнуло на землю живою своєю блакиттю, зацвітав так, немов дитячі очі землі дивились на тебе довірливо (За Є. Гуцалом).

II. Що описується, про які ознаки рослини йдеться в кожному з текстів? У котрому з них перелічуються її конкретні характерні розпізнавальні ознаки, а в якому автор ділиться своїми відчуттями, враженнями?

III. За якою ознакою подібності барвінок порівнюється з небесною блакиттю, дитячими очима? Які слова та образні вислови вживає письменник, щоб показати своє замилювання тим, що описує?

IV. До якого стилю мовлення належать перший і другий тексти? Обґрунтуйте.

Розрізняють ділові (наукові) й художні описи. В науковому описі дається перелік головних (істотних) сталих ознак предмета, його властивостей*. Мета — дати точну інформацію про величину, форму, колір, матеріал, властивості тощо. Для наукових описів відбираються тільки найважливіші факти. Виклад лаконічний, послідовний, слова вживаються тільки в прямому значенні. Такі описи — в підручниках, довідниках, енциклопедіях.

Схема побудови наукового опису

1. Що це за предмет.
2. Матеріал, з якого зроблено предмет.
3. Форма, розмір, колір.
4. З яких частин складається.
5. Для чого використовується.

Згрупувавшись по четверо, розіграйте таку ситуацію. Вам належить висадитися на безлюдний острів. Порадившись, ви повинні назвати й описати у науковому стилі 5 предметів, найнеобхідніших для життя на безлюдному острові. Обґрунтуйте свій вибір, підкресливши надзвичайно важливе значення і життєву необхідність саме цих (а не будь-яких інших) речей.

Художній опис, на відміну від наукового, містить ознаки, які видаються письменникові головними на цей момент. Предмети він зображує такими, якими їх бачить і уявляє. В художньому описі переважають образи, враження, сприйняття автора, його настрій, думки, почуття. Мета — створити образне, яскраве враження про предмет, вікликати в читача певне ставлення до нього.

* Властивості — рос. свойства.

Образні описи — елемент художньої літератури, де вони включаються в оповідання, повісті, романи. В художньому описі використовуються художні засоби — епітети, порівняння, емоційно забарвлені слова тощо.

Щоб опис був гарний, треба вміти підмітити і вибрати найважливіші ознаки й розташувати їх у певному порядку.

Схема побудови художнього опису

1. Перше враження (що впало у вічі, коли ви вперше побачили предмет?).

2. Загальна характеристика предмета (особи, явища).

3. Опис окремих ознак предмета, які підтверджують загальну його характеристику, розкривають перше враження.

4. Ставлення до того, що описується.

274. І. Прочитайте тексти, визначте тип і стиль мовлення. Обґрунтуйте.

1. Незвичайна квітка росте в декоративному басейні Со- чинського дендрарію*. Називається вона Вікторія-Курціана. Незвичність та чарівність її — в кольорі. З квіткою, розміром з блюдце, протягом дня відбуваються дивні метаморфози*. Вранці вона чисто біла, вдень стає ніжно-рожевою, увечері забарвлюється в малиновий колір, а наступний схід сонця квітка-хамелеон стрічає в пурпурно-фіолетовому вбранні. Після райдужного квітнування рослина опускається під воду, де утворює насіння (З кн. «Дванадцять місяців»).

2. З Москви мені привезли невеликий перочинний ніж- чок із кістяною ручкою і двома дзеркальними леза- ми. Одне лезо більше, друге — трохи менше. На кожному — ямочка, щоб зачіпляти нігтем, коли треба відкрити. Пружини нові, міцні: попихтиш, перш ніж відкриєш лезо. Зате назад — тільки трохи нахилиш, та- і летить лезо саме, навіть іще й клацає* на задрість усім хлопчикам. Батько наточив обидва леза, і ніжик перетворився на безцінний скарб (В. Солоухін).

3. Дивовижний камінь бурштин*. Краса його незвичайна. За різноманітністю золотистих барв, непо- вторністю малюнка в кожному камені з ним, мабуть, не зрівняється жоден коштов- ний* камінь. Тільки в бурштині можна

* Д е н д р а р і й — частина території парку або ботанічного саду, де вирощують дерева і кущі.

* М е т а м о р ф о з и — перетворення.

* К л а ц а т и — рос. щёлкать.

* Б у р ш т і н — рос. янтарь.

* К о ш т о в н и й — рос. драгоценный.

побачити пелюстки квітів, травинки, дрібних комах та інші включення небачених форм. У Прибалтиці бурштин любовно називають сонячним каменем. І дійсно, подивіться на світло крізь прозорий бурштин — він іскриться так, ніби в ньому сховане сонце (Е. Герловіна).

II. Які ознаки предметів виділено в описах? За якими ознаками подібності квітка Вікторія-Курціана порівнюється з хамелеоном, а бурштин названо сонячним каменем?

III. Знайдіть у текстах елементи побудови художнього опису предмета.

IV. Перекажіть близько до тексту опис, який особливо сподобався. Дотримуйтеся схеми побудови художнього опису предмета.

Перекладіть і запишіть українською мовою мініатюру Михайла Пришвіна. Продовжіть і доповніть текст описом квітки. Яке у фіалки стебельце? Яке листя? Яка квітка? Які пелюстки? Яка вона на дотик*? Який запах має? Із чим можна порівняти квітку й листя?

ФИАЛКА

День за днём гроза, дождь, жара, разрастаются травы, появляются цветы, и уже ландыш в лесу и сирень в саду. В бору, среди «вечной» зелени низеньких кустарников черники нашла себе место бледно-голубая фиалка.

Опишіть усно свою улюблену іграшку чи іншу річ у художньому стилі мовлення за поданим планом.

П л а н

1. Що це за іграшка.	5. Забарвлення іграшки.
2. Перше враження.	6. Яка вона на дотик.
3. Розмір іграшки.	7. Чим ця іграшка вам дорога.
4. З чого її виготовлено.	

I. Прочитайте уривок із нарису Костянтина Паустовського. Визначте тип і стиль мовлення. Знайдіть слова і звороти, характерні для цього стилю.

II. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Скористайтесь словничком після тексту. Поясніть розділові знаки при прямій мові.

«Когда ты сойдёшь на берег в Неаполе,— сказала мне моя дочь,— то подари эту матрёшку первой же итальянской девочке». Я согласился.

До моего отъезда матрёшка в шали алого цвета стояла на письменном столе. Она была густо покрыта лаком и блестела, как стеклянная.

В ней было скрыто ещё пять матрёшек в разноцветных шалах: зелёной, жёлтой, синей, фиолетовой и, наконец,

* Н а д ó т и к — р о с. на ощупь.

сама маленька матрешка, величиною с напёрсток, в шалі з сусального* золота.

Деревенський мастер нагородив матрешек чисто русскою красою — соболиними бровами і рдеючим, як углі, румянцем. Синіє очі він прикрив довгими ресницями.

Сойти — зійти. Матрешка — мотрійка, матрьошка. Согодниться — погодитися. Отъезд — від'їзд. Алыі — ясночервоний. Блестеть — блищати. Стекланный — скляний. Скрыто — сховано. Разноцветный — різноколірний, різнобарвний. Наконец — нарешті. Самая маленькая — найменша. Величиною с ... — завбільшки з ... . Напёрсток — наперсток. Наградить — наділити. Чисто — тут: суто. Рдеть — червоніти. Угли — жаріни. Длинные — довгі. Ресницы — вій.

III. Підготуйтеся до твору-опису предмета, квітки (іншої рослини). Уважно розгляньте їх або зображення їх на листівці, малюнку, фото, постері. Підготуйте робочі матеріали, запишіть слова і вирази, які допоможуть вам описати предмет у художньому стилі мовлення.

§33 Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі

Чужим добром не забагатієш

278. I. Прочитайте заголовок та останній абзац і скажіть, про що піде мова в тексті.

II. Прослухайте оповідання, слідкуючи за текстом. Зверніть увагу на вимову й позначення приголосних звуків у виділених словах (в українській мові дзвінки приголосні вимовляються дзвінко).

КНИЖКА З БІБЛІОТЕКИ

Якось Павлик зібрався до бібліотеки, але її відкривали десь о дев'ятій. А поки що можна було посидіти у садку і помріяти — про мандрівки, про подвиги.

Раптом хлопчик побачив у траві край стежки книжку в чудовій синій оправі. Він швидко підбіг, нахилився, легко схопив її і зацікавлено почав розглядати знахідку. Це була книжка, про яку він мріяв, — розповіді дослідників Арктики! «Чия вона?» — подумав Павлик. Гортаючи сторінки, він побачив... штамп бібліотеки. Саме туди треба було й віднести книжку, але хлопчик вирішив не віддавати її.

мандрівка
мандрувати

опра́ва

горта́ти
сторінкі

* С у с а л ь н и й — від с у с а л ь — тонюсінькі пластинки металу, що використовуються для оздоблення.

Увесь день читав Павлик знайдену книжку, а вночі довго не міг заснути. І чому так важко на серці? Завтра ж із татом на річку. Павлик заздалегідь* радів, приготував рюкзак і вулку. А зараз чомусь було тривожно...

заздалегідь

Наступного дня Павлик все-таки зайшов у бібліотеку. Бібліотекарка саме сварила якогось хлопчину: «І як же ти її загубив? Ну де я тепер дістану таку книжку?!» «Клавдіє Миронівно,— промовив з полегкістю Павлик,— ось книжка... Візьміть, я знайшов її вчора...» (За О. Донченком).

III. Чи збіглися ваші припущення зі змістом оповідання?

Яке речення в другому абзаці пояснює, чому хлопчик захотів привласнити книжку? В якому абзаці відображено його сумніви й переживання? Як ви розцінюєте поведінку Павлика: що схвалюєте, а що засуджуєте?

IV. Поясніть написання слів *дев'ятій*, *візьміть*.

Поясніть розділові знаки у перших реченнях першого і третього абзаців та в реченнях із прямою мовою.

Складіть усно речення зі словами в рамці.

Прочитайте слова. Правильно вимовляйте звуки, позначені виділеними буквами.

В садку — сад; книжка — морж; швидко — слід; ковзкий — мороз; обкладинка — хліб; вогонь — пиріг.

Дзвінкі приголосні в українській мові вимовляються дзвінко в середині та в кінці слів (на відміну від російської мови, де вони оглушуються).

Прочитайте виразно жартівливий вірш-скоромовку, чітко і правильно вимовляючи дзвінкі приголосні.

ГРИБКИ

Дивувалися дубки:

— В лісі хтось згубив шапки! —

Ще не знали ті дубки,

Що то вирости грибки.

В. Каменчук

Спишіть речення, промовляючи їх уголос і заповнюючи пропуски. Поясніть написання. Як ви розумієте зміст прислів'їв?

1. До доброї криниці сте..ка утоптана. 2. Не бий ду..цем, а карай слівцем. 3. Як ві.. ламається, чумаць* ума набирається. 4. Ло..кою моря не вичерпаєш. 5. Який ду.., такий тин; який бат..ко, такий син.

* За задалегідь — рос. заранее.

* Чумаць — візник і торговець, який колись перевозив на волах сіль, рибу та інші товари для продажу.

282. Ви йшли вулицею і випадково почули початок розмови двох хлопчиків. Один запитав: «Звідки ти йдеш?» Другий відповів: «З бібліотеки». Але тут проїхав тролейбус, і ви вже не почули, про що іще спитав перший хлопчик і що йому відповів другий. Як ви гадаєте, як продовжилась і чим закінчилася розмова? Доповніть її та розіграйте діалог за опорними словами, правильно вимовляючи приголосні звуки.

Прийти заздалегідь; відкриватися о ... годині; читальня; зала; полички з книжками; привабливі обкладинки; розміщено за алфавітом; закладки з буквами; гортати сторінки; розгорнуто книжкову виставку; допомогти; легко; швидко; зможти; знайти потрібну книжку; дякувати бібліотекаря; зараз.

Виняток із правила становить дзвінкий [г], який у вимові перед глухими приголосними може уподібнюватись до парного глухого у деяких словах.

Пишемо	Вимовляємо	Перевіряємо
г	[х]	зміною форми слова або добором спільнокорених слів
легко	[лехко]	> легенько
полегкість	[полехкіс'т']	
вогкий	[вохкий]	— волога
нігті	[н'іхт'і]	— ніготь
кігті	[кіхт'і]	— кіготь
дьогтю	[д'охт'у]	— дьоготь

У всіх інших випадках пишемо г і вимовляємо [г]: допомогти, досягти, домогтися*.

283. Які звуки у поданих словах уподібнюються і чому? Прочитайте слова, правильно вимовляючи звуки.

Легковий, ягідка, нігтьова, скибка, куб, дігтярне, мережка, блюдце, кігтики, грудка, вогкуватий, луг.

284. І. Спишіть прислів'я, заповнюючи пропуски. Поясніть написання.

1. Ле...ко втратити, тя...ко заробити. 2. Гірко поробиш — соло...ко з'їси. 3. Кожна робота ле...ка, коли охоче її робити.

II. Як ви розумієте зміст прислів'їв?

Глухі приголосні звуки перед дзвінкими також можуть уподібнюватись у деяких словах (тоді вони звучать, як парні їм дзвінкі).

* Д о м о г т і с я — рос. добитися.

Пишемо	Вимовляємо	Перевіряємо зміною форми слова або добором спільно- кореневих слів
--------	------------	---

боротьба	[бород'ба]	— боротися
просьба	[проз'ба]	— просити
вокзал	[вогзал]	за словником
рюкзак	[р'угзак]	

Орфограма

**Букви, що позначають звуки, які уподібнюються
легко, боротьба**

1. З-поміж поданих слів випишіть ті, в яких уподібнюються приголосні звуки. Слова, написання яких можна перевірити, передайте звукопи- сом, доберіть до них перевірні. Підкресліть орфограми.

Зразок. *Молотьба* — [молод'ба] — *молотити*.

Прибігти, косьба, якби, рідко, **футбол**, боротьба, екзамен, легко, стрибки, вокзал, просьба, призьба, рюкзак.

II. Складіть і запишіть поширені речення з виділеними словами.

Виконайте одне із завдань на вибір.

1. Підготуйтеся виразно читати текст «Книжка з бібліотеки», до- держуючись правил літературної вимови. Пригадайте подібну історію, яка трапилася з вами чи знайомими, і підготуйтеся розповісти її в класі. Продумайте свою розповідь, щоб зацікавити слухачів.

2. На основі оповідання «Книжка з бібліотеки» та власного досвіду на- пишіть невеличкий твір на тему «Чужим добром не забагатієш».

1. Прослухайте текст, звертаючи увагу на вимову шиплячих звуків [ж], [ч], [ш], [шч].

ЩО ТАКЕ ПАДАЮЧІ ЗІРКИ

Чи любиш ти дивитися на нічне небо? Інколи по ньому пролітає світла точка. Здається, це впала зірочка. Але зорі ніколи не падають, кожна залишається на своєму місці.

Падаючі зорі — це зовсім не зорі, а спала- хи* високо в земній атмосфері. Вони створю- ються маленькими піщинками й камінцями, що влітають із космосу. Ці піщинки рухають- ся з величезною швидкістю і тому розігріва- ються від тертя об повітря.

*спáлах
спáлахи*

*рухатися
зі
швидкістю*

* С п а л а х — рос. вспышка.

Падаючі зорі спалахують вище гір і хмарин, вище, ніж літають літаки, але нижче, ніж штучні* супутники Землі (За Б. Левіним, Л. Радловою).

спалахувати

II. Прочитайте текст, додержуючись правильної вимови шиплячих звуків.

III. Поясніть правопис слів *здається*, *швидкістю*. Зробіть звуковий запис слів *місці*, *камінцями*.

Поясніть розділові знаки у виділеному реченні.

Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

- 288.** Прочитайте вголос слова із тексту «Що таке падаючі зірки». Порівняйте вимову шиплячих звуків [ж], [ч], [ш], [шч] в українській та російській мовах.

[ж]	[ч]	[ш]	[шч]
кожна	чи	любиш	ще
ніж	нічне	швидкість	піщинки
нижче	точка		вище
	зірочка		

Шиплячі [ж], [ч], [ш] в українській мові вимовляються твердо. Перед *я*, *ю*, *є* вони стають тільки напівпом'якшеними: *ніж* — *ножі*, *річ* — *річчю*, *дах* — *піддашся*.

У російській мові [ж], [ш], [ц] завжди тверді, а [ч'], [шч'] — м'які.

- 289.** Прочитайте прислів'я, звертаючи увагу на вимову шиплячих звуків. Як ви зрозуміли зміст прислів'їв?

1. До роботи плачучи, а до танців скачучи. 2. Під лежачий камінь вода не тече. 3. Вовк линяє, а вдачі* не міняє. 4. Сім раз одмір, а раз одріж. 5. Кожух лежить, а дурень дрижить. 6. Чоловік у домі — голова, а жінка — душа. 7. Коли страшиш — сам не бійся. 8. Для миші й кішка звір.

- 290.** Прочитайте вголос пари слів; порівняйте вимову звуків, позначених буквою *щ*, в українській та російській мовах.

Щока — щека; щипати — щипать; борщ — борш; прищипка — прищепка.

- 291.** Хто найшвидше вивчить скоромовку на с. 131? Правильно вимовляйте шиплячі звуки.

* Штучний (супутник) — запущений у космос людьми (рос. искусственный).

* Вдача — характер, звички.

Щавлику кущик ми в лузі знайшли
Й мамі на борщик бігцем принесли.
Вкинула мама щавлик у горщик —
Дуже смачний став у горщику борщик.

Л. Перевалова

Приголосні [з], [ц], [с] перед [ж], [ч], [ш] вимовляються як [ж], [ч], [ш]: *розжувати* [рож:увати], *зшити* [ш:ити], *розшукати* [рош:укати].

Шиплячі [ж], [ч], [ш] перед [з], [ц], [с] вимовляються як [з], [ц], [с]: *дивишся* [дивис':а].

п е р е д

[з], [ц], [с]	[ж], [ч], [ш]	→ [ж], [ч], [ш]
[ж], [ч], [ш]	[з], [ц], [с]	→ [з], [ц], [с]

Прочитайте слова, правильно вимовляючи. Які звуки і за якими ознаками уподібнюються? Зробіть звуковий запис слів.

Дочці, розширити, у книжці, на річці, розжевритись, дізнаєшся, не поріжся, розчинний, зчервонілий, дужчий, пташці.

І. Випишіть слова з уподібненням приголосних, передайте їх звукописом. Прочитайте речення, правильно вимовляючи звуки.

1. Зелений подих теплої пшениці доносить рózшум Кобзаревих слів (В. Симоненко). 2. Розжену я хмари-тученьки на пооранім чолі. 3. Вітри розчісують тебе. 4. З ким же лишишся ти, квітко бліда? (З тв. Олександра Олеся). 5. Раз опечешся — другий остережешся (Нар. творчість).

ІІ. Як ви зрозуміли прислів'я?

Прочитайте жартівливий вірш-скоромовку. Чим відрізняється вимова звуків [г] і [ґ] в українській мові?

Гриць гриба узяв з-під граба,
з ґрунту вигорнув незграбу*.
І наґримає* гриб на Гриця:
— Так збирати не годиться!

Л. Пшенична

Прочитайте слова; порівняйте вимову звука [г] в українській та російській мовах.

Гривня, вогонь, друг, глибокий, вагон, берег, загадка, бігати, зберіг.

* Н е з г р á б а — неповороткий.

* Н а г р í м а т и — голосно насварити (рос. накричать).

◆ Приголосний [г] в українській мові твердий і напівном'я-
◆ шується лише перед і: *лагідний, гіркий*.

◆ Приголосний [г] вживається у небагатьох словах: *ганок*,
◆ *гудзик, гедзь, ґрунт, агрус, гава* та ін.

296. Прочитайте виразно вірш, правильно вимовляючи звук [г].

Щоб дзвінкішу чули мову,
Я прийшла в абетку знову.
Ґрунт, і ґрати, і ґирлиґа*,
гуля, ґніт, дзиґар* і дзиґа,
ґаламаґа, ґринджолята*,
ґречний*, ґава, ґаздувати*.

Л. Біленька

 297. І. Підготуйтеся виразно читати текст «Що таке падаючі зірки», а також усі вірші і скоромовки, вміщені у цьому параграфі.
ІІ. За поданими тлумаченнями відгадайте слова і запишіть їх за зразком, користуючись довідкою.

Зразок. 1. Ґудзик.

1. Застібка або прикраса на одязі. 2. Прибудова з площиною і східцями біля входу в будинок. 3. Верхній шар землі, на якому ростуть рослини. 4. Ворона; неуважна людина, роззява. 5. Велика кусюча муха. 6. Загорожа з переплетених металевих прутів (на вікнах). 7. Куц із колючими гілками та кислосолодкими ягодами; плоди цієї рослини.

Довідка: гедзь, ґрати, ґанок, агрус, гава, ґудзик, ґрунт.

§34 Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису предмета

Добро твориться просто — ні за так*

298. І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

ЯБЛУКА НА СТОВПЦЯХ

Дядько Роман викохав садок. І в садку в нього справжнє дива. На одній гілці яблуко **сніжно-біле**, а на сусідній **золоте** або **червонощоче**, мов циганка. Визирають яблука з-поміж **листя**, сміються до сонця, наливаються, спіють.

* **Ґирліґа** — палиця, якою користуються чабани, пастухи овець.

* **Дзиґар** — заст. годинник.

* **Ґринджоли** — санки, сани.

* **Ґречний** — чемний, ввічливий.

* **Ґаздувати** — хазяйнувати.

* **Ні за так** — безкорисливо, без вигоди для себе.

На Спаса дядько Роман виходить із двору з великим тугим вузлом і йде польовою доріжкою. Зупиняється біля **межового стовпчика** і шугає рукою в загадковий свій вузол. Звідти з'являється яблуко. Та яке! Червонощоке, свіже, велике, просто мов сонце вранішнє. Барву дала йому природа — під цвіт зорі. А пахне як! Духмянощами сонця й землі дихає на нас.

Дядько Роман, помилювавшись, кладе його обережно на стовпчик. Ось і на другому **враз** спалахне жарким рум'янцем те, що виросло в його садку, набралось там сонця й краси! Так іде він — і сіра польова дорога змінюється на очах, вся наче світитись від тих яблук.

Іде дядько Роман і вдає*, що не помічає хлоп'ят, які **причаїлися*** в бур'яні.

Та як тільки він зникне за пагорбом, пастушки мчать **чим-дуж** і на льоту хапають яскраві дарунки (*За О. Гончаром*).

II. До якого типу і стилю мовлення належить текст? Обґрунтуйте.

III. Знайдіть у тексті описи. Як автор передає загальне враження від того, що описує? За якими ознаками описано яблука? З чим вони порівнюються?

Випишіть слова та образні вислови, за допомогою яких автор описує яблука. Доберіть синоніми і синонімічні вирази до слів *викохав*, *визи-*

* В д а в а т и — робити вигляд (*рос.* притворються).

* П р и ч а ї т и с я — *рос.* притаїться, спрятаться.

рають, сніжно-біле, золотаве, червонощоче, доріжка, шукає (рукою) вдає, причаїлися. Запишіть за зразком: Сніжно-біле — білосніжне, сліпучо-біле.

барва
колір
рос. цвет

фарба
рос. краска

IV. Складіть речення зі словами *барва, фарба* і запишіть.

V. Випишіть із тексту виділені слова, запам'ятайте їх написання. З'ясуйте значення незнайомих слів за словником.

299. I. Уявіть, що ви були свідками* описаної події. Підготуйте усне висловлювання на основі докладного переказу тексту. Намагайтесь максимально зберегти особливості мови автора. Дотримуйтесь схеми побудови художнього опису предмета.

II. Розгляньте малюнок на с. 133. Який фрагмент оповідання на ньому відтворено? Зачитайте. Чи схожий дідусь на того, яким ви собі його уявляли під час читання тексту? В чому розбіжність? Як передає настрої хлопчиків?

III. Напишіть письмовий докладний переказ тексту. Скористайтесь пам'яткою.

Як працювати над переказом

1. Уважно прослухайте текст, з'ясуйте значення незнайомих слів. Прочитайте текст мовчки.

2. Дайте відповіді на запитання після тексту. В разі потреби перечитайте відповідні частини тексту.

3. Сформулюйте тему й основну думку. Визначте, до якого типу і стилю мовлення належить текст.

4. Поділіть текст на частини відповідно до поданого плану або складіть план самостійно, обдумуючи перехід від однієї частини до наступної; перечитайте текст.

5. З'ясуйте правопис складних для написання слів, обґрунтуйте розстановку розділових знаків. Спробуйте запам'ятати особливості мовного оформлення тексту і по можливості зберегти їх у переказі.

6. Перекажіть текст за планом. Пишучи, пам'ятайте:

а) усі пункти плану підпорядковуються основній думці;

б) коли розмірковуєте і робите висновки, спирайтеся на приклади і факти;

в) переходити до наступної думки можна, лише закінчивши попередню.

7. Напишіть переказ на чернетці; перевірте його з погляду змісту, стилю, можливих помилок; після перевірки і виправлень перепишіть переказ начисто.

* С ві д о к — очевидець (рос. свидетель, очевидец).

§35 Подвоєння букв для позначення на письмі збігу однакових приголосних звуків

Іноземці про Україну

300. I. Прослухайте, слідкуючи за текстом. Зверніть увагу на вимову приголосних звуків, позначених двома однаковими буквами.

Багато іноземних мандрівників, які в різні часи потрапляли в наші краї, лишили світові захоплені слова про Україну.

Про її хоробрий та роботящий люд.

Про її швидкоплинні й тихоплинні ріки.

Про замріяні ліси.

Про родючі лани.

Про повільні і розлогі, як степи, пісні.

Про білостінні хати у вишника́х*.

Про барвисті рушники, на яких вишито людські долі.

Про високі-високі беззор'яні і з ясними зор'ями небеса.

Із тисяч таких речей і виростає образ нашого рідного краю, нашої єдиної в світі України (За М. Слабошпицьким).

II. Прочитайте текст, доберіть заголовки.

III. Перечитайте вголос виділені слова, випишіть їх і зробіть звуковий запис за зразком: *оббити* — [об:ити]. Яка особливість вимови приголосних звуків, позначених двома однаковими буквами? Визначте, до яких частин слова (префікса, кореня чи суфікса) належать однакові приголосні. Чому в цих словах подвоюються букви?

301. Розгляньте таблицю і зробіть висновок, коли відбувається п о д в о є н н я (рос. удвоение) букв для позначення на письмі збігу однакових приголосних звуків.

Подвоєння букв

Відбувається на межі		
префікса і кореня	кореня і суфікса	частин складного слова
<i>віддати</i> <i>оббігти</i> <i>беззубий</i>	<i>сонний</i> <i>кіннота</i> <i>розрісся</i>	<i>юннат</i> (<i>юний натураліст</i>)

О р ф о г р а м а
Подвоєні букви
віддаль, цінний, спеццех

* В и ш н і к — сад із вишневих дерев.

- 302.** Спишіть речення, промовляючи їх і заповнюючи пропуски. Поясніть написання слів.

1. Встала весна, чорну землю со...ну розбудила (Т. Шевченко). 2. У січня хтось загупав ногами, оббиваючи сніг. 3. Я тут сторо...ній, з Браславщини (Петро Панч). 4. Рвучко...скопила ці...ний дарунок (С. Плачинда). 5. Вона ...вімкнула радіо (В. Васильченко). 6. У військ...коматі був рух (Григорій Тютюнник). 7. Садок поволі розрі...ся, мов ліс (Панас Мирний).

- 303.** І. Спишіть речення. Поясніть різницю в значенні виділених слів, їх вимові й написанні. Прочитайте вголос пари речень.

шпалєри

1. Стіна була обклеєна шпалерами. У коридорі висіла стінна газета. 2. Пройшла хвилинка. Це була хвилинка розмова. 3. Картина справила на глядачів незабутнє враження. Картинна галерея зачинилась на реконструкцію*. 4. У ті голодні роки мати могла віділити кожній дитині лише по картоплині. Гарбузи заплутались у картоплинні.

ІІ. Складіть поширені речення зі словами на павутині, у павутинні.

- 304.** Від поданих іменників утворіть і запишіть прикметники з подвоєними буквами, що позначають подовжений приголосний звук.

Весна, південь, чавун, корінь, день, кінь, ціна, сон, пісня, родина, лимон, зміна.

- 305.** Від поданих слів утворіть нові за допомогою префіксів роз-, без-, від-, під-, над-, об-. Чи відбулися якісь зміни на межі значущих частин слова? Якщо так — поясніть чому.

Радити, законний, друкувати, дати, сипати, дзвонити, ділити, дністрянський, дерти, золотити, багатіти.

- 306.** Згрупуйте подані слова і запишіть їх у три колонки із подвоєнням букв на межі: а) префікса і кореня; б) кореня і суфікса; в) частин складного слова.

Вітамінний, піднісся, віддалік, годинник, юннат, беззвучно, заввідділу, ввечері, щоденник, туманний, роззброїти, віддячити, письменник, беззахисний, військкомат, панночка, ранній, старанний, спеццех.

- 307.** На основі власних спостережень напишіть невеликий твір «Зимовий сад», використовуючи подані слова і словосполучення.

Проміння; віддзеркалювати; віддалік; беззвучно; сонний; оббиваючи іній; безцінна коштовність; ввечері; віддавати.

* Р в у ч к о — рос. рывком.

* Р е к о н с т р у к ц і я — перебудування, відновлення первісного вигляду.

§36 Склад. Наголос. Правила переносу частин слова

Сріблом пухнастим вкрита земля

Ви пишете. Часто буває так, що ціле слово не поміщається в рядку, і його частину треба перенести в другий рядок. Кожне слово можна розділити на частинки — склади. Розділивши слово на склади, його легко перенести з рядка в рядок.

«Перенос роби уважно! І щоб діло йшло на лад, поділи на склади слово, як на дольки — » (За О. Шибасєвим).

Але щоб правильно переносити слова, недостатньо вміти ділити їх на склади — треба знати ще й правила переносу.

308 I. Прочитайте виразно поетичні рядочки; уявіть і відчуйте красу зими.

Срібні дерева, срібне гілля,
Сріблом пухнастим вкрита земля.

Л. Первомайський

II. Випишіть виділені слова. Пригадайте, що таке склад, як він твориться, і поділіть виписані слова на склади. Скільки складів у кожному слові? Від чого залежить їх кількість?

Склад — частина слова, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. У слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків.

III. Пригадайте, які склади називаються відкритими, а які — закритими, і чим вони різняться. У виписаних словах підкресліть відкриті склади однією рисою, а закриті — двома.

Склади бувають відкриті (закінчуються на голосний звук): *лі-лі-я, ра-ді-о*; і **закриті** (закінчуються на приголосний): *сон, плід, мрій-ник*.

На письмі слова переносять із рядка в рядок за складами. При переносі частин слова слід додержуватись таких правил:

1. Односкладне слово з одного рядка в другий не переноситься: *дім, млин*.

2. Склад з однієї букви не залишається в попередньому рядку і не переноситься в наступний: *ака-ція, Юля, іній*.

3. Не можна розривати буквосполучення *йо,ьо*, а також *дж, дз, дзь*, що позначають один звук: *ма-йор-ці, сльо-та, хо-джу, гу-дзик*.

4. Не можна відривати від префікса чи залишати при ньому букви, які не становлять складу: *ви-йшли, від-мовив, роз-била*.

- 309.** Спишіть слова, поділяючи їх на склади для переносу. Закриті склади підкресліть.

Зразок. Фі/ал/ка.

Вибрати, зріст, задзвонив, дев'яти, саджанці, знайомий, ожеледь, змию, літнього, віджив, весілля.

- 310.** У деяких словах можливий двоякий перенос: *чере-шня* і *череш-ня*, *зе-мля* і *зем-ля*, *україн-ський* і *українсь-кий*. Чому в наведених словах можливий лише один перенос?

Яй-це, ек-ран, ра-діо, дзві-нок, міль-йон, роз-мір, при-плив, сьо-мий.

- 311.** І. Прочитайте вголос слова, правильно наголошуючи їх.

При́ятель, спі́на, новина́, завда́ння, запитáння, кни́жки; старі́й — старе́нький; легкі́й — леге́нький; мали́й — мале́нький.

- ? ІІ. Усно поділіть слова на склади. Чи всі склади вимовляються з однаковою силою голосу, чи є у словах склади, що вимовляються сильніше від інших?

У слові з кількох складів один склад завжди вимовляється сильніше від інших. Вимова одного складу з більшою силою голосу називається **наголосом**.

- ? Як називається склад, на який падає наголос? Як називаються всі інші склади?

Склад, на який падає наголос, називається **наголошеним**. Усі інші склади в слові — **ненаголошені**.

- 312.** Прочитайте пари слів. Простежте, на який склад у кожній парі слів падає наголос. Чи змінюється місце наголосу при зміні форми слова?

Кни́жка — кни́жки; сторі́нка — сторі́нки; сті́на — сті́ни; го́луб — голу́бі.

В українській мові **наголос рухомий**. Він може змінювати своє місце залежно від форми слова.

- 313.** Прочитайте речення. Зверніть увагу на виділені слова. Що допомагає зрозуміти їх значення? Доведіть, що в українській мові значення слова може змінюватись залежно від місця наголосу. Чи властиве таке явище російській мові?

1. Ми відпочивали на **бе́резі** моря. На **бе́резі** розпустилися листочки. 2. Широка **доро́га** пролягла через степ. Це дуже **дорога́** каблучка*. 3. **Люди́на** покорила космос. **Люди́на**

* Ка́блúчка — перстень.

мама — лікар. 4. На двéрях висів масивний замóк. На горі височів старовинний за́мок.

314. I. Вимовте кожне слово, змінюючи місце наголосу в ньому. Як змінюється значення слова?

Білки, тріска, сім'я, брати, лапки, помилитися, п'ята, орган, поклади, сорока, плачу, бубон.

II. Поясніть правопис слів з апострофом. Складіть і запишіть словосполучення з виділеними словами.

315. I. Ознайомтеся зі схемою фонетичного розбору слова.

Фонетичний розбір слова

Порядок розбору

1. Звуковий запис слова.
2. Поділ слова на склади, їх характеристика (відкриті чи закриті). Визначення наголосу (на який склад падає).
3. Характеристика голосних звуків (наголошені чи ненаголошені), їх вимова, позначення на письмі.
4. Характеристика приголосних звуків (дзвінкі чи глухі, тверді чи м'які), їх вимова, позначення на письмі.
5. Підрахунок кількості букв і звуків.

Зразок усного розбору

Літак

У слові два склади: перший відкритий, другий закритий. Наголос на другому складі: *літа́к*. Голосні звуки: [i] — ненаголошений, вимовляється чітко, позначається буквою *i*; [a] — наголошений, вимовляється чітко, позначається буквою *a*. Приголосні звуки: [л'] — дзвінкий, м'який, позначається буквою *л* (ел); [т] — глухий, твердий, позначається буквою *т* (те); [к] — глухий, твердий, позначається буквою *к* (ка).

У слові *літак* 5 букв і 5 звуків.

Зразок письмового розбору

Літак [лі́та́к]

[л'] — пригол., дзв., м'як., *л*;

[i] — голосн., ненагол., *i*;

[т] — пригол., глух., тв., *т*;

[а] — голосн., наголош., *а*;

[к] — пригол., глух., тв., *к*.

5 б., 5 зв.

- II. Зробіть фонетичний розбір слів *щастя*, *заєць*.

316. Спишіть слова, поставте наголос і покажіть усі можливі переноси. Як слова не можна перенести? Чому?

З р а з о к. *Оди́на́дцять* — *оди́на-дцять, оди-надцять.*

Ожеледь, юнак, узбіччя, обдзвонити, майор, озеро, сир, розміняти, воджу, польовий, немовля, тиждень, сіренький.

§37 Написання слів з ненаголошеними [е], [и], що перевіряються наголосом

Хай б'ється завжди зелене серце природи

317. I. Прочитайте початок тексту і висловіть припущення, чим закінчилось оповідання.

РОСТИ, ЯЛИНКО!

Андрійко малює ялинку на чистій, як лебедине крило, сторінці снігу. Завтра батько повернеться з рейсу і привезе справжню, з лісу.

Вночі Андрійкові приснилась ялинка — маленька й тендітна*. Ось батько вже обходить деревце, приміряється, де б зручніше цюкнути... Стривожився Андрійко, серце в нього закалатало, він скрикнув і прокинувся.

тендітна

прокинутися

День минав повільно. Хлопчик ходив мовчазний. Ніщо його не звеселяло. Навіть із хлопцями відмовився гратись.

відмовитися

II. Прочитайте оповідання до кінця, щоб з'ясувати, чи підтвердились ваші припущення.

...Пізно ввечері приїхав батько.

— А де ялинка? — спитав Андрійко.

близнята
долоня

— Розумієш, сину, там росли три ялинки. Одну хтось зрубав. Ті ялинки, що вціліли, — мов сестрички-близнята. Від них приніс ось...

На великих батькових долонях лежали...

— Ти ба: наче маленькі їжачки, — Андрійко взяв одну шишку, другу, ще...

У хаті запахло хвоєю і далеким лісом (За В. Сенцовським).

III. Знайдіть у тексті і зачитайте речення, які пояснюють, чому батько не привіз синові ялинку.

* Тендітна — тонка, ніжна.

Поясніть назву оповідання; передайте його основну думку одним реченням. Пофантазуйте, як Андрійкова родина святкувала Новий рік без живої ялинки. А як святкуєте ви?

IV. Чому сніг порівнюється з лебединим крилом (перше речення)? Поясніть правопис слів *батько*, *маленька*, *повільно*, *ввечері*. Поясніть розділові знаки в останньому реченні другого абзацу.

Складіть усно речення зі словами в рамці.

V. Зверніть увагу на виділені слова, випишіть їх у стовпчик зліва. Підкресліть букви, що позначають ненаголошені голосні. Як вони вимовляються? Чому? Зробіть звуковий запис цих слів. Чи є різниця у вимові ненаголошених [е] та [и]? Чому виникають труднощі під час запису таких слів? Як їх уникнути?

318. I. Розгляньте таблицю і пригадайте правила написання слів із ненаголошеними голосними.

Ненаголошені [е], [и]

Перевіряємо наголосом	Пишемо <i>е</i>		Пишемо <i>и</i>
	якщо сумнівний звук при зміні слова випадає	у сполученнях - <i>ере</i> -, - <i>еле</i> -	у сполученнях - <i>ри</i> -, - <i>ли</i> -
<i>стежина</i> (<i>сте́жка</i>) <i>млиновий</i> (<i>млин</i>)	<i>вітер</i> (<i>вітру</i>)	<i>берег</i> <i>ожеледь</i>	<i>криниця</i> <i>глитати</i> *

II. Сформулюйте своїми словами правила написання слів з ненаголошеними [е], [и] в корені; наведіть власні приклади.

О р ф о г р а м а Ненаголошені голосні [е], [и] в коренях слів *звеселяти, близнята, тривожний*

319. Спишіть, доберіть заголовки до тексту. Підкресліть головні члени речення, поясніть розділові знаки. Знайдіть слова з ненаголошеними [е], [и]; обґрунтуйте їх написання. Прочитайте текст уголос, правильно інтонуючи речення і вимовляючи слова з ненаголошеними голосними.

Був гарний весняний ранок. Гули бджоли, щебетало птаство. З-за церкви сонечко гріло. Зеленіла травичка. Стежечки білили (А. Тесленко).

320. До виписаних раніше із тексту «Рости, ялинко!» слів із фонетичною транскрипцією доберіть перевірні і запишіть.

З р а з о к. *Крило* — [кри^ело] — *кри́ла*.

321. I. Змініть подані на с. 142 слова так, щоб виділений ненаголошений голосний звук випав. Запишіть ці слова парами.

* Г л и т а т и — жадібно, квапливо ковтати.

Квітень, починати, учень, пензель, згинати, човен, кисень, вмикати*, палець, хлопець, кашель, відтинати*, жовтень.

II. Складіть і запишіть спонукальне речення зі словом *увімкнути*.

- 322.** Вставляючи пропущені букви, згрупуйте і запишіть слова у дві стовпчики: а) з буквою *и*; б) з буквою *е*. Обґрунтуйте написання.

В..шневий, лип..нь, кр..кливий, с..р..дұльший, кр..ниця, ос..ледець, сп..нити, ос..литися, зш..вати, зн..сти, бр..ніти, крап..лька, др..жати, в..р..длиий, тр..вати*.

- 323.** Спишіть речення, вставляючи замість крапок пропущені букви. Обґрунтуйте написання. Прочитайте речення уголос, правильно вимовляючи слова з ненаголошеними голосними.

1. В..селе сон..чко ховалось в в..селих хмарах в..сняних (Т. Шевченко). 2. Пов..чорів уже день (О. Довженко). 3. Пот..пліло (О. Югов). 4. Здал..ка було чути його сміх (І. Крип'якевич). 5. Кол..хає жита віт..рець над Дніпром (П. Тичина). 6. В ц..ганському таборі — тр..вога (Григорій Тютюнник). 7. Обоз зуп..нявся (О. Югов). 8. Як тільки закінчилися іспити, Богданові прийшла т..л..грама (М. Стельмах).

- 324.** I. Спишіть, вставляючи пропущені букви. До слів, що перевіряються наголосом, доберіть перевірні і запишіть у дужках. Обґрунтуйте написання.

Д..вуватися, трав..нь, бл..щати, ш..сти, зат..хати, дал..ч, зам..рзати, щ..бече, ож..вати, майст..р, н..зина, тижд..нь, в..сочінь, в..дніється, д..витися, р..віти, закр..чати, зв..чай-но, н..сти, ч..нити.

II. Відпрацюйте виразне читання тексту «Рости, ялинко!». Зверніть увагу на вимову ненаголошених голосних.

§38 Написання слів з ненаголошеними [e], [и], що не перевіряються наголосом

Біографія звичних речей. Дзвінок

- 325.** I. Прослухайте текст, потім прочитайте. Визначте тип і стиль мовлення.

КНОПКА, ЩО СПІВАЄ

Перш ніж переступити поріг своєї квартири, ти натискаєш на кнопку. Лунає дзвінок чи проста мелодія — і мама спішить відчинити двері. Але так було не завжди. Секрет цього відкриття сягає* углиб століть.

* В м и к á т и — *рос.* включати (світло, телевізор, праску тощо).

* В і д т и н á т и — відрізати, відсікати.

* Т р и в á т и — продовжуватися (*рос.* длиться).

* С я г á т и углиб століть (віків) — брати початок із давніх часів.

Уперше електрична трель сповістила про прихід гостя понад століття тому у Франції. До цього були механічні дзвінки — приблизно такі ж, як на велосипедах. Ще раніше були дзвоники. Щоб вони зазвучали, смикали за ручку вниз.

натискати
натіснути
на кнопку

Ну а в далекому минулому, до появи дзвоників і дзвінків, у двері стукали прикріпленим ззовні металевим кільцем або молотком, бо кулаком вдавалося достукатися не завжди. Тож багатьом доводилося довго чекати, доки господар відчинить двері (М. Шпагин).

металевий
чекати

відчинити

рос. открыть
потребує певного зусилля
рук людини:

двері
вікно
квартирку
шафу
браму
ворота

відкрити

рос. открыть
коли йдеться про заснування якогось закладу, про якесь відкриття:

нову крамницю
концерт
збори
планету
закон
материк

На нашій вулиці відкрито нову крамницю, яку відчиняють щодня о восьмій ранку.

II. Поділіть текст на смислові частини; обґрунтуйте свій варіант поділу.

В якому абзаці висловлено думку про необхідність винайдення дверного дзвінка?

Про що для вас було особливо цікаво дізнатися з тексту?

III. Доберіть синоніми до слів *лунає, сповістила*. Поясніть правопис слів *електрична, ззовні, кільцем, багатьом, господар*. Поясніть розділові знаки в останньому реченні.

Складіть і запишіть речення зі словами у першій рамці.

IV. Перечитайте вголос виділені слова, випишіть їх, проговоріть угодос. Як вимовляються голосні звуки, чи збігаються їх вимова і позначення на письмі? Як перевірити правильність написання виділених слів? Чи можна дібрати до них перевірні?

Є слова, в яких написання ненаголошених [е], [и] не перевіряється: *пшениця, апельсин, календар, директор, дитина, природа, коридор, кишеня* та ін. Написання таких слів слід запам'ятати, а в сумнівних випадках звертатися до орфографічного словника.

V. Складіть і запишіть питальні речення зі словами *секрет, велосипед, чекати*.

- 326.** І. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. В сумнівних випадках зверніться до орфографічного словника.

Пе..дагог, м..даль, л..мон, мате..матика, пон..ділок, м..ну-
ле, п..ріжок, д..ван, б..нзин, к..шеня, тр..мтіти, т..пер
к..піти, п..чатка, колектив.

II. Доберіть синоніми до слова *педагог*. До виділених слів доберіть антоніми.

- 327.** Спишіть речення, вставляючи пропущені букви. В разі утруднень зверніться до орфографічного словника. Прочитайте, правильно інтонуючи речення і вимовляючи слова з ненаголошеними голосними.

1. Це була д..тина ніжна, д..лікатна, смирна (В. Винниченко). 2. Ось тобі люстерко — ч..пурися! 3. Гості радісно к..вну-
ли головами. 4. Про г..н..рала Чумака ходили л..генди.
5. Сьогодні н..діля. 6. На столичному п..роні Богдана ч..кає
білявий чолов'яга (З тв. М. Стельмаха). 7. Л..йт..нант Ла-
зарев піднімається на борт «Востока» (О. Довженко).

- 328.** Спишіть речення, поширюючи їх і вставляючи замість крапок пропущені букви. Обґрунтуйте написання.

1. Ми ходили по гр..би. Гр..би обома веслами. 2. Пер..п..лє
підпадьомкали. Переп..ляй колоду. 3. Ростає з..лений кл..нок.
Він забив кл..нок. 4. Послухай м..не. М..не рік. 5. Бабуся
прин..сла в п..л..ні груш. Вона не давала й п..лині впасти.

- 329.** Мабуть, усі ви з нетерпінням чекаєте зимових свят: 1 січня — Новий рік, 7 — Різдво Христове, 13 — Щедрий вечір, 19 — Водохреща. Чим особливе кожне зі свят? Яке з-поміж них — найулюбленіше і чому? Як святкує його ваша родина?

- 330.** Пригадайте одну зі своїх подорожей і напишіть невеличкий твір на тему «Цікава подорож», використовуючи подані слова.

Вокзал, каса, квиток, станція, чекати, зала чекання, табло, поїзд, експрес (швидкий поїзд), прибувати, відправлятися, час відправлення, маршрут, пасажир, багаж, валіза, перон, платформа (низька, висока), вагон, купе (купейний вагон), плацкарта (плацкартний вагон), полиця (верхня, нижня, бокова), світлофор, сигнал, машиніст, тунель.

- 331.** Закінchte написання твору. Зробіть письмовий фонетичний розбір виділених слів.

§39 Спрощення в групах приголосних

Правда яскравіша за сонце

- 332.** І. Прослухайте казку, слідкуючи за текстом. Зверніть увагу, чи збігаються вимова й написання виділених слів.

КРИШТАЛЕВИЙ* ДЖАКОМО

Якось в одному місті народився прозорий хлопчик. Крізь його тіло усе було видно: і як б'ється серце, і як плавають думки, мов кольорові рибки в акваріумі. Хлопець став юнаком. Люди вільно читали його думки. Звали юнака Джакомо, а люди прозвали Кришталевим. Всі любили його за чесність і благородство. Хто знав юнака, той і сам ставав совіснішим, жалісливішим, шляхетнішим*.

прозорий

Та, на лихо, владу в країні захопив ненависний диктатор. Настали важкі часи. Заліяканий народ терпів мовчки. Та Джакомо не міг мовчати. За його прозорим чолом люди бачили: він обурений* насильством і засуджує диктатора. Отож тиран наказав заарештувати Кришталевого Джакомо і кинути його до в'язниці. Та дивна річ! Стіни тюрми стали прозорими. Люди, проходячи повз неї, бачили Джакомо і читали його думки, плекаючи надію на кращі часи. Кришталевий Джакомо навіть у кайданах* був сильніший за тирана, бо правда сильніша за все на світі, яскравіша за сонце і могутніша від урагану (За Дж. Родарі).

*ненависть
ненависний
ненавидіти*

обурюватися

II. Чим незвичний був Джакомо? Чому його прозвали Кришталевим?

III. Чи поділяєте ви думку автора, висловлену в кінці твору?

IV. Знайдіть у тексті синоніми до слів *тюрма*, *тиран*. Поясніть правопис слів *б'ється*, *вільно*, *в'язниця*, *тюрма*, *плекаючи*. Запишіть звукописом слово *крізь*. Складіть усно речення зі словами *чесний*, *обурюватися*.

333. Випишіть із тексту «Кришталевий Джакомо» виділені слова у стовпчик справа. Доберіть до них іменники з тим самим коренем, запишіть їх зліва. Прочитайте уголос пари слів. Які звукові зміни відбулися?

-с (т) н- → -сн-:

совість — совісний

-с (т) л- → -сл-:

жалість — жалісливий

-з (д) н- → -зн-:

проїзд — проїзний

-ж (д) н- → -жн-:

тиждень — тижнів

* Кришталевий — рос. хрустальный.

* Шляхетний — благородний.

* Обурюватися — виявляти гнів, невдоволення (рос. возмущаться).

* Кайдани — рос. кандалы.

Винятки:

кістлявий, пестливий, хвастливий, хвастнути, шістнадцять (у словах шістнадцять, шістдесят і шістсот звук [т] не вимовляється); слова іншомовного походження: студентський, туристський, контрастний та ін.

Орфограма Спрощення в групах приголосних чесний, проїзний

334. Спишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви. Обґрунтуйте написання.

1. Сер..це у нас чес..не, душу маєм щиру (П. Тичина).
2. Садки стоять безшелес..ні (О. Гончар). 3. Невістка зас..ла
ла стіл білою скатер..кою (І. Нечуй-Левицький). 4. Ярина за-
вернула в маленьку непроїз..ну вуличку (О. Донченко).
5. Ішли дні за днями, тиж..ні за тиж..нями (І. Франко). 6. Віє
дзвонив на день шіс..надцять разів (Б. Грінченко).

335. Від поданих іменників утворіть спільнокореневі прикметники і запишіть. Поясніть зміни, що відбулися.

Радість, користь, захист, студент, рідкість, доблесть, заздрість, перехрестя, вартість.

336. І. Перекладіть українською мовою подані слова і запишіть їх попарно.

З р а з о к. *Скоростной — швидкісний.*

Счастливый, устный, сердце, участник, постный*, злостный, несчастный, областной, завистливый, очистной, шестнадцать, честный, добросовестный.

ІІ. Прочитайте вголос пари слів. Як пишуться і вимовляються слова в обох мовах? Поясніть причини змін, що відбулися в групах приголосних у результаті перекладу.

В російській мові, на відміну від української, спрощення у вимові не відбивається на написанні слів.

337. Замініть виділені слова прикметниками, словосполучення запишіть. Чи у всіх прикметниках відбулося спрощення? Чому?

З р а з о к. *Жінка, яка всіх жаліє — жаліслива жінка.*

Продукт, який приносить користь; центр області; квиток для проїзду; день, який приніс щастя; база для туристів; малюк, який любить хвастати; екран для захисту; душ із контрастом холодної та гарячої води; звістка, що принесла радість.

* Постный — пісний, нежирний; постное масло — олія.

338. Перечитайте казку «Кришталевий Джакомо». Пофантазуйте, як далі могли розвиватися події. Напишіть продовження казки або кілька речень за її змістом. Використайте слова, в яких спрощення відбивається на написанні, та винятки з правила.

Серце, чесний, совісний, пізно, зловісний, свиснути, учасник, хвастливий, доблесний, безкорисливий, ненависний, нещасний, радісний, щасливий.

§40 Чергування *у—в, і—й, з—зі—із*

*Де взяти кольорів стобарвних і живих
для трав і квітів весняних?*

339. І. Прослухайте, потім прочитайте текст уголос, уявіть у звуках і художніх образах картину весняного грому.

Рано напро́весні над сонною землею загуркоче раптом перший весняний грім. Вдарить з високого неба, із-за сизої хмари, розколе її навпіл*. Пробіжить у свинцевій тучі блискавка, наче шука вогняна, вдарить хвостом і зникне десь у бездонній глибині.

на́впіл

Над умлілою від сонця землею прокотиться небесний гул, голосним відлунням* озветься з кожного яру й долини, з кожного дерева, з кожної гілочки, хоч вони, може, ще й голі. Пронесеться та гроза над принишклим* селом і десь далеко зітхне в берегах, пересічених вологою (За І. Цюпою).

відлу́ння

зітхну́ти

II. Поясніть правопис виділених слів. Зробіть звуковий запис слова *шука*. Складіть і запишіть поширені речення зі словами в рамці.

340. Прочитайте вголос виписані з тексту попередньої вправи фрази і спробуйте замість *у* вжити *в*, замість *в* — *у*, замість *і* — *й*, замість *й* — *і*, нарешті, замість *з* — *із* або *зі*. Які фрази вимовляються легше? Як ви думаєте, чому? Як це пов'язано з милозвучністю мови?

Вдарить хвостом <i>і</i> зникне	й
десь <i>у</i> бездонній глибині	в
озветься <i>з</i> кожного яру	із, зі
яру <i>й</i> долини	і
<i>з</i> кожного дерева	із, зі
<i>з</i> кожної гілочки	із, зі
хоч вони, може, ще <i>й</i> голі	і
пронесеться над селом <i>і</i> десь	й
зітхне <i>в</i> берегах	у

* На́ в пі л — рос. пополам.

* Від лу́ ння — рос. отзвук.

* При ни́ ш кли й — рос. притихший.

Збіг голосних і приголосних звуків створює труднощі у вимові. Щоб уникнути цього і сприяти милозвучності української мови, слід правильно чергувати *у—в, і—ї, з—із—зі*. Так, у реченні *Заглядає ніч у вічі, в чорнім небі світять зорі* (М. Рильський) прийменник *у* вживається, щоб уникнути збігу трьох приголосних звуків, з яких, до того ж, два однакові [чвʲ], а другий раз ужито прийменник *в*, щоб допустити збігу голосних [іу].

Міркуємо

У реченні *І тяжко нести, й жалко кинути* вжито *і*, щоб... а *й* — щоб... (Як ви зрозуміли це прислів'я?)

Чергування у з в, і з ї

<i>у, і</i> вживається	<i>в, ї</i> уживається
між приголосними (у тому числі на початку речення): <i>зайшов у клас</i> <i>сказав і посміхнувся</i> <i>...старий парк. У Києві...</i> <i>...березень. І знову весна...</i>	між голосними (у тому числі на початку речення): <i>відпочивала в Італії</i> <i>Галина й Оксана</i> <i>...вільне місце. В автобусі...</i> <i>...зачитався. Ї опівночі...</i>
між голосним і приголосним:	
<i>Микола у брата</i> <i>батько і мати</i>	<i>піти в кіно</i> <i>яблука й груші</i>

341. Прослухайте, потім прочитайте виразно вірш, уявіть стобарвну картину весни. Поясніть уживання *з, і, в*.

Жита з волошками, і луки, і гаї,
І всі розкоші весняні,
Всю вроду, всю красу безкраю,
Як втілити* її, не знаю,
В слова, в пісні мої.
Де взяти кольорів стобарвних і живих
Для трав і квітів весняних,
Де взять мелодій, слів і звуків
Для всіх пісень гаїв і луків
І шуму хвиль річних*?!

Олександр Олесь

342. Спишіть речення, вибираючи правильний варіант уживання *у—в, і—ї*. Прочитайте вголос записані вами речення.

* Втілити — рос. воплотить.

* Річних — тут: річкових.

1. Захлюпотіла вода (в, у) відерцях (С. Плачинда). 2. Краще синиця (в, у) жмені, ніж журавель (в, у) небі (Нар. творчість). 3. Раз я взувся (в, у) чобітки, одягнувся (в, у) козушинку (Олександр Олесь). 4. Стояла я (й, і) слухала весну. 5. Спить озеро, спить ліс (й, і) очерет. 6. (Й, І) кущик любистку холоднії роси поллють (З тв. Лесі Українки).

343. Чи відповідають законам милозвучності української мови такі словосполучення: *зайшов вчитель; зробив вранці; поїзд йде; забув все; вийшов вперед?* Доведіть.

344. Прочитайте вголос скоромовку. Зверніть увагу, коли вживається *з*, а коли — *із*. Спробуйте сформулювати правило.

До бабусі Зіни з'їхалась родина:
Брат із Карпат, сестра з Остра,
Дочка з Криму, син із Риму,
Внучка з Луцька, внук із Прилук,
А ми з Вінниці.
Баба Зіна — іменинниця!

І. Січовик

З
вживається
між голосним і приголосним:
вдома з батьками

Із, зі
вживається
між приголосними:
вийшов із хати
привітав зі святом

345. Спишіть речення, вибираючи правильний варіант уживання *з—із—зі*. Прочитайте вголос записані вами речення.

1. Тихо рипнули двері (з, із, зі) кімнати. 2. Вже перед вечором вийняли (з, із, зі) печі коровай (І. Нечуй-Левицький). 3. Марія стрибнула (з, із, зі) східців вагона (О. Іваненко). 4. Не беріть (з, із, зі) зеленого лугу верби. 5. Віє вітер (з, із, зі) півночі (Олександр Олесь). 6. Славний обід у тітки. Простий: борщ (з, із, зі) сметаною, вареники (з, із, зі) сиром (М. Коцюбинський).

346. Що слід вписати?

1. В чи у: ... вікні; ... зорях; ... вересні; ... лісі; ... озері; ... вирій; жити ... щасті; гостювати ... Києві.

2. І чи й: дід ... онук; батько ... син; грає ... співає; тато ... мама; мама ... тато; Микола ... Ігор; Марія ... Ольга.

3. З чи із або зі: вийшов ... світлиці; прийшов ... роботи; привітав ... святом; прокинувся ... сходом сонця; батьки ... дітьми; прийшов ... школи.

347. І. Прочитайте портретний опис, вибираючи з дужок потрібний варіант. Розгляньте малюнок. Уявіть дівчинку, яку змальовує відомий російський письменник Валентин Катаєв.

ГАЛИНКА

Їй було років вісім, але на зріст вона здавалася зовсім маленькою. Це була справжня красуня, українка. Все (в, у) ній вражало незвичною **яскравістю** барв — **сильних** (і, й) разом (з, із, зі) тим **м'яких**. На ній були червоні чобітки, **українська** сорочка (з, із, зі) широкими рукавами. Коси заплетені кольоровими стрічками. На смаглявій шийці переливалися кілька разків кольорового намиста. Карі очі весело блищали з-під чорних вій. Вона говорила співучим голосом, а сміх її нагадував дзвін маленького дзвіночка.

зріст

рука́ва
рукава́ми

ка́рі очі

ві́й
нага́дувати

348. Запишіть текст «Галинка» з вибраними варіантами. Підготуйтеся виразно читати текст.

§41 Твір-опис предмета за власними

спостереженнями в художньому стилі мовлення

Квіти України

349. І. Прослухайте, потім прочитайте текст, правильно інтонуючи речення. Яка його основна думка? Розгляньте малюнок і поясніть заголовок.

СИНЬООКИЙ СЕРПЕНЬ

Чи бачили ви, як **цвітуть** петрові батogi? Не бачили? І ви знаєте, які вони? Може, чули, як старенькі їх ще називають **цикорієм**? І ростуть вони на узбіччі* доріг, на **занедбаних*** пасовищах, під плотами. Аж до серпня стирчать голі, безлисті куштики з довгими прутиками.

І раптом сонячного ранку серпень розвішує по тих довгих прутиках круглі шматочки синього-пресинього неба. І ті дивовижні синьоокі кущі-букети **милують** очі доти, поки сонечко із **зеніту** не зверне до заходу. Тоді квіточки, наче по команді, **скручуються**, **ховаються** у пазухи, і стає знову куш

* У збіччя — рос. обочина.

* Занедбаний — запущений.

непривабливим аж до наступного ранку. А як тільки вранішнє сонечко вип'є із прутиків росичку, то і заяскравіють неповторної краси сині квіточки. Від кольору цих квіточок у нашому селі здавна місяць серпень називають синьооким (М. Магера).

II. Чи доводилось вам спостерігати за поведінкою петрових батогів? Чим незвична ця рослина?

III. Які типи мовлення поєднано в тексті? Знайдіть у тексті опис. За якими ознаками описано петрові батоги?

До якого стилю мовлення належить текст? Знайдіть мовні засоби, характерні для цього стилю.

IV. Знайдіть у тексті другу назву петрових батогів. Доберіть синоніми до слів *цвісти*, *непривабливий*, *вранішнє*, *сині*. Поясніть правопис виділених слів. Поясніть розділові знаки у реченнях першого абзацу.

150. I. Прочитайте мовчки уривок з оповідання Юрія Нагібіна «Зимовий дуб»; спробуйте уявити це величне явище природи.

Посреди поляны в белых сверкающих одеждах, огромный и величественный, как собор, стоял дуб... Его нижние ветви шатром раскинулись над поляной. Снег набился в глубокие морщины коры, и толстый, в три обхвата, ствол казался прошитым серебряными нитями. Листва, усохнув по осени, почти не облетела, дуб до самой вершины был покрыт листьями в снежных чехольчиках.

II. Передайте зміст тексту українською мовою. Скористайтесь поданим словником.

 Поляна — галявина. Сверкающий — блискучий. Одежды — тут: шати. Огромный — величезний. Величественный — величний. Шатёр — шатро́. Морщина — змор́шка. Обхват — обхват. Ствол — стовбу́р. Казаться — здаватися. Нити — нитки́. Почти — майже. Вершина — верхівка. Чехол — чохол.

151. Виконайте одне із завдань на вибір.

1. Згадайте предмет, особливо цікавий і дорогий для вас чи вашої родини. Розгляньте його, спробуйте уявити, що бачите цей предмет уперше. Опишіть його в художньому стилі. Дотримуйтесь схеми побудови художнього опису (с. 124). Залежно від того, який предмет і чому ви вирішили його описати, озаглавьте свій твір, наприклад, так: «Іграшка з новорічної ялинки»,

«Камінчик з морського дна», «Заповітна шкатулка», «Родина реліквія», «Калиновий кетяг на снігу», «Розквітла вишня».

Тему твору-опису можете сформулювати самостійно, поговоривши її з учителем.

2. Уявіть одну з квіток, яку ви бачили в саду, в лісі, на луці ще десь. Опишіть її письмово в художньому стилі. Уживайте слова і вирази, характерні для цього стилю мовлення. Описуйте квітку, не захоплюючись розповіддю про неї.

Орієнтовні теми: «Химерна квітка на морозній шибці», «Перша весняна квітка», «Квітка, що вразила мою уяву», «Улюблена квітка», «Лугові квіти», «Розквітла маківка (тройнда, жоржина, айстра...)», «Гілка бузку», «Ваза з квітами», «Квіти в українському віночку», «Букет для мами».

Скористайтесь робочими матеріалами, поданими в таблиці.

Враження	<i>прекрасна, витончена, дивовижна, неповторна, надзвичайної краси; заворожує, вражає, викликає захоплення (здивування...); не відвести очей</i>
Стебло	<i>високе, невисоке, тонке, витке, повзуче, розгалужене, трав'янисте, соковите, густо вкрите листочками</i>
Листя	<i>вузьке, довге, овальної форми, зубчасте, шорстке, блискуче, гладеньке; зелене, світло-зелене, темно-зелене, сірувате; зверху, зісподу</i>
Квітки	<i>дрібні, великі, суцвіття, пишні; мов розсипані зорі; немаче вогники в траві; немов клаптик неба (шматочок сонця) спустився на землю</i>
Пелюстки	<i>ніжні, тонкі, прозорі, круглі, продовгуваті, загострені, оксамитові*, червоні, яскраво-червоні, пурпурові, темно-червоні, рубінові, рожеві, блідо-рожеві, лілово-рожеві, жовті, жовтогарячі, сині, голубі, блакитні, фіолетові</i>
Запах	<i>запашні, духмяні, приємно пахнуть, тонкий аромат</i>

352. Складіть невеличкий вірш-опис квітки, предмета, загадку-акровірш або казку про квіти чи якийсь предмет, значну частину яких займав би опис.

§42 Вимова і написання слів із подовженими м'якими приголосними

Сучасне телебачення

353. І. Прослухайте, слідкуючи за текстом. Зверніть увагу на вимову м'яких приголосних, позначених двома однаковими буквами, у виділених словах.

* Оксамитовий — рос. бархатный.

СУЧАСНЕ ТЕЛЕБАЧЕННЯ

Телебаченню пішов уже восьмий десяток. Ось деякі досягнення лише за останні десятиліття. Зображення стало кольоровим. Завдяки супутникам можна приймати передачі в будь-якому куточку земної кулі. Кількість каналів збільшується. Покращала і якість зображення.

супутник

Сучасні досягнення науки дають змогу робити телевізори різних розмірів — від наручних і кишенькових до настінних — плоских, як картини. Телевізор стає ... розумним. До нього вже не обов'язково підходити, щоб увімкнути. Це можна зробити за допомогою переносного пульта. Оснащений комп'ютером та відеомагнітофоном, телевізор може записати цікаву передачу, поки тебе не було вдома.

вмикати
увімкнути

А незабаром ти станеш і безпосереднім учасником теледійства. Коли по телебаченню демонструватимуть справжній детектив*, ти зможеш взяти участь у розслідуванні злочину разом із самим Шерлоком Холмсом*. А що буде завтра? (С. Зигуненко).

взяти участь

II. Прочитайте текст, звертаючи увагу на вимову виділених слів. Уточніть деталі, які не вдалося з'ясувати під час сприймання тексту на слух. До якого стилю мовлення належить текст?

III. Яким вам уявляється подальший розвиток телебачення? Пофантазуйте.

IV. Поясніть правопис слів *земної, кількість, обов'язково, пульт, учасником*. Складіть усно речення зі словами в рамці.

Перечитайте вголос виділені слова, зробіть їх звуковий запис; порівняйте вимову і написання; визначте рід іменників.

Для української мови характерна подовжена вимова приголосних: *життя* [жит':а], *спросоння* [спросон':а].

На письмі подовжена вимова звуків передається двома однаковими буквами.

Орфограма
Подвоєні букви
взуття, гілля, міддю

* Детектив — твір або кінофільм, присвячений розкриттю заплутаної таємниці, зазвичай пов'язаної зі злочиним.

* Шерлок Холмс — головний персонаж творів англійського письменника Артура Конан Дойла.

354. Розгляньте таблицю. В яких випадках подовження приголосних значається на письмі?

Подовження м'яких приголосних

Правило	Приклади
Подовжуються приголосні лише між голосними:	
а) в іменниках середнього роду на -я	життя, гілля, настання, клоччя
б) в окремих іменниках чоловічого і жіночого роду на -я	Ілля, суддя, стаття
в) в іменниках III відміни жіночого роду на приголосний у формі орудного відмінка	риччя, міццю
г) в особових формах дієслова лити(ся) і похідних від нього	міддю, сіллю, тінню, ллє, ллється, зллють, проллються
г) у деяких прислівниках	спросоння, навмання
Не подовжуються приголосні:	зачиння, пошати, атиння
а) якщо вони не між голосними	ластя, радістю, скертю
б) в іменниках середнього роду на -я, що означають молодих тварин	теля, поросля, цуценя

355. Прочитайте вголос прислів'я й афоризм. Як ви їх розумієте? Поясніть вимову і написання виділених слів.

1. Безділля породжує гріх (П. Могила). 2. За невміння деруть ремінням. 3. Сумління* — найкращий порадник. 4. Життя — як стерня, не пройдеш, ноги не вколовши. 5. Бездонної бочки не наллєш.

356. I. Спишіть слова, заповнюючи, де треба, пропуски. Поясніть правопис.

Змаган..я, сторон..ій, ран..я, осін..ій, полюван..я*, брат..я, радіст..ю, камін..я, промін..я, навман..я, облич..я, ластовин..я*, відповід..ю, кохан..я, довголіт..я, волос..я, річ..ю, щедріст..ю, нал..ю, надбан..я.

II. Прочитайте слова, звертаючи особливу увагу на вимову подовжених м'яких приголосних. Складіть і запишіть речення з виділеними словами. Якими членами речення стають ці слова?

357. За поданими тлумаченнями відгадайте слова і запишіть за зразком. Поясніть написання слів із подовженими м'якими приголосними.

Зразок. 1. Вбрання.

1. Одяг. 2. Вироби на твердій підосшві, які носять на ногах. 3. Зварені в цукровому сиропі ягоди чи фрукти.

* Навманн^я — рос. наугад.

* Сумлінн^я — рос. совесть.

* Полюванн^я — рос. охота.

* Ластовинн^я — рос. веснушки.

підбшва

ти. 4. Палаюча купа дров, хмизу, ломаччя. 5. Тверде паливо рослинного походження, яке видобувається з надр землі. 6. Трави, лікарські рослини (здебільшого пахучі). 7. Водяна рослина з великим листям та білими або жовтими квітками. 8. Зерна, дрібні плоди рослин, призначені для посіву, посадки. 9. Передня частина голови людини. 10. Нижня дошка чи плита віконного отвору. 11. Дрібні, переважно сухі покидьки.

Д о в і д к а: латаття, варення, насіння, зілля, вбрання, сміття, багаття, взуття, обличчя, вугілля, підвіконня.

358. Спишіть речення, заповнюючи пропуски. Обґрунтуйте написання.

1. Небо сміялося своєю чистою глибокою блакит...ю (І. Франко). 2. А на світан...ї з'явилися козаки. 3. Батькові подобалося захоплен...я сина, а матері — ні. 4. Довго тягнут...ся хв...лини ч...кан...я. 5. І сумна м...лодія л...ється з-під пера Максима (З тв. С. Плачинди). 6. Балкою з...ле...ю повитий (А. Тесленко). 7. Тоді приходь на в...сіл...я (М. Стельмах). 8. На дальніх узб...реж...ях снять* в задумі верби (П. Усенко).

359. Від поданих іменників утворіть форми орудного відмінка і запишіть. З'ясуйте особливості вимови й написання цих слів.

Тінь, піч, ожеледь, папороть, повінь, пам'ять, міць, галузь, бадьорість, паморозь, молодь, сіль, юність.

360. Перекладіть і запишіть подані слова українською мовою. Поясніть різницю у вимові й написанні слів у російській та українській мовах.

Закарпатсье, Полессье, Запорожсье, Донетчина, Илься, налью, жизнь, судья, спросонок, медью, молью, задание, вопрос, статья, мигом, рысью, чувства, зелье, костёр, знание.

361. Прочитайте поетичні рядочки, уявіть змальовану в них картину. Які звуки подовжуються у словах? Чи впливає подовження приголосних на ритмомелодику поезії? Навчіться виразно читати вірш, правильно вимовляючи слова з подовженими м'якими приголосними.

Зайнялися гори! В золоті каміння,
В полум'ї граніти і в диму гаї,
А на хмарах грає сонячне проміння,
Грає і дарує усміхи свої.

Олександр Олесь

362. Спишіть текст, заповнюючи, де треба, пропуски. Обґрунтуйте.

Со...нцє л...є та л...є водоспади променів. Над чорною нивою с...рпанком м...р...хтить віпар. Жайворонки розсипались по син...ому чистому скл...пін...ю над з...млею і радіют... без-меж...ю (У. Самчук).

* С н і т и — бачити уві сні здійснення чого-небудь, марити.

Робота в космосі

363. I. Прослухайте, слідкуючи за текстом, потім прочитайте. Зверніть увагу на вимову й написання виділених слів. Як ви гадаєте, ці слова завжди були в українській мові (власне українські) чи потрапили з інших мов (слова іншомовного походження)?

іншомовний

рос. иноязычный
коли йдеться не про мову в цілому, а про окремі слова: *іншомовні слова*.

іноземний

рос. иностранный
той, що належить іншій країні: *іноземна мова*.

РОБОТА В КОСМОСІ

Режим роботи на космічному кораблі розписаний на кожен день польоту. Зазвичай експедиція американського шатла триває 10 днів.

У космосі всі речі й самі люди невагомі. Якщо астронавт упустить ручку, вона висітиме в повітрі. Харчуються астронавти незвичною для нас їжею, в якій багато вітамінів. Деякі страви зберігаються у висушеному вигляді. Інші мають вигляд пасти в тюбиках. Напої астронавти п'ють через трубочку, щоб краплі рідини не літали по всій кабіні. Спальні мішки теж закріплені на стінах. Будить астронавтів сигнал з Землі.

харчуються
вітаміни
тюбик

сигнал

командир

Човник* може вмістити максимум сім осіб. Усі вони професіонали. Є командир корабля та другий пілот. Решта членів екіпажу — це інженери, вчені чи лікарі, які проводять експерименти в космічній лабораторії.

Перед польотом астронавти проходять спеціальну підготовку (Й. Грехем).

II. Яка невідома раніше інформація викликала у вас особливий інтерес?

Які факти з тексту підтверджують існування невагомості у космосі? Складіть і запишіть речення за малюнком.

III. Знайдіть у тексті синоніми й синонімічні вирази до слова *шатл*. Поясніть правопис слів *польоту*, *триває*, *спальні*. Випишіть з тексту виділені слова, проговоріть їх. Що

* Човник — один із найскладніших літальних апаратів, який може літати в атмосфері як літак, а в космосі — як ракета.

вони означають? Чи виникли у вас труднощі з вимовою і написанням цих слів?

284. Написання слів іншомовного походження викликає певні труднощі. Розгляньте таблицю і з'ясуйте, коли в цих словах пишеться *и*, а коли — *і*.

Правопис слів іншомовного походження

Пишеться <i>и</i>	Приклади
а) в загальних і власних назвах після дев'яти приголосних — <i>д, т, з, с, ц, ч, ш, ж, р*</i> (правило «дев'ятки») перед приголосним В и н я т к и: <i>лимон, кит, графин, спирт, бинт, кипарис</i> та ін. б) у географічних назвах з кінцевим <i>-ида, -ика</i>	<i>директор, цирк, режим, коридор, Шиллер, Алжир, Вашингтон, Чикаго, Лейпциг, Париж, Скандинавія, Аргентина</i> <i>Америка, Африка, Флорида</i>
Пишеться <i>і</i>	Приклади
а) на початку слова б) у кінці незмінних слів в) перед голосними та <i>й</i> г) після букв, що не входять до «дев'ятки»	<i>історія, інженер, таксі, колібрі, радіо, чемпіон, професійний вітамін, кіно, хірург</i>

Орфограма

Букви *и, і* в словах іншомовного походження
цирк, Чикаго, інфекція

Правильність написання слів іншомовного походження можна перевірити за словником іншомовних слів.

285. Спишіть речення, промовляючи їх. Поясніть виділені орфограми.

1. Архітектор — чи не найдавніша з-поміж професій (Г. Юрмін). 2. Деся вітер грає на віолончелі (В. Симоненко). 3. Імператор вислухав княгиню (С. Склярєнко). 4. Шафа в його кабінеті була заставлена енциклопедіями. 5. У хмарочосах замки відмикаються плástиковими картками розміром з візитку*.

286. І. Спишіть слова на с. 158, вставляючи *и* або *і*. Обґрунтуйте написання за допомогою правил.

* Правило «дев'ятки» допоможе запам'ятати примовка: *Де ти з'їси цю чашу жиру?*

* Ві з і т к а — картка з прізвищем, ім'ям та по батькові, адресою і телефоном її власника, яку вручають під час знайомства чи візиту.

Аквар..ум, пуд..нг, ..нженер, Алж..р, в..там..ни, жур..
д..ректор, банк..р, станц..я, Антаркт..да, ..нфекц..йний,
дж..нси, Л..тва, оф..цер, д..пломат, пон.., б..нт, ав..ад..
конд..тер, г..г..ена, ф..н..к, Аркт..ка, Велика Бр..тан..я.

П. Прочитайте вголос записані слова, правильно вимовляючи звуки. Складіть і запишіть спонукальні речення з виділеними словами.

367. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. Порівняйте вимову і написання слів в обох мовах. Поясніть орфограму «Букви *и, і* в словах іншомовного походження».

Афиша, гимнастика, медицина, политика, крокодил, электричество, грандиозный, палисадник, графин, дирижер, визит, жилет, архитектор, циркуль, пингвин, инжир.

368. І. До запозичених слів доберіть із довідки власне українські синоніми і запишіть; порівняйте їх вимову й написання; поясніть виділені орфограми. Користуйтеся словниками синонімів та іншомовних слів.

Пілот, ілюстрація, дефіцит, парі, гігант, тріумф, ірис, білет, ревізія, візит, дисципліна, фінал.

Д о в і д к а: квиток, кінець, нестача, перемога, відвідини, льотчик, велетень, порядок, малюнок, півники, спір, перевірка.

П. До останнього запозиченого слова доберіть іншомовний антонім; запишіть антоніми; складіть із ними поширені речення (письмово).

369. За допомогою таблиць пригадайте правила вживання м'якого знака й апострофа у словах іншомовного походження.

М'який знак

Пишеться	Приклади
а) для позначення м'якості семи приголосних — <i>д, т, з, с, ц, л, н</i>	<i>ранець, асфальт</i>
б) якщо після цих семи букв у вимові чується [й]	<i>мільйон, Нью-Йорк, ательє</i>

Апостроф

Пишеться	Не пишеться
після приголосних перед <i>я, ю, є, ї:</i> [йа] [йу] [йе] [йї] <i>комп'ютер, н'єса, Х'юстон</i>	якщо <i>я, ю</i> позначають пом'якшення попереднього приголосного: <i>бювет, Мюнхен, пюпітр</i>

370. Спишіть, заповнюючи, де потрібно, пропуски. Обґрунтуйте написання за допомогою правил.

Портфел., ал..бом, прем..ера, грав..юра, Валер..ян, бра-
кон..ер, нат..юрморт, порт..є, міл..йон, р..юкзак, п..єдестал,
табел., павіл..йон, манік..юр, ад..ютант, п..юпітр.

371. Складіть і запишіть словосполучення з поданими словами. Введіть їх у речення (письмово).

Комп'ютер, диригент, дисципліна, асфальт, вітрина,
гігієна, бует, Париж, Нью-Йорк.

372. I. Прослухайте текст, звертаючи увагу на вимову виділених слів.

ДИВО ОЖИВЛЕННЯ МАЛЮНКІВ

Процес створення мультиплікаційних фільмів дуже ціка-
вий. Їх іще називають анімаційними фільмами. Назва
«анімаційне кіно» походить від слова
«аніма» — душа, тому що воно оживляє ма-
люнки або ляльок. А слово «мульти» у пере-
кладі означає «багато».

кадр
кіноплівка

тривати

виготовляти

Дійсно, треба намалювати дуже багато
картинок, щоб завмерлі образи почали руха-
тися*. Цим займаються художники-мульти-
плікатори (їх ще називають аніматорами). Художники-
аніматори малюють тисячі малюнків. Це картинки, з яких
складаються рухи і дії героїв.

Потім кадри*-малюнки склеюють і знімають на кіноплівку.
Плівка в кінопроєкторі біжить зі швидкістю 24 кадри за секун-
ду. Порахуйте, скільки треба малюнків для фільму, який
триває 10 хвилин!

На кіностудії працюють люди
багатьох професій. Мультфільм не
можна створити без режисера,
який придумує ідею фільму і доби-
рає акторів на різні ролі. Актори
озвучують героїв мультфільму.
Потрібні також сценаристи, які
пишуть сценарій — літературний
твір, який служить основою для
створення фільму, композитори.
Не обійтися і без кінооперато-
рів, які знімають усе на камеру,
звукорежисерів, що записують

* Р у х а т и с я — рос. двигатися.

* К а д р — окремий знімок на кіно(фото)плівці.

фонограму*, бутафорів, які виготовляють невеличкі копії справжніх речей (меблів, посуду, будинків, дерев тощо) (За Е. Белкіною).

II. Прочитайте текст.

III. Назвіть мультфільм, що вам найбільше сподобався з тих, які ви дивилися. Чим він вас зацікавив: сценарієм, роботою художників-мультиплікаторів, музикою, бутафорією...?

Яка з-поміж названих у тексті професій викликала у вас найбільший інтерес і чому?

IV. Знайдіть у тексті синонім до слова *мультиплікаційний*, а також тлумачення слів *анімаційне кіно*, *режисер*, *сценарій*, *бутафор*. Поясніть правопис слів *фільм*, *композитор*, *копія*, *сценарій*. Складіть у своєму реченні зі словами в рамці. З'ясуйте різницю в написанні виділених слів в українській та російській мовах.

Більшості слів іншомовного походження, що означають загальні назви, подвоєння букв не властиве: *клас*, *шосе*, *касса*, *нарцис*, *група*.

373. З'ясуйте за допомогою таблиці, коли відбувається подвоєння букв у словах іншомовного походження.

Подвоєні букви в словах іншомовного походження

Букви подвоюються	Букви не подвоюються
у власних назвах та їх похідних: <i>Голландія, голландський; Геннадій, Алла, Маріанна</i>	в загальних назвах: <i>сума, шосе, хобі, піца, пасажир</i> Винятки*: <i>ванна, манна, вілла, панна, мадонна, тонна</i>

Орфограма

Подвоєні букви в словах іншомовного походження
шосе, ванна, Таллінн

374. Спишіть речення, вставляючи, де треба, пропущені букви. Поясніть орфограми.

1. Уздовж паркової а...леї біг хлопчик (В. Сухомлинський).
2. Київ спалахнув св...ятковими і...люмінац...ями (І. Цюпа).
3. Серед тінистих садків білили розкішні ві...ли (М. Коцюбинський).
4. То були го...ландські гвозд...ки й тюльпан...и (О. Ільченко).
5. Над самим шо...се з...л...зніють товсті столітні граби та буки (І. Нечуй-Левицький).
6. Різдв...яна ялинка з...явилася вперше в Європі саме в Та...лі...ні у 1441 році.

* Ф о н о г р а м а — звуки, музика, записані на плівці; плівка з таким записом (рос. фонограмма).

* Названо найпоширеніші.

375. І. Перекладіть і запишіть слова українською мовою. Порівняйте вимову і написання слів в обох мовах.

Вилла, Марокко, коллекция, кассета, ванна, антенна, грип, сумма, бассейн, аппетит, Диккенс, группа, кассир, телеграмма, металл, Алла, экспресс, аккордеон.

ІІ. Складіть і запишіть українською мовою словосполучення із виділеними словами.

У російській мові, на відміну від української, в іншомовних словах подвоєння зберігається.

376. Відгадайте слова за їх значеннями і запишіть за зразком, звіряючи із довідкою. Які це слова за походженням? Поясніть орфограми та розділові знаки у реченнях.

Зразок. Столиця Естонії — Таллінн.

1. Столиця Естонії. 2. Музичний супровід. 3. Певний режим харчування. 4. Холодна страва з варених овочів. 5. Тисяча кілограмів. 6. Проїзд, прокладений у горах. 7. Дитячий лікар. 8. Кімната або велика довга посудина для купання. 9. Розтирання тіла для покращення кровообігу. 10. Помічник.

Довідка: то..на, д..ета, ва..на, в..негрет, Та..лі..н, ту..нель, ас..истент, а..компанемент, ма..саж, пед..атр.

377. І. Пригадайте один із ваших візитів до лікаря і напишіть невеличку розповідь або кілька речень на тему прислів'я «Бережи одяг, поки новий, а здоров'я — доки молодий». Уживайте слова іншомовного походження.

Відчути різкий біль, піти до поліклініки, реєстратура, записатися на прийом до лікаря, кабінет, зміряти температуру, сучасна апаратура, зробити ультразвукове дослідження, поставити діагноз, виписати рецепт, приписати ліки, гарний (поганий) апетит, призначити дієту, приймати мікстуру, вітаміни, дотримуватися режиму (гігієни), гімнастика.

ІІ. Підготуйтеся до діалогу «На прийомі у лікаря».

§44 Твір-опис предмета за картиною

Картини Катерини Білокур

Картини бувають різні. На одних зображено природу, на інших — людей або якісь події. Та є й такі, де головні «герої» — квіти, фрукти, овочі, дичина*. У цих картин

* Д и ч и н а — дикі птахи і звірі, на яких полюють і м'ясо яких використовують як їжу (рос. дичь).

і назва особлива — «натюрморт». Слово *натюрморт* французьке і в перекладі українською означає «нежива природа».

натюрморт

378. I. Прослухайте, потім прочитайте текст. Уявіть описану картину.

Натюрморт — це зображення неживої природи, але художник одухотворює предмети, змушує їх розповідати про себе. Адже в кожного предмета є своя форма, колір, гладка чи шорстка поверхня (фактура), а інколи свій смак (якщо це, приміром, фрукти) і багато іншого, що їх характеризує.

Головне в натюрморті художника Є. Волобуєва — якийсь надзвичайний затишок* і тепло домашнього вогнища селянської хати — твоєї отчої домівки. Глечик свіжого молока, яйця, що лежать, ніби в гнізді, у плéтені кошику, — все це ми мали змогу бачити сотні разів, але не помічали основного: м'якої лінії, яка окреслює овал яйця, пружної опуклості стінок глечика, вигадливого переплетіння лози кошика; не помічали золотаво-коричневого кольору, який об'єднав усі предмети в єдине ціле, та й самого добору предметів: забери один з них — і натюрморт «розвалиться» (Е. Белкіна).

затишок

плéтени

II. Що головне в натюрморті художника Євгена Волобуєва?

379. Прочитайте. Визначте тему й основну думку тексту. Розгляньте репродукцію картини Катерини Білокур «Богданівські яблука».

ПРО ЩО РОЗПОВІДАЮТЬ БОГДАНІВСЬКІ ЯБЛУКА

Ми дивимось на яблука з картини талановитої української художниці Катерини Білокур, і вони розповідають нам про прекрасний сад, де росли. Квітучі яблуні, гілками яких обрамлено картину, восени схилилися під вагою плодів...

Жовті з рожевими смужечками на боках... Зовсім спілі, налиті сонцем, соковиті, медові, духмяні. Здається, їх щойно зірвали. Яблука дихають ранковою прохолодою і свіжістю. Не відвести очей — такі вони красиві.

Зазвичай у натюрморті не зображують людину. Та ми відчуваємо її незримую присутність. Адже саме вона виростила, зібрала і дбайливо склала ці напосні сонцем духмяні яблука. І мимоволі здається, що людина ця поруч. Щоб підсилити відчуття близькості людини, Катерина Білокур зобразила велику картату* хустку, на якій лежать яблука. Скільки відтінків

зображувати відтінки

* З а т и ш о к — рос. уют.

* К а р т а т а — рос. клетчатая.

К. Білокур. Богданівські яблука

переливів знайшла для неї майстриня — від синьо-фіолетових до ніжно-лілових і сонячних.

Тож якщо будеш уважно придивлятися до всього, що тебе оточує, можливо, і тобі відкриється краса, якої раніше не помічав (Н. Бондаренко).

Вчімося читати картину

1. Розгляньте картину. Як вона називається? Хто її автор?
2. Що зображено на картині? Чому її можна назвати натюрмортом?
3. Яку роль у картині відіграє обрамлення з квітучих гілочок?
4. Зверніть увагу на двох пташок у верхньому лівому кутку. Опишіть їх словами.
5. Якими барвами передає художниця красу осінньої природи?
6. Як через зображені на картині предмети Катерина Білокур передає своє ставлення до праці?

7. Доберіть поетичні рядочки, які вдало ілюстрували картину чи доповнювали її.

8. Опишіть картину спочатку усно, а потім — письмово.

§45 Узагальнення і систематизація знань з фонетики, графіки, орфографії та орфоепії

Біографія звичних речей. Дзеркало

380. І. Прослухайте, слідкуючи за текстом. Зверніть увагу на вимову і наголошування виділених слів.

ДЗЕРКАЛО АБО ЖИТТЯ!

Перші дзеркала почали виготовляти в країнах Стародавнього Сходу близько п'яти тисяч років тому. Для цього використовували коштовні метали. Оздоблене свічадо* ставало скарбом, витвором мистецтва. Тому дзеркала вважались не тільки особистою, а й державною власністю. Щороку проводився перепис усіх дзеркал країни. І горе тим, хто їх не зберіг!

дзёркало
дзерка́ла

зазнава́ти
змін
по-ново́му

Металеві свічада довго не зазнавали змін. Та в першому столітті нової ери римляни навчилися робити їх по-новому — зі скла, свинцевої чи олов'яної підкладки. Через сім століть в італійському місті Венеції дзеркала виготовляли вже без підкладки. Замість не листи скла вкривали з одного боку золотою чи срібною плівкою. Купці торгували дзеркалами втридорога*, а майстри купалися в золоті. Тому секрет виготовлення дзеркал тримали в суворій таємниці. За спробу розголосити її карали на смерть.

трима́ти
в та́ємниці

На Русі теж користувалися металевими дзеркалами. Пізніше з'явилися скляні дзеркала, які виготовляли на дзеркальних заводах у місті Києві (Т. Кінько, М. Шпагин).

II. Як ви зрозуміли назву тексту?

Що сказано в оповіданні про дзеркальну справу на Русі?

III. Знайдіть у тексті синонім до слова *дзеркало*. Поясніть правопис виділених слів, відпрацюйте їх вимову. Зверніть увагу на правильне наголошування слів.

Зробіть звуковий запис слів *замість*, *таємниці*, *дзеркальних*.

IV. Прочитайте виразно текст, додержуючись правил української літературної вимови. Зверніть увагу на деталі, які вам не вдалося з'ясувати під час сприймання тексту на слух.

* Свіча́до — дзеркало.

* Втридо́рога — втричі дорожче, ніж коштує.

Запитання і завдання для повторення

1. Що вивчають фонетика, графіка, орфоепія?
2. Для чого потрібен алфавіт? Прочитайте алфавіт напам'ять.
3. Чому в українській мові 38 звуків і тільки 33 букви?
4. За схемою на с. 96 і таблицею на с. 100 розкажіть про звуки української мови (голосні й приголосні; приголосні дзвінкі й глухі, тверді і м'які). Наведіть приклади слів із цими звуками.
5. Чим голосні звуки відрізняються від приголосних?
6. З'ясуйте різницю у вимові голосних звуків в українській та російській мовах.
7. В яких випадках букви *я*, *ю*, *є* позначають один звук і м'якість попереднього приголосного, а в яких — два звуки?
8. Які звуки позначаються буквами *з* і *г*? Вимовте їх, наведіть приклади слів із цими звуками.
9. Яке звукове значення букви *щ*, буквосполучень *дж*, *дз*, *дзь*? Чому в слові *їжджу* однакова кількість звуків і букв?
10. Яке звукове значення буквосполучень *йо*, *ьо*? Наведіть приклади слів.
11. Поставте наголос і покажіть усі можливі переноси у словах: *нагримати*, *Юрій*, *зидзвеніти*, *мальовничий*, *Таллінн*, *їжак*, *беззвучний*, *посаджу*, *алея*, *тінь*. Які слова не діляться для переносу і чому?
12. Чому в словах *свято*, *духмянний*, *морквяний*, *рясно* не ставиться апостроф, а в словах *зв'язати*, *комп'ютер*, *верхів'я* — ставиться?

Мова — засіб спілкування. Свої думки й почуття люди виражають і передають у словах. І чим більшим запасом слів володіє людина, тим багатше і виразніше її мовлення.

§46 Словниковий склад української мови.

Походження слів: власне українські й запозичені слова

Мистецтво гончарів

На Землі існує понад три тисячі мов, і з-поміж них українська визнана однією з наймилозвучніших і найбагатших мов світу. Українська мова налічує кілька сот тисяч слів. Усі наявні в мові слова утворюють її словниковий склад — **лексику**. Її вивчає лексикологія — розділ науки про мову. 90 % словникового складу мови становить власне українська лексика, успадкована* з попередніх етапів розвитку мови. Ця лексика визначає національну своєрідність, неповторність української мови.

381. І. Прослухайте, потім прочитайте текст.

МИСТЕЦТВО ГОНЧАРІВ

Що то за краса — **череп'яний** посуд! Він слугував людям з давніх-давен. Майстри-гончарі ліпили його на щоденну потребу, але оздоблювали, як велику коштовність.

Нога розкручувала гончарний круг, а руки формували із старанно розмішаної глини і миски, й кухлі*, й горщики, і куманці*, і макітри*.

гончар(і)
гончарний
гончарство

куманець
шматок

* У с п а д к у в а т и — одержати як спадщину (рос. унаследовать).

* К у х о л ь — череп'яна або металева посудина з ручкою для пиття.

* К у м а н е ц ь — керамічна фігурна посудина для напоїв, тепер використовується здебільшого в оформленні житла.

* М а к і т р а — глибока кругла посудина з глини з великим отвором. У макітрі труть мак — звідси її назва.

Ось гончар кладе на круг невеликий шматок глини, вмочає руки у воду — і вже росте між його чутливих долонь лискучий глиняний стовпчик, що, ніби помахом чарівної палички, перетворюється на тонкостінну посудину. Готовий виріб майстер зрізає з круга тонесенькою д्रोтиною і ставить сушитися. Після цього посуд розписують барвистими квітками і випалюють у спеціальній печі — горні.

В Україні гончарством займалися цілі села. Уславилися чудовими майстрами і полтавське село Опішня, і село Межиріччя та містечко Охтірка на Сумщині, Дибинці та інші села Київщини (За В. Рисцовим).

II. Як виготовляють гончарні вироби? Назвіть зображений на малюнку предмет. Які ще вироби гончарного мистецтва вам відомі? Чим вони приваблюють? Опишіть зображений на фото гончарний виріб, вкажіть його призначення.

III. Поясніть правопис виділених слів. Запам'ятайте написання слів у рамці, складіть із ними речення (усно). Складіть і запишіть кілька словосполучень зі словом *посуд*. Поясніть розділові знаки у перших реченнях першого та другого абзаців.

IV. До якої групи лексики належить переважна більшість слів тексту? На позначення яких предметів вони вживаються?

382. Розгляньте другий форзац підручника. Найменування яких предметів і явищ відображує власне українська лексика? Значення незнайомих слів з'ясуйте за тлумачним словником на с. 268. Підготуйте усну розповідь за таблицею на форзаці і поданим теоретичним матеріалом про власне українську лексику. В якому стилі ви будуватимете своє висловлювання?

383. Прочитайте і відгадайте загадки. Що об'єднує виділені слова?

1. У родині п'ять братів, кожен із них має сестру. Скільки дітей у цій родині? 2. Дід із сином та внуком на призьбі* сидів: скільки ж батьків тут і скільки синів? 3. Сніг на полях, лід на річках, хуга гуляє. Коли це буває? 4. Повна діжка жита п'ятачком накрита. 5. Сидить дід за подушками і стріляє галушками*. 6. Літом одягається, а на зиму одержі цурається*. 7. Не розбивши горщика, не з'їси кашки. 8. Як потрібен, викидають, не потрібен — підіймають.

* Призьба — низький глиняний виступ уздовж стін хати знадвору.

* Галушка — різаний або рваний шматочок тіста, зварений на воді або на молоці.

* Цура́тися — уникати, не виявляти інтересу (рос. избегать).

384. I. Прослухайте, слідкуючи за текстом; з'ясуйте значення незнайомих слів. Прочитайте текст; зверніть увагу на виділені слова. Звідки вони прийшли в українську мову?

Наша літературна мова просякнута латинізмами. Уявімо, що в нас вихідний день або канікули. Куди ми підемо? Спочатку можна погуляти в ботанічному саду, постояти біля латинь вічнозеленого лавра, прочитати табличку біля африканської пальми, заглянути на ділянку з фруктовими деревами. Потім ми підемо в музей. А ввечері сяючими вогнями зустрине нас театр. Чудова гра акторів у спектаклі поєднується з багатьма декораціями.

Вихідний день наближається до кінця. Завтра студенти й професори підуть до своїх інститутів та університетів. В аудиторіях почнуться лекції. Робітники візьмуть інструменти, механізатори виведуть у поле трактори, хіміки продовжать свої експерименти, а синоптики дивитимуться на календар і прогнозуватимуть погоду (В. Драчук).

II. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

385. Слова можуть далеко відходити від мови-джерела, можуть мандрувати із мови в мову, полегшуючи спілкування людей, які говорять цими мовами. Поміркуйте, як слова потрапляють із однієї мови в іншу.

У результаті розвитку політичних, військових, економічних та культурних зв'язків України з іншими країнами і народами мандрували з мови в мову і слова. Слова, які українська мова засвоїла з інших мов, називаються запозиченими (рос. заимствованными).

Придивіться до чоловічого одягу: в ньому незвична для традиційного українського костюма деталь — краватка: людина запозичує предмет, а мова — нове слово. Так з німецької мови в українську прийшли слова *шибка* (віконне скло), *бутерброд*, *шайба*, *майстер* та ін., з французької — *тротуар*, *алея*, *шосе*, *екіпаж*, *пальто*, *блуза*, *метро*; з англійської — *комбайн*, *тролейбус*, *футбол*, *фініш*; з російської — *самовар*, *мужик*, *завод*; із польської — *повидло*, *виделка*, *кишеня*, *краватка*, *мешкати* та інші. Багато запозичених слів стали звичними (*директор*, *школа*, *аптека*, *альбом*), деякі вживаються паралельно з українськими як синоніми (*ілюстрація* — *малюнок*, *спектакль* — *вистава*, *поїзд* — *потяг* та ін.). Значення і походження запозичених слів розкриваються у словнику іншомовних слів або в тлумачному словнику.

386. Відгадайте слова за їх значеннями і запишіть за зразком, звіряючи із довідкою. Які це слова за походженням?

Зразок. 1. Абзац.

1. Відступ у першому рядку тексту. 2. Повідомлення, що передається телеграфом. 3. Розмова між двома чи кількома особами. 4. Керівник хору, оркестру. 5. Проїзд, прокладений під землею або пробитий у горі. 6. Підземна залізниця. 7. Завіса з тканини на вікнах, дверях. 8. Людина, яка знає багато мов. 9. Невеликий громадський сад у місті, селі. 10. Швидкий поїзд. 11. Перша вистава п'єси в театрі, перший показ естрадної, концертної програми. 12. Перерва між двома діями вистави, відділеннями концерту. 13. Впорядковане зібрання однорідних предметів (марок, монет, старовинних речей і т. ін.), що становлять певний інтерес.

Д о в і д к а: тунель, поліглот, прем'єра, телеграма, експрес, метро, антракт, абзац, сквер, колекція, порт'єра, діалог, диригент.

 347. У романі Джонатана Свіфта «Мандри Гуллівера» один учений запропонував замість слів використовувати для спілкування предмети, носячи їх із собою. Згрупувавшись по четверо, оберіть з-поміж себе такого «вченого» і підтримайте його пропозицію або спробуйте довести її хибність.

 348. І. Із наведених пар синонімів випишіть власне українські в один стовпчик, а запозичені — в другий.

Горизонт — обрій, садовина — фрукти, овочі — городина, малюнок — ілюстрація, екзамен — іспит, аплодисменти — оплески, правопис — орфографія, демонструвати — показувати, дефект — вада, велетенський — гігантський, подорожній — турист, антракт — перерва, запис — реєстрація, оптимістичний — життєрадісний.

ІІ. Складіть і запишіть речення з виділеними словами. Назвіть орфограми в цих словах.

§47 Загальноновживана лексика. Діалектні слова. Професійні слова

Ким бути і ким не бути

 349. І. Прочитайте оповідання.

КИМ БУТИ І КИМ НЕ БУТИ

Біля вітрини книжкового магазину зупинилися Микола і Петро. Зайшли. Микола купив одну, другу книжку — обидві з картинками — і, заплативши гроші, поклав до кишені

здачу — двадцять копійок. Петрові сподобалась книжка «Ким бути». Купиш таку — і відразу багато про що дізнаєшся. Порахував Петро гроші — не вистачає. І небагато: всього двадцять копійок. «Миколо, — попросив він, — позич двадцять копійок». Насупився* Микола: «Не вистачає грошей — не купиш». Пошкодував грошей.

не вистачити

позичити

Подивилася на приятелів продавець, яка щойно* давала Миколі здачу, і сказала Петрові: «Не засмучуйся, хлопчику! Ким бути — ти дізнаєшся, коли виростеш. А ким не бути — твій товариш показав» (За Я. Пинясовим).

засмучуватися

II. Чому Петро не зміг купити книжку? Що порадив йому Микола?

III. Як ви розумієте назву оповідання?

IV. Чи всі слова вам зрозумілі? Чи вживаються вони у щоденному мовленні?

Більшість слів української мови необмежено використовується у повсякденному мовленні й відома всім людям, які розмовляють цією мовою. Це загальновживані слова (рос. общеупотребительные) (мама, сонце, дерево, квартира, телевізор, відпочивати, говорити). Вони використовуються в усіх стилях мовлення. Проте не всі слова вживаються без обмежень.

390. Прослухайте текст, потім прочитайте мовчки. Зверніть увагу на виділені слова і фрази. Чи можна здогадатися з тексту, що вони означають? Зверте свої припущення зі словничком, поданим після тексту. Чи вживаються ці слова у повсякденному мовленні? Чи помітили ви щось особливе у побудові речень? До якого стилю мовлення належить текст?

На храм* вуйки і вуйни з чужих сіл посходилися. Петрикові обарінки давали, називали чемним лєґінем.

— Файного, діду, онука маєте, коби здоров був!

— Тото у мене господар, діда ввечір роззуває, люльку дідові запікає.

— Ой ні, то бабина дитина, мені горшки сокотит, з окропу* пінку збирає.

— Йди, небоже, поцулуй вуйну в руку.

— Файно, рости великий!

* Н а с у п и т и с я — рос. нахмуриться.

* Щ о й н о — тільки що, тільки-но.

* Х р а м — релігійне свято на честь якогось святого або якоїсь релігійної події.

* О к р і п — рос. кипяток.

— А цесу вуйну, а цесу? А тепер вуйків!

По харчунку дід дальше веселив гостей своїм внуком (За М. Черемшиною).

Вуйко — дядько. Вуйна — дядина, дружина дядька. Вуйки — взагалі старші за віком люди. Обарінок — бублик. Лєгінь — парубок. Файний — гарний. Запикати (люльку) — запалювати. Сокотіти — стерегти, доглядати. Цеса — ця. Харчунк — їда, частування.

Є в українській мові слова, які використовують не всі, а тільки жителі певних місцевостей. Це діалектні (рос. *диалектные*) слова (замість *квітка* — *чічка*; *господар* — *га́зда*, *хазяйнувати* — *газдува́ти*; *худо́ба* — *маржинка*; *ски́бка* (хліба) — *луста*; *карто́пля* — *рі́па* та ін.). Біля цих слів у тлумачному словнику ставиться позначка *діал.*

Уживати діалектні слова без потреби не слід. Їх використовують письменники для змалювання особливостей мови, побуту, звичаїв жителів певної місцевості.

діалект
говірка*
говір*
діалектний

191. Прочитайте речення. Знайдіть діалектні слова. Зверніть увагу на побудову речень. Запишіть, перебудовуючи окремі речення і замінюючи діалектні слова загальноновживаними синонімами. Як зміняться від цього речення?

1. Надворі грає марець*. 2. Небо гей на морі піна. 3. Сонце зарінки* сушить. 4. Бадіки* споважніли. 5. Сьогодні світ на маржині стоїт. 6. В моїй керниці води нема, відколи в школі викопали керницю.

192. I. Прослухайте, потім прочитайте текст.

ЯК БУДУЮТЬ КОРАБЛІ

Заводи, де будують кораблі, обов'язково мають стояти на березі річки чи моря. Так готове судно легше спустити на воду. Спочатку інженери викреслюють на папері, яким має бути майбутній корабель. Після цього в цехах заводу робітники виготовляють окремі його частини і по рейках на довжелезних платформах звозять на спеціальний, біля самісінької води, будівельний майданчик — стапель. Тут електрозварники зварюють

будівельний
майданчик

* Говірка, говір — різновид загальнонародної мови, поширений на невеликій території (рос. *говор*).

* Марець — березень.

* Зарінок — берег річки, вкритий галькою.

* Бадіка — глава сім'ї; дядько.

усі частини в єдиний корпус. Ззаду, під кормою, кріпиться гвинт. Його приводять у дію потужні мотори, розташовані у відсіках корабля. Обертаючись* у воді, гвинт рубає корабель уперед.

обертáтися

Коли настелять палубу, на ній поступово починає рости щось схоже на багатопверховий дім. Тут і капітанська рубка — з неї керують кораблем. І кухня, яку моряки називають камбузом, і кают-компанія, де можна почитати газету чи подивитися телевізор. І поліклініка, й душ, і спортивний зал, і затишні кімнатки-каюти для моряків і пасажирів. Сучасний корабель — це справжнє плавуче місто (О. Коваленко).

судно́

мн. судна
рос. судно, мн. суда
корабель, човен, пароплав.

судно́

мн. судна
рос. утка; мн. судна
мочеприємник для лежачих
больных.

II. Де розташовують кораблебудівні заводи? Чому саме там? Чому сучасний корабель називають плавучим містом?

III. Поясніть значення виділених слів. Чи вживаються вони у мовленні всіх носіїв мови? З якою сферою життя вони пов'язані?

Поряд із діалектними словами обмежену сферу вживання має професійна (рос. профессиональная) лексика, якою користуються, як правило, люди певних професій. Біля цих слів у словниках ставиться позначка проф., спец. або скорочена назва тієї чи іншої професії, галузі науки: мед. (медичне): *стетоско́п*; бот. (ботанічне): *флора**; зоол. (зоологічне): *фауна**; мат. (математичне): *доданок*. Ці слова-терміни вживаються в усному професійному мовленні, у текстах наукового стилю. Професійну лексику використовують також письменники у своїх творах для відображення трудової діяльності людей певних професій.

393. I. Відгадайте слова за їх тлумаченнями і запишіть за зразком. Визначте сферу вживання і походження цих слів.

Зразок. 1. Банкір.

1. Власник банку. 2. Невеликий прилад для проведення обчислень. 3. Пошкодження тіла вогнем, сонячним промінням. 4. Лікар, який лікує зуби. 5. Лікар, який лікує хвороби очей. 6. Прилад для вимірювання температури. 7. Певний режим харчування. 8. Гарматне військо.

* *Обертáтися* — рос. *вращаться*.

* *Флора* — рослинний світ.

* *Фауна* — тваринний світ.

Д о в і д к а: офтальмолог, калькулятор, дієта, банкір, термометр, артилерія, стоматолог, опік.

II. Складіть і запишіть спонукальні речення з виділеними словами.

394. I. Згрупуйте і запишіть слова, пов'язані: а) з музикою; б) з військовою справою; в) зі спортом.

Стадіон, винищувач*, соло, піхота, симфонія, олімпіада, генерал, акорд, тайм, мундир, гама, матч, десантник, дуєт, чемпіон.

II. Поясніть правопис виділених слів. Складіть і запишіть речення зі словами *винищувач, матч, тайм*.

395. Підготуйте невеличку розповідь за самостійно дібраними опорними словами про професії ваших батьків. Уживайте професійну лексику.

§48 Застарілі слова і нові слова (неологізми)

Яким буде ХХІ століття?

396. I. Прослухайте текст, потім прочитайте. З'ясуйте значення незнайомих слів.

ПРО ЗАПОРОЖЦІВ

На чолі запорозького війська стояв гетьман*, який мав при собі булаву — срібний жезл із кулею на кінці. Гетьман завжди йшов попереду свого війська, а позад нього бунчужний ніс бунчук — палицю з довгим кінським волоссям, барвистою стрічкою та гострим наконечником. Полковники мали малу булаву, або пірнáč. Хорунжі тримали в руках козацькі прапори, які ще називаються корогвами. Гетьманський писар носив із собою печатъ, каламар* і перо (За А. Лотоцьким, М. Слабошпицьким).

запорозьке
військо

гетьман

булава

корогва
корогви
корогвами

II. Поясніть правопис слів *військо, волосся, писар*. Складіть усно речення зі словами в рамці.

III. Знайдіть у тексті слова, які в сучасному мовленні не вживаються. Чим це зумовлено?

Міркуємо

Різна доля буває у слів. Одні живуть тисячоліттями, не змінюючись і не старіючи (*мати, хліб, вода, земля*), інші відходять, треті щойно з'явилися на світ. Чому так буває?

* В и н и щ у в а ч — бойовий літак, призначений для знищення ворожих літаків (*рос. истребитель*).

* Г е т ь м а н — виборний ватажок козацького війська, верховний правитель України в добу козаччини.

* К а л а м а р — заст. чорнильниця.

З плином часу виходять з ужитку окремі знаряддя праці (моті́ка), предмети одягу (очіпок*, кире́я*), домашнього начиння (вереті́но, скриня), предмети військового спорядження (шоло́м, кольчуга, щит) та ін.

Разом із віджилими речами і явищами виходять зі щоденного вжитку і слова, які їх позначають. Такі слова називаються застарілими (рос. устаревшими) і подаються в тлумачних словниках із позначкою *заст.*

Може застаріти лише слово, хоча предмет, позначуваний цим словом, існує, використовується і надалі. Тоді стара назва замінюється іншою (мисія — білка, ловітва — полювання).

Слова можуть набувати нових значень: дружина (військо) князя Ігоря — дружина нашого сусіда; отруйна змія — паперовий змії; ластонога тварина — морж — морж — любитель зимового купання.

Застарілі слова використовують історики, письменники у своїх творах, щоб достовірніше змалювати життя людей у минулому.

397. Прочитайте. З'ясуйте значення незнайомих слів за словником. Під якою цифрою всі слова застарілі?

1. Каганець, фунт, економка, жупан. 2. Ботфорти, ночви, сажень, гімназист. 3. Боярин, рицар, меч, сагайдак*. 4. Богатир, собор, золотий, гобелен.

рицар

398. До поданих застарілих слів доберіть синоніми — загальноживані слова з довідки і запишіть попарно. Значення незнайомих слів з'ясууйте за словником.

З р а з о к. *Городничий* — міський голова.

Стольний град, корогва, рать, перст, уста, ректи, ремісник, хорунжий, крам, червінець, перо, жандарм, десниця.

Д о в і д к а: майстер, прапор, прапороносець, права рука, ручка, губи, військо, міліціонер, золота монета, столиця, товар, падець, говорити.

399. I. Прослухайте, а потім прочитайте текст; з'ясуйте значення незнайомих слів.

* Очіпок — *заст.* старовинний головний убір заміжньої жінки у формі шапочки.

* Кире́я — *заст.* чоловічий верхній довгий суконний одяг із підкладкою.

* Сагайда́к — *заст.* шкіряна сумка або дерев'яний футляр для стріл (рос. колчан).

ЯКИМ БУДЕ ХХІ СТОЛІТТЯ?

Настане розквіт **астронавтики**. Стануть звичними космічні подорожі. Люди виїжджатимуть із таких міст-гігантів як Нью-Йорк, Лос-Анджелес, Токіо, Пекін до невеликих передмість. Завдяки **комп'ютеризації** люди зможуть працювати вдома, спілкуючись за допомогою **відеофонів***.
Нові види зв'язку вивільнять багато часу, і люди зможуть більше займатися спортом, подорожувати. Автомобілі стануть комп'ютеризованими. Ними керуватиме обладнаний комп'ютером автоматичний пристрій.

передмістя

подорожувати

В Японії вже створено поїзд майбутнього. Він мчатиме по **монорейці***. Пасажири пересуватимуться в капсулах-вагонах, які ніби «плаватимуть» у магнітному полі і рухатимуться спеціальними трубопроводами зі швидкістю п'ятсот кілометрів на годину. Цей транспорт буде екологічно чистий* і безшумний (З журналу).

пересуватися

II. Яким постає майбутнє з тексту? Яким уявляєте його ви? Скористайтесь малюнком.

III. Поясніть правопис слів *Нью-Йорк, Токіо, відеофон, пасажир, спеціальними, швидкістю*.

* **Відеофóн** — телефон, який дає змогу співрозмовникам бачити один одного.

* **Моноре́йка** — одноре́йкова ко́лія.

* **Екологічно чистий** — який не забруднює довкілля.

 IV. Зверніть увагу на виділені слова, випишіть їх. Як давно вони з'явилися у мові? Якими є за походженням? Як ви гадаєте, чому приходять у мову нові слова?

Мова, як і суспільство, постійно розвивається, оновлюється. Із розвитком науки, техніки, мистецтва з'являються нові предмети, явища, для позначення яких у мові виникають нові слова — неологізми (рос. неологизмы): *відеофон, гіпермаркет*. Із часом вони стають загальноновживаними (комп'ютер, супутникова антена, космодром, міксер та ін.).

400. I. Прочитайте речення, знайдіть, поясніть і випишіть авторські неологізми. Яка їх роль у мові?

1. Вітер, наче парубок у танці, на всі боки обертав кожухарку-метелицю, і вона розтрушувала, розметувала, розкублювала над землею холодну вовну*. 2. Накучерявлені дуби, як військо шолом'яне, стояли плече в плече. 3. Блакитнаво задихала земля. 4. На спині в хлопця згадючився страх (*Із тв. М. Стельмаха*). 5. Золотокоса невістка промінилась розквітлим соняшником, який батько-мати догадалися прикрасити блакитнопелюстковими барвінками очей (*Є. Гуцало*).

 II. Спробуйте придумати свої власні неологізми. Складіть і запишіть ними речення.

401. Напишіть невеличке фантастичне оповідання або складіть і запишіть кілька речень на одну з тем: «Подорож на машині часу», «Зустріч з НЛО», «Подорож до невідомої планети». Можете вибрати власну тему для твору. Використайте неологізми чи (і) застарілі слова.

§49 Докладний переказ-опис тварини

Яке воно було, те лисенятко?

Чи любите ви тварин?

Щодня ви їх бачите, доглядаєте за ними, допомагаєте їм. Усі вони чимось відрізняються: зовнішнім виглядом, звичками.

І, звичайно ж, вам хочеться поділитися своїми враженнями від тваринки, яка особливо подобається. Навчімося ж її описувати.

402. I. Прочитайте тексти.

1. Лебідь — великий перелітний дикий водоплавний птах із довгою вигнутою шиєю і білим (рідше чорним) пір'ям. Живе на берегах прісних* рік і озер (*Із «Визначника птахів»*).

* В о в н а — рос. шерсть.

* П р і с н и й — несолоний (рос. пресный).

2. Лебедя за його силу, красу і величну поставу давно і справедливо названо царем усього водоплавного птаства.

Білий як сніг, з блискучими прозорими невеликими очима, з чорним дзьобом і чорними лапами, з довгою, гнучкою і красивою шиєю, він невимовно прекрасний, коли спокійно пливе між зеленим очеретом по темно-синій поверхні води (За С. Аксаковим).

II. Порівняйте обидва тексти. До якого типу і стилю мовлення вони належать? Чим відрізняється їх мовне оформлення? Завдяки яким словам опис став точнішим і яскравішим? На які питання вони відповідають? До якої частини мови належать? Яка їх роль у мовленні? У котрому з текстів ідеться про ознаки лебедя, характерні для всіх птахів цього виду, а в якому — про конкретного птаха та враження автора від нього? Який із описів можна прочитати в довіднику чи енциклопедії, а який — в художній літературі?

III. Поміркуйте, в якому разі вдаються до художнього опису, а коли — до наукового. Коли виникає потреба в діловому описі конкретної тварини?

Діловий опис конкретної тварини зустрічається в оголошеннях. Наприклад, пропав собака, ви хочете, щоб вам його повернули, і в оголошенні вказуєте особливі прикмети: «чорний, з білим комірцем, кінчик правого вуха білий, на лобі біла цятка, кличка Бровко...»

403. У хлопчика зник собака. Він написав оголошення. Прочитайте оголошення і скажіть, що в ньому зайве і чого бракує. Відредагований текст запишіть. Поясніть свої дії.

ОГОЛОШЕННЯ

У мене, Сергія Корнієнка, пропала улюблена собака. Я вигулював його у дворі. Аж тут Сашко. Поки я поговорив з ним, собака зникла. Допоможіть її знайти.

Це спанієль. Він білий, довгошерстий, з довгими відвислими вухами і короткими лапами. Кличка Альф. Я дуже любив гратися з ним. А бабуся лагідно називала його «мій цуцик».

Того, хто знайшов собаку, прошу зателефонувати за номером 17-82-41.

404. I. Прослухайте, потім прочитайте текст. Яка його тема й основна думка? Визначте тип і стиль мовлення. Можливо, тут поєднано різні типи мовлення? Доберіть заголовки.

Того ранку ти сидів із вудкою у шелюзі* над річкою — і вже за хвилю знімав із гачка чималенького підлящика. Обернувся — й очам не повірив: із шелюги вийшло лисеня

* Ш е л ю г а — зарості верби.

і підкрадалось до риби. Напівобернувшись, ти стежив, як лисеня, витягнувши довгасту* мордочку, скрадливо* переставляє лапки, як відовжило шию, а спину ледь-ледь пригнуло до землі.

Яке воно було, те лисенятко? Оченята поблискували крутими тривожними горішками, а тьмяно-каштановий писок його наче посвічувався, принохуючись до повітря. Лисеня вмить сподобалось тобі.

«Пригощайся уловом, я ще спіймаю...»

Лисеня, витягнувши розумну мордочку, дивилось **настрожено й очікувально**. Воно уважно прислухалось до твоєї мови і, здається, розуміло, бо в очах мерехтіло тямковите* світло.

Узяв підлящика в руку і кинув лисеняті. Воно, либонь*, зрозуміло, що йому дано гостинця, метнулось до риби, схопило зубами і проворно побігло в шелюгу (За Є. Гуцалом).

---

* Довга́стий — рос. продолговатый.

* Скра́дливо — обережно, крадучись.

* Тя́мити, тямкува́ти — розуміти, виявляти кмітливість у чомусь.

* Ли́бонь — здається, мабуть, очевидно.

II. Розгляньте малюнок. Який епізод оповідання на ньому зображено? Про що свідчать поза і вираз обличчя хлопчика? Зачитайте опис лисенятка і порівняйте з його зображенням. Чи в усьому вони збігаються?

III. Від чийого імені ведеться розповідь? Простежте, як опис уводиться в розповідну частину тексту. Як побудовано опис? Знайдіть його початок, основну частину (ознаки, за якими описано тварину) й закінчення. Чи можна з тексту довідатись про ставлення автора до зображуваного?

Про які ознаки тварини йдеться в тексті? Які мовні засоби використовує автор для змалювання лисеняти? Випишіть їх і використайте у майбутньому переказі.

Доберіть і запишіть синоніми до слів *скрадливо, ледь-ледь, тямковите, метнулось*. Зверніть увагу на правопис виділених слів.

IV. Складіть колективно план тексту. Запишіть його.

V. Усно перекажіть зміст оповідання за планом близько до тексту. Намагайтеся зберегти особливості мови автора.

VI. Напишіть докладний переказ.

435. I. Прочитайте мовчки текст. До якого типу і стилю мовлення він належить?

Ю-Ю

Звали её Ю-Ю. Сначала это был только пушистый комок с двумя весёлыми глазами и бело-розовым носиком. Дремал этот комок на подоконнике, на солнце; лакал, жмурясь и мурлыча, молоко из блюдечка, ловил мух на окне; катался по полу, играя бумажкой, клубком ниток, собственным хвостом... И мы сами не помним, когда это вдруг вместо чёрно-рыже-белого пушистого комка мы увидели большую, стройную, гордую кошку, первую красавицу и предмет зависти любителей.

Словом, всем кошкам кошка. Тёмно-каштановая с огненными пятнами, на груди пышная белая манишка, усы в четверть аршина*, шерсть длинная и вся лоснится, задние лапки в широких штанишках, хвост, как ламповый ёрш! (О. Купрін).

II. Чому автор двічі звертається до опису кішки? Чим ці описи відрізняються? Що їх об'єднує? Які слова відображують основну думку першого і другого описів? Як ви розумієте вислів «всім кошкам кошка»?

III. Перекладіть і запишіть текст українською мовою. Скористайтесь словником.

Комок — клубок. Подоконник — підвіконня. Лакать — хлебтати. Мурлыкать — муркотати, муркотіти. Собственный — власний. Пушистый — пухнастий. Стройный — стрункий. Зависть — заздрість. Пятно — пляма. Манишка — маніжка. Лоснится — лисніти, лиснітися. Ёрш — йорж (тут: щітка для чищення лампового скла).

* А р ш и н — аршин (старовинна міра довжини).

Слово до слова — зложиться мова

406. I. Прочитайте текст мовчки.

СЛОВО

Першим до нас приходить слово з колисковою материнською пісню, тихою казкою, доброю ласкою. І ми белькочемо*: *мама, тато, баба, льоля, киця*. Які дивні перші двоскладові слова!

А потім наші знання поширюються. Дитина, яка зіп'ялась* на ноги, пізнає за день десятки нових слів. І яких! Співзвучних і красивих! *Сонечко, квітка, казка, пісня, хліб, сіль, вода, трава*. І з кожним словом світ ширшає, розкриває свої принадні обрії*.

зіп'ястися
на ноги

Світ мов казка. І пізнаємо ми його за допомогою слова (За І. Цюпою).

II. Як дитина пізнає світ за допомогою слова?

Слова можуть називати осіб, предмети, явища (*учитель, будинок, дощ*), ознаки (*улюблений, високий, рясний*), дію чи стан (*будувати, сумувати*), обставини (*заздалегідь, несподівано*) та ін.

Кожне слово щось означає, має своє лексичне значення. Завдяки тому, що всі, хто розмовляють тією самою мовою, однаково розуміють лексичне значення слів, відбувається порозуміння між людьми в процесі спілкування.

Міркуємо

Що ж таке лексичне значення слова? Чому, приміром, слово *стіл* означає один і той самий предмет і в нашому класі, і в сусідньому, і тисячі столів, які були, є й будуть? Адже всі вони різні. Столи бувають великі й маленькі, овальні й прямокутні, з однією чи кількома ніжками, з шухлядами і без, із дерева й пластику, зі скла, письмові й кухонні...

Що ж спільне й головне у всіх столів? Велика дошка й ніжки. Саме спільні й головні ознаки і становлять **лексичне значення слова**. Отже, для того щоб з'ясувати лексичне значення слова, необхідно виявити спільні й головні властивості предметів, ознаки чи дії та назвати їх, відкинувши другорядні (За В. Бурмако).

* Белькотіти — говорити безладно (рос. лепетать).

* Зіп'ястися (на ноги) — тільки-но навчитися ходити.

* Обрії — видима межа між небом і землею (рос. горизонт).

Лексичне значення слова розкривається в тлумачних (рос. толковых) словниках: «стіл — предмет меблів у вигляді широкої горизонтальної дошки на високих опорах, ніжках».

Крім лексичного (ЛЗ), слово має ще й граматичне значення (ГЗ).

437. І. Прочитайте текст.

У кінці 60-х років минулого століття на одному з Філіппінських островів було виявлено первісне плем'я. Люди цього племені відзначалися лагідністю, поміркованістю*, доброзичливістю. В їхній мові не було таких слів як *війна, боротьба, ворог, убивство* (З журналу).

ІІ. Який висновок впливає з тексту? Чи не суперечать наведені у ньому факти твердженню, що немає у світі предметів, явищ, дій, ознак, не названих словом?

Поміркуйте над тим, чому ті самі предмети, явища, дії, ознаки у різних мовах називаються по-різному.

438. І. Прочитайте текст.

Слово «тиран» у VII—VI століттях до нашої ери не мало сучасного негативного значення. Воно означало людину, яка вперше у своєму роду прийшла до влади, а не успадкувала її (З журналу).

ІІ. Як може змінюватись лексичне значення слова?

439. І. Прочитайте і розіграйте жартівливий діалог. Поміркуйте над тим, із чого складається лексичне значення слова *ліс*.

- Без чого немає лісу?
- Звичайно ж, без дерев.
- Біля нашого будинку росте три дерева — це ліс.
- Ні, потрібно багато дерев.
- На лісопилці багато спиляних...
- У лісі повинні бути живі.
- Де ростуть дерева?
- На землі (За В. Бурмако).

ІІ. А тепер звірте свої міркування з тлумаченням із словника: *ліс* — велика площа землі, заросла деревами і кущами.

* Помірко́ваність — рос. рассудительность; помірко́ваний — рассудительный.

410. Подібним чином спробуйте з'ясувати лексичне значення слова *морк*. Свої міркування звірте з тлумачним словником на с. 268.
411. Визначте лексичне значення слів різними способами: а) за значеннями спільнокорених слів: *насмілитися* (сміливий), *побоюватися* (боятися), *сповістити* (вість, звістка); б) за перекладним словником: *необзримий*, *расторопный*; в) розкриваючи значення частини мови: *лісоруб*.
412. І. Чи є різниця у значенні слів *митися* і *купатися*?

Міркуємо

Купатися — означає «занурюючись у воду, обмиватися, плавати, плескатися». Купатися можна у морі, в річці, в озері, у ставку, в басейні. Слово *митися* означає «звільнятися від бруду за допомогою води або води і мила». Миються під душем, у ванні, у лазні. Слово *купатися* у цих словосполученнях вживати не слід.

ІІ. Складіть і запишіть розповідне і спонукальне речення зі словами *митися*, *купатися*.

413. Прочитайте тлумачення лексичних значень слів. Визначте, які слова пояснюються, і запишіть за зразком, звіряючи із довідкою. Які слова за походженням?

З р а з о к. *Затихати, переставати* — *вщухати*.

1. Затихати, переставати. 2. Металеві й паперові знаки, що використовуються для купівлі й продажу. 3. Пістрявий, рябий, різнобарвний. 4. Який усім цікавиться. 5. Прилад для вимірювання часу протягом доби. 6. Дбайливо піклуватися про когось, щось тримати в чистоті, теплі, ситим; пестити.

купівля
продаж

Д о в і д к а: *плекати*, *годинник*, *допитливий*, *вщухати*, *строкатий*, *гроші*.

414. Спробуйте з'ясувати різницю в значенні слів *місце* і *місто*, *одягати* і *надягати*, *лічити* й *лікувати*, *фонтан* і *водоспад*. Чи можна сказати: *сядь на своє місто*; *одягни пальто*; *сімейний лікар лічить усю сім'ю*? Поясніть.
415. І. Прочитайте уривок зі спогадів Олекси Тисовського.

Франко часто заходив до «Громади». Одного разу він чекав когось. Нараз вбіг один із громадівців і запитав: «Чи є вже нові газети?» Франко голосно зауважив: «Свіжі газети».

ІІ. Чому Іван Франко зауважив одному із членів «Громади»? З якими словами поєднуються прикметники *новий* і *свіжий*? Чи можна сказати: *нові черевики*? А *свіжі*? *Новий хліб*? А *свіжий*? Чому? Складіть і запишіть кілька словосполучень зі словами *новий*, *свіжий*.

Вживання слів у не властивому їм значенні, уживання зайвих чи схожих слів, а також поєднання слів, які не сполу-

чуються, вважається лексичною помилкою (Л). Наприклад: замість *надягнути куртку* — *одягнути куртку*; *ясний дощ* — *густий дощ*; *порожній гаманець* — *пустий гаманець*; *молодий юнак*; *старий дід*; *писана писанка*; *погожий погідний день*; *запеклі друзі*.

Із поданих у дужках слів виберіть потрібне, обґрунтуйте свій вибір. Значення незрозумілих слів з'ясуйте за словником на с. 268. Запишіть виправлені речення.

1. (Обабіч, на узбіччі) дороги сидів (старий сивий) дід. 2. (Невістка, наречена) була особливо гарна і красива у весільному (одязі, вбранні). 3. Принц боявся показати їй своє (лице, обличчя), бо був (вродливий, потворний). 4. Гості (причаїлися, пригостилися) чаєм із (печивом, печенею). 5. Він (прикинувся, удав), що не впізнав дівчину. 6. Я не (барився, квапився): у мене було вдосталь часу, щоб дійти до школи.

наречена

удавати

З'ясуйте різницю у значенні слів в українській та російській мовах. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

Луна — луна. Вродливий — уродливый. Орати — орать. Неділя — неделя. Мішати — мешать. Лікувати — ликовать. Лічити — лечить. Свита — свита. Весілля — весельє. Мешкати — мешкать.

Прочитайте речення. Чи всі слова вжито у властивому їм значенні? Вживання яких слів не відповідає мовній нормі? Визначте типи помилок. Запишіть виправлені речення.

Вживання русизмів в українському мовленні вважається лексичною помилкою.

1. Ви виходите на слідуючій остановці? 2. А ви сідайте на свободне місто. 3. Я рахую, ти прáвий. 4. Закрийте, будь ласка, вікно і включіть кондиціонер, а то в кімнаті душно. 5. Не мішай мені вчити уроки. 6. Біля третини учнів у класі вчать-ся добре. 7. Не гримайте дверима. 8. У цій больниці лічать безкоштовно. 9. Подорож тривала дві неділі. 10. Інколи я варю сніданок. 11. Незнайомець бистро одягнув пальто.

Запишіть текст у формі діалогу, розставляючи розділові знаки та усуваючи повторення того самого слова у репліках-відповідях з метою наближення діалогу до природного мовлення.

Ким працює твій тато мій тато працює інженером де працює твій тато мій тато працює в конструкторському бюро.

Перекладіть речення українською мовою, скориставшись довідкою (с. 184). Пам'ятайте: значна частина схожих слів в українській та російській мовах має різні відповідники.

1. Я завжди **считаю** деньги у касси. Я **считаю**, що сусідський мальчик був **неправ**. 2. В **воскресення** ми були в театрі. Вони не **виделись** цілу **недєлю**. 3. Наші голоси в горах **отзывались эхом**. На небі **появилась луна**. 4. Малыш **мешал** сестрі **делати** уроки. Мама в це **время** **мешала** картошку на сковороді. 5. Мой друг **живєт** в сусідньому під'їзді. **Мешкати** — **значить** опоздати. 6. Его прадед **пахал** землю. Мальчик **орал** от боли. 7. На **следующей** **остановке** **вошла** **красивая** **девушка**. **Гном** **был** **уродлив**.

неправ
неправа
непрáви

плакати
від болю

Довідка: **заважаю**, **орав**, **рахую**, **мешкає**, **луною**, **неділю**, **потворний**, **мішала**, **вважаю**, **баритися**, **вродлива**, **верещати**, **тиждень**, **місяць**.

§51 Однозначні й багатозначні слова

Дружби дружбою шукають

421. I. Прочитайте оповідання.

ЛИЖІ Й КОВЗАНИ

Восени батько купив Борисові **ковзани**. А його друг Євгенові, подарував батько **лижі**. Думає Борис: «Що **краще** **ковзани** чи **лижі**? Мабуть, **лижі**. Адже на **лижах** можна **кататися** **скрізь**, а на **ковзанах** — **тільки** на **ставку**». От і каже Борис Євгенові: «**Поміняємось**, Євгене? Я дам тобі **ковзани**, а ти мені **лижі**». **Помінялись**.

мабуть
скрізь

Настали **морози**, **замерз** **ставок**, а **снігу** **немає**. Катається Євген на **ковзанах**, а Борис сидить удома. **Узяв** Борис **лижі**, **поніс** до Євгена та й каже: «**Поверни** **мої** **ковзани**, **візьми** **свої** **лижі**». Євген **віддав** Борисові **ковзани**, а **лижі** **забрав**. Того ж дня **пішов** **сніг**. **Засипало** і **лід** на **ставку**. Катається Євген на **лижах**, а Борис сидить удома. **Минає** **тиждень**, **другий**. **Щодня** **іде** **сніг**. **Узяв** Борис **ковзани**, **пішов** до Євгена і каже: «**Ні**, **Євгене**, **такі** **поміняймося**». «**А** **як** **завтра** **сніг** **розтане**?» — **запитав** Євген (За В. Сухомлинським).

минати
тиждень

II. Як ви розцінюєте поведінку Бориса? Підтвердіть свою думку фактами з тексту.

III. Поясніть розділові знаки в четвертому реченні та в реченнях з прямою мовою. Зробіть синтаксичний розбір перших двох речень другого абзацу (за варіантами).

IV. Знайдіть у тексті слова, які означають: а) водоймище у заглибленні з непроточною водою; б) атмосферні опади у вигляді білих зірок подібних кристалів чи пластівців.

Скільки значень мають виділені в тексті слова?

В українській мові є слова, які називають лише один предмет, явище чи особу, мають одне-єдине значення: *автомобіль, літак, метро, дощ, юнак, телефон*. Такі слова називаються **однозначними**.

42. І. Прочитайте жартівливий вірш. Яке слово в ньому повторюється? В яких значеннях воно вживається? Як називаються такі слова?

Ось сонечко грає промінням на річці.
Сніг грає на сонці і сріблом іскриться.
Я граю в футбол, а сусід грає в «Кено».
Матуся теж грає в театрі на сцені.
В оркестрі татусь грає на контрабасі.
Дідусь і онук грають в гру на терасі.

За О. Шигаєвим

Слова виникають з одним лексичним значенням, але деякі з них можуть з часом набувати нових значень. Слова, що мають два і більше значень, називаються **багатозначними** (рос. *многозначными*): *хвіст ящірки — хвіст комети — хвіст літака (поїзда) — хвіст колони; іде дівчина — іде (падає) сніг — іде (минає) час — іде (триває) урок — жінці йде (личить) сукня*. Значення багатозначного слова стає зрозумілим тільки у контексті, тобто у зв'язку з іншими словами.

Дізнатися, яким є слово — однозначним чи багатозначним — можна з **тлумачного словника**. Різні лексичні значення багатозначного слова даються в тій самій словниковій статті і нумеруються підряд: Автомат, -а. ч. 1. Машина, прилад, що виконує роботу без участі людини. 2. Ручна скорострільна зброя. II. Перечитайте вірш. Випишіть багатозначне слово разом із тими словами, які допомагають зрозуміти його значення, за з р а з к о м: *Сонечко грає промінням*. З'ясуйте значення слова в кожному конкретному випадку за допомогою поданої статті із тлумачного словника.

Грати, граю, граєш. 1. Виконувати що-небудь на музичному інструменті (про людину). 2. *розм.* Те саме, що гратися. 3. У що — брати участь у якійсь грі. 4. Поводитися з яким-небудь предметом як з іграшкою, забавлятися. 5. *перен.* Блищати, відбиваючись від чогось (про промені сонця, світла). 6. Виступати на сцені у спектаклі, виконувати якусь роль.

43. Згрупуйте і запишіть однозначні слова в один стовпчик, а багатозначні — в другий. Складіть поширені речення з виділеними словами.

Арифметика, старий, каструля, летіти, осінній, газета, вирости, **айсберг***, теплий, намалювати, ніч, усміхатися, влітку, сміливий.

айсберг

* *Айсберг* — льодова гора, що плаває в океані.

424. В яких значеннях уживаються слова *мати*, *батько* у наведених реченнях? Що спільного в різних значеннях кожного з цих слів, що їх об'єднує? Поміркуйте над тим, чому різні предмети, явища, дії можуть називатися тим самим словом. Чим вони подібні між собою?

1. За науку цілуй батька й матір у руку. 2. Київ — мати міст руських. 3. У всіх нас одна спільна мати — Україна. 4. Діти зраділи приходу батька. 5. С. Корольов — батько вітчизняної космонавтики. 6. Батьки міста вирішили будувати нову лікарню. 7. «Батьку, чи були у вашому селі фашисти?» — спитав боєць літнього* чоловіка.

літній
чоловік

літній
рос. летний

Який буває влітку: літній
відпочинок.

літній
рос. пожилой

Який старіє, немолодий
літні люди.

425. З'ясуйте значення слова *м'який* у поданих словосполученнях. Помініть його правопис.

М'який віск, м'яке світло, м'який характер, м'який клімат, м'який диван.

Д о в і д к а: поступливий; нетвердий; теплий; нерішучий з м'якою обшивкою.

426. До кожного словосполучення доберіть із довідки тлумачення слова *розбити*, запишіть.

З р а з о к. *Розбити лоба — поранити.*

Розбити лоба. Розбити палатку. Розбити чашку. Розбити ворога. Розбити клумбу. Розбити клас на групи.

Д о в і д к а: знищити, розпланувати, поранити, поділити, встановити, порушити цілісність.

427. Зі списку слів виберіть ті, з якими вживається слово *гарячий*. Запишіть словосполучення; з'ясуйте значення слова *гарячий* у кожному випадку.

Людина, кава*, пісок, подорож, промова, голова, серце, слово, поєдинок.

428. Складіть словосполучення з поданими словами так, щоб ці слова вживались у різних значеннях; словосполучення запишіть.

Корінь, золотий, поле, виходити, чистий, відкривати, холодний.

* Літній — тут: немолодий (рос. пожилой).

* Кава — рос. кофе.

419. Прочитайте. Зверніть увагу на виділені слова. Які вони за кількістю значень? Що означають у кожному реченні і як перекладаються українською мовою? Зверте з довідкою. Перекладіть речення і запишіть.

1. Вчора студенти сдавали экзамен. 2. Дедушка очень сдал после болезни. 3. Возле кассы сдавали билеты на отменённый рейс. 4. Знаменитый режиссёр открыл фестиваль. 5. Было очень душно, и мы открыли окна и двери. 6. Наконец он открыл глаза. 7. Именинник открыл шампанское.

Д о в і д к а: відкрив, розплющив, складали, відчинили, здавали, відкоркував, ослаб.

430. I. Прочитайте текст, доберіть заголовок. До якого типу і стилю мовлення належить текст? Спишіть, вставляючи пропущені букви. Обґрунтуйте написання. Підкресліть багатозначні слова.

Море поблискує злою блакит...ю, водяний пил б...є його білим крилом. Вигнулось, знялось крило вгору і, пронизане со...нцем, упало. А за ним л...тить друге і третє. Здаєт...ся, що незна...омі блакитні птахи нал...тіли раптом на море і б...ють завзято* грудьми, піднявши вгору білі ш...рокі крила (М. Коцюбинський).

II. Складіть і запишіть 4 речення зі словом *крило* у різних значеннях.

§52 Пряме і переносне значення слів

Із степу ми возили сонце

431. I. Прослухайте, а потім прочитайте текст. Це діалог чи монолог?

ЗУСТРІЧ

...Він перестрибнув через перелаз* і мало не збив з ніг дівчинку, яка теж ішла до школи.

— Ти чого? — налякано спитала дівчинка.

— А тобі вулиці мало, що біля перелазу чалапаєш?

— А наша вулиця ширша! — похвалилась дівчинка.

— І в нас була широка, так сусіди переставили плоти* і вкрали піввулиці.

— Хіба ж вулицю можна вкрати? — не повірила і засміялась школярка (За М. Стельмахом).

II. Розіграйте діалог за особами.

III. Що означає у тексті слово *вкрати*? Які інші значення цього слова вам відомі? Складіть і запишіть словосполучення зі словом

* З а в з я т о — сильно, енергійно (рос. рьяно, яростно).

* П е р е л а з — частина огорожі, де перелазять (переступають, перескакують) через неї.

* П л і т, т и н — огорожа, плетена з хворосту (рос. плетень).

красти (вкрасти) та іменниками *гаманець, час, щастя*. Яких значень воно набуває? Що спільного в цих значеннях? Чи можна *вкрасти* те, чого не забереш із собою?

Слова можуть вживатися як у прямому, так і в переносному значеннях. Слово, вжите у прямому значенні, — це його звична назва (лексичне значення). Слово, вжите у переносному значенні, — це образна назва, перенесена з одних предметів, явищ, дій на інші за подібністю, схожістю: *гірський хребет, море радості, залізні нерви, час летить*. На відміну від прямого, переносне значення слова стає зрозумілим лише в контексті. Вживання слів у переносному значенні збагачує виразну мову.

432. Розгляньте схему. З'єднайте слово *цвіте* з кожним словом зліва, потім — справа, словосполучення запишіть. В яких випадках слово *цвіте* вживається у прямому значенні, а в яких — набуває переносного?

433. Спишіть прислів'я і приказки. Як ви їх розумієте? Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

1. Праця чоловіка годує, а лінь марнує*. 2. Серпень стражу годує, а вересень подає її до столу. 3. Восени і горобець багатий. 4. Вовка ноги годують. 5. Весна багата на квіти, а хліб в осені позичає. 6. Заздрість здоров'я з'їдає.

434. I. Прочитайте текст. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Випишіть їх разом зі словами, які допомагають зрозуміти їх значення за зразком: *Закипали осінні садки*. Поясніть правопис виділених слів.

Вже тихо закипали осінні садки. Займалися дерева, спочатку одним-двома листочками, але від них жовтий та багрянний вогонь перекидався ширше й глибше. Дереву вже горіло яскравим полум'ям (За Є. Гуцалом).

II. З'ясуйте пряме значення слів, ужитих в переносному значенні, за допомогою словничка (с. 189). Зверніть увагу, як позначається у словнику переносне значення слова. Поміркуйте, як виникло переносне значення, яким чином назва одного предмета (ознаки, дії) перейшла на інший і дала йому нове значення. В якому стилі мовлення переважно вживаються слова у переносному значенні?

* Марнувати — витратити марно (рос. расточать, растрчивать).

Закипа́ти, аю, а́еш. 1. Починати кипіти. 2. *перен.* Починати дуже пінитися, бушувати.

Займа́тися, аюся, а́ешся. 1. Починати горіти; запалати, спалахнути. 2. Починати світити, світитися. 3. *перен.* Покриватися рум'янцем, ставати червоним. 4. *перен.* Займатися.

Горі́ти, рю, ріш. 1. Піддаватися дії вогню, гинути у вогні. 2. Давати або випромінювати світло, світитися. 3. *перен.* Бути в жару (перев. від хвороби). 4. *перен.* Сяяти яскравим блиском або виділятися яскравими барвами, кольорами.

- 35.** I. Прочитайте поетичні рядочки. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Яка їх роль у створенні художнього образу?

Підійшов вечір. Засвітив зорі. Прослав на травах тумани і, на уста поклавши палець, ліг (*П. Тичина*).

II. Складіть усно речення, де ці слова вживалися б у прямому значенні.

- 36.** В якому значенні ужито в реченнях виділені слова? Якщо в переносному — складіть і запишіть речення з цим самим словом у прямому значенні — і навпаки.

1. Весна **гомони́ла** навколо (*О. Іваненко*).

тротуа́р

2. Сани наші **летя́ть** степом. 3. Він повільно вів машину понад самим тротуаром (*О. Гончар*).

передгі́р'я

4. З садів і соняшників **вигулькну́ло** село.

5. Вересень **бив** у золоті дзвони соняшників (*М. Стельмах*).

6. Почалися **передгі́р'я** Карпат (*П. Загребельний*).

- 37.** Використовуючи слова *зірка, прокидатися, срібний, шепотіти, співа-ти, ходити*, складіть і запишіть речення, де вони вживалися б у прямому і в переносному значеннях.

З р а з о к. *Відкрити зірку* вчений назвав на честь матері. *Голлівудська зірка* знялася у трьох нових фільмах.

- 38.** Прочитайте художній етюд «Сонячний тік» Василя Чухліба. Уявіть в образах і барвах сонячну картину збирання хліба. Завдяки яким засобам мови її створено? Спишіть текст, підкресліть слова, вжиті в переносному значенні.

Із степу ми возили сонце. Вже залило воно увесь тік, виплескувалось через край. Дарували сонце дівчатам. Вони купались у ньому, ніби русалки. В їхніх очах, мабуть, ми виростали до казкових богатирів. Спали дівчата просто неба*. Навіть уночі їх гріло сонце. Воно лежало у них в головах. Горою теплого зерна.

* П р о с т о н е б а — надворі (рос. под открытым небом).

Веснонько любая, часу не гай

439. I. Прочитайте жартівливий вірш.

ЛИСТИ З ГАЮ

«Ти не барися*, з'явися на лист», —
пише із бруньки березовий лист.
Пишуть з барлога ведмедики бурі:
«Вже нам обридли завії та бурі,
хочемо вийти з барлога у гай —
Веснонько любая, часу не гай*!»

барітися

барліг

гаяти час
марнувати

С. Павленко

II. Доберіть синоніми до слів *обридли*, *завії*. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

III. Що означають виділені слова? Що в них спільного (чи однакове звучать і пишуться, чи зв'язані одним лексичним значенням)? Чи є щось спільне у предметів (явищ), названих тим самим словом?

Міркуємо

Коли ми чуємо слово *лисички*, то уявляємо насамперед маленьких пухнастих звірят. Але ж є ще й гриби лисички. Це зовсім різні і ніяк не зв'язані між собою об'єкти. Називаються вони однакови́ми за формою і звучанням словами, які мають різні лексичні значення.

Слова, які вимовляються і пишуться однаково, але мають зовсім різні значення, називаються *омонімами*: *руса коса* — *морська коса*; *топити (піч)* — *топити* (занурювати у воду); *кує зозуля* — *коваль кує зброю*.

У тлумачних словниках омоніми роз'яснюються в різних словникових статтях і позначаються цифрою вгорі:

Бабка¹, -и, ж. Страва з локшини, рису, сиру. *Смачна бабка*.

Бабка^{2*}, -и, ж. Комаха з довгим тонким тілом і двома парами прозорих крил. *Над водою кружляли бабки* (Н. Забіла).

Бабка³, -и, ж., діал. Гриб підберезник. *Дмитрик назбирав цілий кошик бабок*.

Чому омоніми роз'яснюються в різних словникових статтях?

* Барі́тися — рос. медлить.

* Га́яти (час) — даремно витрачати, марнува́ти.

* Рос. стрекоза.

Омоніми не слід плутати з багатозначними словами.

Розрізняйте:

омоніми

однаково звучать і мають
різне значення: *шию сорочку,
мию шию.*

багатозначні слова

однаково звучать і мають
подібне значення: *ллється
вода, ллється пісня.*

440. Ми називаємо косою «заплетене волосся», «сільськогосподарське знаряддя для косіння (трави, злаків)», «вузьку наливну смугу суходолу в морі, річці, сполучену одним кінцем із берегом». Що це: три значення багатозначного слова чи три слова-омоніми?

441. З-поміж поданих речень випишіть спочатку речення з омонімами, а потім — із багатозначними словами. Обґрунтуйте. Поясніть правопис виділених слів.

1. Дев'ять годинник б'є (*М. Бажан*). 2. І блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав (*Т. Шевченко*). 3. Вдова похитала головою (*М. Стельмах*). 4. На самій верховині гори бовваніють* руїни стародавнього замку (*О. Гончар*).

442. Прочитайте речення. Знайдіть омоніми. Поясніть, як ви розрізнили їх значення. Якою частиною мови виражений кожний омонім?

1. Еней був парубок моторний і хлопець хоч куди козак (*І. Котляревський*). 2. Чути було, як на річці тріскотів мотор: то йшов моторний човен (*М. Трублаїні*). 3. Ой піду я в чисте поле, там дівчина просо поле (*Нар. творчість*). 4. Зоре ясна, нам світи на широкі ясні світи (*Л. Первомайський*).

443. Поясніть лексичне значення омонімів. Доберіть до них із довідки слова, які допомагають зрозуміти їх значення, запишіть.

З р а з о к. *Коса — коса — коса. Дівоча коса. Нагострена коса. Морська коса.*

Пара — пара — пара. Місяць — місяць. Ключ — ключ — ключ. Півники — півники. Бракувати — бракувати.

Д о в і д к а: молодят*; із секретом; розквітлі; журавлиний; тувель; забіякуваті; сміливості; літній; консервний; партію виробів; гаряча; повний.

444. Уведіть слова-омоніми в речення. Поясніть, чому однакові за звучанням і написанням слова не перешкоджають спілкуванню.

Мати — мати. Ніс — ніс. Діти — діти. Замок — замок. Мука — мука. Став — став.

445. Прочитайте речення на с. 192. Перебудуйте або доповніть кожне так, щоб думка, висловлена в них, була чіткою і недвозначною.

* Б о в в а н і т и — виднітися, показуватися здаля.

* М о л о д я т а — рос. молодожёны.

Зразок. Це була угорка, яка приїхала з Будапешта.
Зацівіла угорка, яку дідусь посадив восени.

1. Леся розгорнула атлас. 2. На підвіконні лежав лист.
3. Дівчина схопилась за косу. 4. «Це мої півники. Я сама їх доглядаю», — з гордістю сказала Марійка. 5. Кран не працює.

446. З-поміж поданих слів виберіть близькі за звучанням, але різні за значенням в українській та російській мовах; розкрийте їх значення. Перекладіть ці слова українською мовою. Складіть і запишіть із ними речення.

Жалоба, запам'ятовать, луна, неделя, луки, орать, час.

447. Складіть і запишіть речення зі словами-омонімами так, щоб було видно різницю в їх значеннях.

1. Байка (тканина) — байка (літературний твір). 2. Ластівка (невеличка хижка тварина з видовженим гнучким тілом) — ластівка (лагідність). 3. Бал (оцінка) — бал (святковий вечір із танцями). 4. Міна (вид боєприпасів) — міна (вираз обличчя, гримаса). 5. Слід (відбиток ноги чи лапи) — слід (потрібна). 6. Доспівати (закінчити співати) — доспівати (дозрівати). 7. Гранат (плодове дерево або кущ) — гранат (плід цієї рослини) — гранат (коштовний камінь червоного кольору). 8. Бракувати (не вистачати) — бракувати (визнавати низькоякісним). 9. Пара (газ, у який перетворюється вода при випаровуванні) — пара (два однорідні предмети, що використовуються разом) — пара (чоловік і жінка, подружжя).

§54 Твір-опис тварини

за власними спостереженнями в художньому стилі

Що мене здивувало в зоопарку

448. І. Прочитайте текст.

ЗЕБРА

— Мамо, ми бачили незвичайну тварину. Не знаємо, як вона називається, — збуджено розповідали Петро і Дмитрик, повернувшись із зоопарку.

— Опишіть її мені.

— У неї чотири ноги і хвіст, приємна мордочка з розумними очима і невеликі вуха, — поспішив Дмитрик.

— Це не сарна*?

— Та сарну я впізнаю. Вона трохи більша і...

віслюк
сміги
сму́гаста

* С а р н а — гірська коза.

— Зачекай, я її опишу, — перебив Дмитрика Петро. — Схожа на коня, але значно нижча і менша. Величиною з віслюка, тільки не має таких довгих вух і смугаста*. Смуги в неї темні, майже чорні, та сірувато-білі. Легають вони поперечно від спини до живота. На крупі* тягнуться почасти* косо. Грива в неї коротенька.

— Та це ж зебра, — каже мама. — Міг би відразу сказати, що вона смугаста (С. Тежак).

П. Розгляньте зебру на малюнку. Чиєму описові відповідає тварина? Чий опис кращий і чому?

Міркуємо

Дмитрик навів подробиці, властиві багатьом чотириногим тваринам. Його опис поверховий, а деякі відомості — тільки відображення особистих вражень спостерігача (*приємна мордочка, розумні очі*).

Петро навів істотну ознаку, за якою зебра відрізняється від схожих тварин, — *смугаста*. Такі ознаки називаються характерними.

Щоб скласти гарний опис, треба уважно подивитися і точно підмітити важливі й характерні ознаки.

Тварину краще описувати в тому порядку, як ми її сприймаємо в цілому. Щонайперше ми бачимо форму, величину, колір, а потім — деталі. Їх теж описують у певній послідовності, яка залежить від важливості тієї чи іншої деталі.

Не слід наводити усіх подробиць. Потрібно виділити найважливіші ознаки, за якими тварина відрізняється від інших. Добре порівнювати, зіставляти невідоме з відомим.

Опис тварини потребує використання певної лексики: *порода, масть* (колір шерсті тварини: коні *була́ної*, а не світло-рудої, *гнідбо́ї*, а не темно-коричневої, *вороні́ї*, а не чорної, *ча́лої*, а не сірої масті), *тулуб*, *туловище* (а не тіло), *морда* (а не лице чи обличчя), *шерсть* (а не волосся), *грива* (у коня), *дзьоб* (а не ніс), *кігті* (а не нігті) та ін.

* С м у г а́ с т а — рос. полосатая.

* К р у п — задня частина тулуба коня.

* П о́ ч а с т и — частково (рос. отчасти).

449. Прослухайте кілька описів, слідкуючи за текстом. Відшукайте ознаки, характерні для кожної живої істоти. Які мовні засоби використав для їх змалювання?

1. Цуцик — наш загальний улюбленчик, на ймення Букет. Бурої якоїсь масті, рудий, наче трохи підсмалений, з хвостиком, бадьоро закрученим догори, він крутиться біля ніг, лащиться, всміхається своєю собачою усмішкою (О. Гончар).

2. На груші сидить зозуля. Спершу Миколка вагався*, чи то справді зозуля... Горло у пташки та груди — сірі. На темно-бурих крилах видніються білі плями. На білому череві поперечні смуги. Ні, таки зозуля! (Є. Гуцало).

вага́тися

3. У чаплі чорні смуги обіч голови, і її смішний чуб на потилиці теж чорний. Довга чаплина шия біліє, чистісінька, бо, мабуть, старанно вимита. Чапля мовби вгрузла, підтримуючи одну ногу, і так чудно бачити її на тоненькій другій, од якої падає на воду хистка тінь (Є. Гуцало).

4. Красива рибка краснопірка! Спинка в неї брунатнує*—зелена. На боках золотиста луска. По краях луски брунатна смужка. Очі оранжеві. Губи жовті. А назву свою рибка дістала за червоне «оперення», тобто за забарвлення плавників (За М. Осиповим).

бруна́тнює

5. Ну й півень! Гребінь — розкішна корона, мов із червоного корала вирізьблена, очі — зі щирого золота, шия поблискує жовтогарячим шовком, а хвіст!.. Колесо! Темно-зелене блискуче колесо виграє проти сонця всіма барвами райдуги. І носить свого хвоста півень так гордовито, що глянеш на нього і скажеш: ні, рівного йому на світі немає (Л. Письменна).

450. І. Прочитайте учнівський твір. Визначте тему й основну думку. З'ясуйте стиль тексту. Які типи мовлення у ньому поєднано?

АЙСТРА

Айстра — це гарна болонка. Вона невеличка, шерсть у неї сніжно-біла, завивається і звисає на боках і мордочці, як у справжньої модниці. Довгі вуха і куций* хвостик зовсім губляться в розкішній шерсті.

Мордочка у болонки смішна: приплюснутий носик і великі темні виразні очі.

* Вага́тися — сумніватися.

* Бруна́тний — рос. коричневий.

* Ку́ций — рос. короткий.

Лапки в Айстри коротенькі. Коли вона біжить, то дуже кумедно* дріботить* ними. Якщо Айстра бачить яскравий предмет, вона стає на задні лапки і, дивлячись на вас, просить його. Спробуйте лише не дати собачці того, що вона хоче! Відвернеться від вас і невдоволено загарчить, демонструючи свій характер.

Айстра любить купатися, її не можна витягти з води. Болонка борсається і скавучить. Зате не любить причісуватися, — мабуть, це завдає їй болю.

Собачка залюбки йде гуляти. Варто показати їй ремінний поводок, як вона стрімголов біжить до дверей.

II. Що саме і в якій послідовності описує автор? Які особливості тваринки відзначає?

III. Складіть план тексту.

IV. Простежте, як продуманий відбір слів допомагає автору уникнути невинуватених повторів.

451. Напишіть твір про вашу улюблену тварину на одну з тем: «Мій улюбленець зі світу тварин», «Ластівки під стріхою», «Акваріумні рибки», «На виставці собак (котів)», «Що мене здивувало в зоопарку». Тему твору-опису тварини можете сформулювати самостійно, погодивши її з учителем. Готуючись до твору, користуйтеся робочими матеріалами, поданими в таблиці, та пам'яткою на с. 196.

Тулуб	<i>маленький, великий, витягнутий</i>
Шерсть	<i>довга, коротка, густа, гладка, пряма, кучерява, блискуча, шовковиста, тьмяна, жорстка, м'яка, пухнаста</i>
Лапи	<i>довгі, короткі, криві, прямі</i>
Хвіст	<i>довгий, короткий, куций, пухнастий, прямий, шаблевидний</i>
Вуха	<i>довгі, висячі, настовбурчені, гострі, великі, маленькі</i>
Морда	<i>загострена, кругла, видовжена, тупа, приплюснута, прямокутна</i>
Очі	<i>чорні, карі, зелені, сірі, темні, грайливі, блискучі, сумні, веселі, злі</i>
Вдача	<i>розумний, вправний, прудкий, грайливий, веселий, загадковий</i>
Рухи	<i>підкрадається, стрибає, лащить, жмуристься</i>

* К у м е д н о — смішно.

* Д р і б о т і т ь — рухається дрібними кроками (рос. семенит).

Як працювати над описом

1. Намагайтеся переконати майбутнього читача в тому, що тварина, про яку ви пишете, справді цікава, що ви її добре знаєте і вам дуже хотілося б, щоб інші її теж упізнали і полюбили.

2. Уважно поспостерігайте за героєм свого майбутнього твору. Придивіться, як собака (чи будь-яка інша тварина) полює, грається, щось робить (відчиняє двері, виконує команди, зустрічає господаря тощо).

3. Опишіть тварину в художньому стилі. Визначте основну думку твору і не відхиляйтесь від завдання — описати тварину, а не розповідати про її вдачу та витівки.

§55 Синоніми

Чим приваблюють дороги

452. I. Прослухайте, потім прочитайте уривок. Доберіть заголовок до тексту.

кермо

Мчимось. Друг мій сидить за кермом, друг дитячих літ. Уважний водійський погляд прикутий до **автостради**. По якійсь хвилі Заболотний подає голос: «Багато хто любить **дорогу**, і я теж її люблю! Чи буде то маленька **стежина**, що побігла з поля, чи степовий **шлях**, чи сучасна **траса**... Дороги тим нас приваблюють, що несуть у собі якісь загадки, щораз обіцяють якісь **несподіванки**!..» (За О. Гончаром).

приваблювати

несподіванка

II. Знайдіть у тексті слова, вжиті в переносному значенні. Поясніть правопис слів *стежина*, *степовий*, *несуть*, *траса*. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці. Зробіть звуковий запис слова *обіцяють*.

III. Зверніть увагу на виділені слова. Що їх об'єднує? Чим вони різняться?

Міркуємо

Автострада, *дорога*, *стежина*, *шлях*, *траса* — усе це дорога. П'ятьма словами можна виразити одне поняття! Що ж це за слова?

Слова, які по-різному називають той самий предмет, ознаку чи дію, називаються **синонімами**. Синоніми належать до однієї частини мови і даються у словнику синонімів.

Для чого потрібні синоніми?

Чи не простіше було б усе, що означає смугу землі, по якій ходять і їздять, називати одним словом — *дорога*? Виявляється, ні. Таке визначення буде приблизним, неповним. І *стежка*, й *автострада* — дороги, але різні. Для того щоб розрізняти їх у мовленні, й існують синоніми. Широкий бетонований шлях для масового швидкісного автомобільного

руху слід називати автострадою; широкий асфальтовий шлях, що з'єднує великі міста, — трасою; доріжку, протоптану людьми або звірами, — стежкою, доріжку в горах — плаєм.

Властивість синонімів позначати відтінки значень дає змогу точніше, повніше і яскравіше висловити думку, уникнути невинуватених повторень того самого слова.

Синоніми слугують також засобом зв'язку речень у тексті.

Синоніми відрізняються не лише відтінками значень, а й стилістичним забарвленням, вживанням у мовленні. Так, слова *траса, дорога, стежка, шлях* — загальноживані. Слово *стежа* — застаріле; воно має стилістичне забарвлення і вживається переважно в художньому стилі мовлення з відтінком піднесеності, урочистості.

453. З-поміж поданих слів виберіть синоніми, згрупуйте їх за спільними значеннями і запишіть.

З р а з о к. *Приятель, товариш, друг.*

Прекрасний, розумний, великий, міцний, буря, принадний, величезний, ураган, сильний, чудовий, мудрий, дужий, гігантський, торнадо.

454. І. Прочитайте текст, з'ясуйте відмінності у значенні синонімів.

Скільки синонімів може мати слово *іти*! Це *простувати, прямувати, крокувати, марширувати, ступати, мандрувати, виступати, посуватися, брести, дріботіти, чимчикувати, тупцюти, повзти, пхатися, пертися, плестися, теліпатися, телющитися, тарабанитися, чапати, човгати* та ін. (І. Вихованець).

ІІ. Які з наведених слів мають яскраво виражене стилістичне забарвлення?

455. Чим відрізняються пари синонімів? Складіть і запишіть із ними речення.

Молодий — юний, гарячий — пекучий, визволяти — виручати, випадок — подія.

456. Спишіть, заповнюючи пропуски. Якими частинами мови виражені пари синонімів? Підкресліть синоніми, які не тільки називають предмет, ознаку чи дію, а й виражають ставлення до них чи мають обмежену сферу вживання. Поясніть орфограми.

Розмова, балаканина; в..сокий, довгов..язий; перегнати, обскакати; кр..чати, в..рещати; д..витися, витріщитись.

457. Чи можуть бути синонімами слова *жаркий, пекучий, піч; невисокий, низько*? Поясніть.

458. І. З якими із синонімів можуть поєднуватися подані іменники? Складіть і запишіть можливі словосполучення.

Сірий, похмурий; брунатний, карий; заплющити, зачинити; старий, старовинний; святковий, ошатний.

День, костюм; очі, панчохи; двері, очі; монета, дід; одяг, настрій.

ІІ. Складіть і запишіть розповідні речення з виділеними словами.

459. Запишіть подані синоніми в такому порядку, щоб кожен наступний ілюстрував збільшений вияв ознаки.

Зразок. Хата — будинок — хмарочос.

Спати, відпочивати, дрімати; талановитий, здібний, геніальний; усміхнутися, усміхатися, заливатися, сміятися.

460. Знайдіть помилки у поданих реченнях, поясніть їх суть. Виправлені речення запишіть.

1. Улітку в класах панувала і владарювала тиша. Завершуються канікули, і для дітей настане нова ера навчання. 2. Осінній ліс стояв сумний і печальний. 3. Стезя привела юнака на берег річки. 4. Молоді, юні хлопці стали справжніми майстрами. 5. Рівним строем на параді брели богунці. 6. На слідуючій остановці в тролейбус зайшла старушенція. Пацан уступив місто. 7. Вчора Степан причалапав до школи в нових туфлях.

461. Доберіть заголовки до тексту. Спишіть, вставляючи пропущені букви, замінюючи невиправдані повтори слів синонімами, вміщеними в рамці. Як змінився від цього текст? Поясніть орфограми.

Морозний сонячний ранок. Сине безмежне небо. Все засипане снігом. Він сліпучо блищить на з..млі, відбиваючи со..нце. Сріблом блищать в синяві неба стовбури д..рев, і яскраво блищать кришталіки снігу на гілках. Блищать сніговою білизною стіни будинків, блищать залізні дахи, блищать та іскрят..ся на со..нці л..одяні бурул..ки.

блищати
вибліскувати
ссяяти
світитися
промінитися
сліпити
засліплювати
мерехтіти

§56 Антоніми

День і ніч вони сварились і ніколи не мирились

462. І. Прочитайте текст. У чому його особливість? На яких контрастах він побудований? Доберіть заголовки до тексту.

Двоє їх жило на світі. Був один з них **працьовитий**, а другий — **ледачий** дуже. Слухай казку про них, друже.

Той **хоробрий** і **правдивий**, той **брехливий**, **полохливий**, той **розумний**, той **дурний**, той **великий**, той **малий**. День і ніч

вони сварились і ніколи не мирились. Все, що перший будував, другий миттю руйнував.

Кожен рать повів свою, стрілись вороги в бою. Із високим стрівсь низький, на товстого йшов тонкий, стрів білявого чорнявий, огрядного — худорлявий, на сумного йшов веселий, на тендітного — дебелий.

Ця кривавая війна — нині сива давнина. Хоч вони вже й помирилися, після них слова лишилися, дуже горді, незалежні, абсолютно протилежні. В мові ці слова живуть, їх антонімами звуть (А. Свашенко).

огрядний
худорлявий

II. Запам'ятайте написання слів у рамці, складіть і запишіть із ними речення.

III. Яке значення мають виділені пари слів — однакове, різне чи протилежне? Якою частиною мови виражені слова кожної пари?

Слова з протилежним лексичним значенням називаються **антонімами**. Антоніми виступають парами і належать до однієї частини мови. До антонімів вдаються тоді, коли є потреба позначити протилежні, контрастні явища. Антоніми дають змогу образніше, яскравіше й чіткіше висловити думку.

463. Чи можуть бути антонімами слова *низький* і *щасливий*? Обґрунтуйте.

Міркуємо

Ні, тому що порівнювати можна тільки за однією ознакою. Якщо антоніми означають певну якість, то обидва вони повинні володіти цією якістю в однаковій мірі. Тому антонім до слова *низький* — ..., а до слова *щасливий* — ... .

464. I. Спишіть прислів'я, вписуючи антоніми до виділених слів.

1. Ластівка день починає, а соловей ... . 2. Краще з розумним загубити, ніж з ... знайти. 3. Краще гірка правда, ніж ... брехня. 4. Знайшов — не скач, ... — не плач. 5. На чорній землі ... хліб родить.

II. Як ви розумієте прислів'я? Яку роль виконують у них антоніми?

465. Доберіть і запишіть антоніми до поданих слів.

Друг, теплий, тиша, радіти, сміятися, рано, говорити.

466. Складіть і запишіть речення з кожною антонімічною парою.

Працювати — відпочивати, дешевий — дорогий, здоров'я — хвороба, голосно — тихо.

467. За допомогою антонімів-прикметників із довідки охарактеризуйте героїв казок і байок (с.200). Складіть і запишіть складні речення зі сполучником *а*, поясніть розділові знаки. Підкресліть антоніми.

Зразок. *Вовк простодушний, а лисиця хитра.*

Вовк — лисиця (за хитрістю); лев — заєць (за сміливістю); муха — слон (за величиною); ягня — вовк (за силою); лисиця — ворона (за винахідливістю); коник-стрибунець — мурашка (за працелюбністю).

Довідка: винахідлива — нетямуща, мала — великий, простодушний — хитра, працелюбний — ледачий, сміливий — боязкий, слабке — сильний.

- **468.** I. Доберіть до іменників прикметники-антоніми з дужок і запишіть ~~за~~ зразком. Чому виділені слова мають не один, а кілька антонімів?

Це пов'язано з багатозначністю слів. Багатозначне слово може мати кілька антонімів залежно від того, в якому значенні воно вжито.

Зразок. *Чуйна* людина. Свіжа хлібина.*

1. Черства (свіжа, чуйна) людина, хлібина.

2. Свіжий (брудний, старий, черствий) хліб, журнал, комірець. 3. М'який (суворий, твердий) ґрунт, клімат. 4. Гаряча (спокійна, холодна) кава, людина. 5. Стара (нова, молода) вишня, річ.

чуйна

ко́мір
коміре́ць

II. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

Антоніми можуть слугувати для з'єднання речень у текст:
У природи багато друзів. Ворогів у неї значно менше.

- **469.** I. З'єднайте частини речень за допомогою антонімів і запишіть прислів'я. Як ви їх розумієте?

1. Гарне, добре довго пам'ятається, ... , на щастя, забувається. 2. Вчення — світ, а ... — тьма. 3. Розумний учить, ... , повчає. 4. Ранні пташки росу п'ють, а ... слізки ллють. 5. Добрі діти — батькам вінець, а ... діти — кінець.

II. Поясніть правопис виділених слів.

- **470.** Перекладіть і запишіть українською мовою речення. Підкресліть антоніми. З якою метою вони вживаються у мовленні?

Есть люди добрые и злые, храбрые и трусливые, умные и недалёкие, красивые и уроды, здоровые и больные, весёлые и угрюмые, старые и молодые, прямые и скрытные, откровенные и хитрые (Б. Черкасов).

 Трусливый — боязкий. Недалёкий — обмежений, невеликого розуму. Урод — потвора. Угрюмый — похмурий. Скрытный — потайний. Откровенный — відвертий.

* Чуйна — рос. чуткая.

§57 Фразеологізми, їх лексичне значення. Вживання фразеологізмів у мовленні

Почому ківш лиха

471. I. Прослухайте українську народну казку, слідкуючи за текстом, і ви дізнаєтеся, *почому ківш лиха*. Прочитайте мовчки.

КІВШ ЛИХА

У багатого батька, який чесно нажив добро, був один син. Гірко було батькові, що син робити не хоче, а його заробленим добром нехтує*, сіє грішми як половою. «Іди,— каже він синові,— та зароби червінця! Як заробиш — тоді прихось...»

червінець

Тяжко заробляв син червінця — усю осінь і зиму проробив. Мерз, голодував, зазнав немало горя і страждань. Йде тоді до батька, виймає з кишені червінця, — та й боїться давати батькові. Узяв батько, повертів того золотого у руках та як заміриться на річку... Син як ухопить батька за руку, як крикне не своїм голосом: «Ой батеньку, батеньку!» А сам став як не свій. Тоді батько засміявся та й каже: «Ну, тепер я бачу, що ти знаєш, *почому ківш лиха*, як дістається червінець».

зазнавати
горя

З того часу син годі вже гроші розкидати — такий *працьовитий* та *хазяйновитий* зробився.

II. Поміркуйте над змістом казки і скажіть, *почому ківш лиха*. Що означає цей вираз? Що значить *сіє грішми як половою*, як крикне не своїм голосом, став як не свій? По допомогу зверніться до поданого фразеологічного словничка.

1. Знати (узнати), спізнати, *почому ківш лиха* — терпіти багато горя, зазнавати біди. 2. Сіяти грішми як половою — бездумно витрачати гроші. 3. Кричати не своїм голосом — несамовито, істерично. 4. Став як не свій — збентежився, втратив самовладання.

* Н е х т у в а т и — зневажати, не надавати значення, ігнорувати (рос. пренебрегать).

III. Поясніть правопис виділених слів. Доберіть синоніми до слова *лихо*. Знайдіть у тексті синоніми до слова *гроші*. Зробіть звуковий запис слова *нехтує*.

472. Порівняйте сполучення слів. Чим вони відрізняються? Чи однакові значення виділених слів у зіставлюваних словосполученнях?

1. Ківш води. Ківш лиха.
2. Сіяти зерно. Сіяти грішми як половою.
3. Свій зошит. Сам не свій.

Як утворюється фразеологізм?

Два і більше слів, кожне з яких має своє окреме лексичне значення, можуть утворити **фразеологізм** — стійке сполучення слів із зовсім іншим значенням. Є, наприклад, у мові частка *не*, прийменник *по*, слово *кишеня* — частина одягу у формі мішечка для дрібних речей і грошей. Усі вони можуть вживатися з іншими словами (*не знаю*; *по землі*; *повна кишеня*). Коли *не*, *по*, *кишеня* зливаються в один фразеологізм *не по кишені*, вони втрачають свої значення, а утворений фразеологізм набуває зовсім нового значення — дуже дорогий, надто дорого.

473. I. Прочитайте і розіграйте діалог.

НЕ ПО КИШЕНІ

- Дідусю! Давай купимо отого великого Діда Мороза!
- Я б, онучку, з радістю, але він нам не по кишені.
- То нічого, ми його в руках понесемо!

II. Чи правильно хлопчик зрозумів вислів *не по кишені*? Що мав на увазі дідусь?

Фразеологізм (фразеологічний зворот) (рос. фразеологизм, фразеологический оборот) — це стійке неподільне сполучення слів, яке не розділяється на окремі слова. Із фразеологізму не можна вилучити слово або вставити нове; не можна змінювати і граматичну форму слів (*пекти раки*). Розділений на окремі слова, він перестає бути фразеологізмом. Фразеологізм існує у мові в готовому вигляді і відтворюється у мовленні як єдине ціле. У реченні *Він дав слово дав слово* — присудок, а не присудок і додаток, а в реченні *Всі як один встали* підмет не всі, а фразеологізм *всі як один* в цілому. **Фразеологічний зворот** виступає одним членом речення. Фразеологізми використовують у розмовному, художньому та публіцистичному стилях.

Використання фразеологізмів увиразнює мовлення, робить його багатшим, влучнішим і образнішим.

474. З-поміж поданих словосполучень і сполучень слів випишіть фразеологізм. Обґрунтуйте свій вибір. Знайдіть запозичене слово.

Пекти хліб, пекти пироги, пекти раки, пекти картоплю, пекти качку, пекти запіканку, пекти струдель.

475. І. Прочитайте. Випишіть тільки речення з фразеологізмами; фразеологізми підкресліть. Обґрунтуйте свій вибір. Перевірте за довідкою, чи правильно ви розумієте значення фразеологізмів.

1. Вулиця зелена від молоденьких лип. Автобусам з дітьми дали зелену вулицю. 2. Перехожому на голову впав з даху сніг. Родичі з'явилися як сніг на голову. 3. Столяр знімав стружку з соснової дошки. Батько знімав стружку з неслухняного сина. 4. Від страху у хлопця по спині побігли мурашки. Ящірка метнулась до мурашника і завмерла: у неї по спині побігли мурашки.

Д о в і д к а: вільний шлях без перепон і затримки (як правило, для руху транспорту); несподівано; сварив; страшно.

ІІ. У третьому реченні підкресліть фразеологізм як член речення. Поясніть його синтаксичну роль.

476. Складіть і запишіть два речення, в одному з яких вираз *розбити глека* вживався б у прямому значенні, а в другому — як фразеологізм.

Як і слова, фразеологізми можуть мати кілька значень. Значення і походження фразеологізмів з'ясовуються у фразеологічних словниках. Найуживаніші фразеологізми пояснюються в тлумачних словниках, біля них стоїть значок ◇.

477. Фразеологізм *поставити на ноги* вживається у чотирьох значеннях: 1) вилікувати; 2) виростити, виховати, дати освіту, довести до самостійності; 3) турбувати, зчиняти метушню; 4) змушувати до активних дій. Яких значень набуває фразеологізм у кожному з речень?

1. Коли син остаточно стане на ноги, він житиме окремо. 2. Операція пройшла успішно, і хворий швидко ставав на ноги. 3. Гучна музика серед ночі підняла на ноги увесь під'їзд. 4. Я не залишу вас у біді — підніму на ноги все начальство.

478. Спробуйте з'ясувати значення фразеологізму і слід *прохолов* (*простиг*), продовживши текст.

Фразеологізм виник у мисливському середовищі. Полюючи зайця, мисливці йшли по гарячих слідах, що їх звірок тільки-но залишив і які зберегли його тепло. Тому вислів і слід *прохолов* означає...

479. І. До фразеологічних зворотів доберіть відповідні тлумачення з довідки. Запишіть.

З р а з о к. *Кров з молоком* — здорова, міцна.

1. Серед зими снігу не випросиш. 2. Знати як свої п'ять пальців. 3. Ламати голову. 4. Змокнути до нитки. 5. Висіти на

телефоні. 6. Водою не розіллеш. 7. Гнатися за двома зайцями. 8. У кишені вітер гуляє.

Д о в і д к а: довго говорити; нерозлучні; братися одночасно за кілька справ; безгрошів'я; надміру скупий; дуже добре напружено думати; дуже змокнути.

П. Складіть і запишіть речення із трьома фразеологізмами.

480. Доберіть до кожного російського фразеологізму відповідний український, з'ясуйте їх значення і запишіть попарно (у два стовпчики). Користуйтеся перекладним і тлумачним словниками. Складіть усне речення з трьома фразеологізмами.

З р а з о к. *С глазу на глаз. Віч-на-віч.*

Не в своїй тарелке. Погибнуть ни за грош. Голова іде кругом. Бить баклуши. Моє дело сторона. Задирать нос. Уносить ноги. Плечом к плечу.

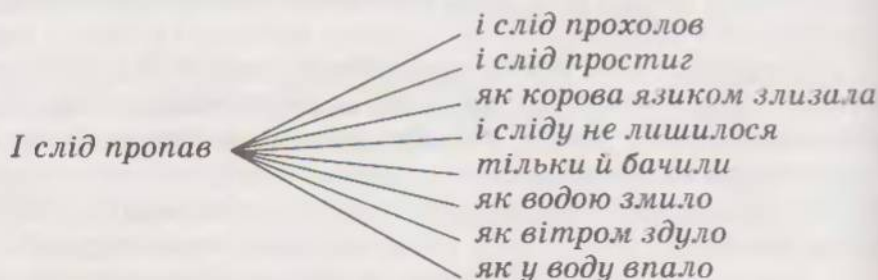
Голова йде обертотом. Плеч-о-плеч. Накивати п'ятами. Ні в сих ні в тих. Ні за цапову душу. Бити байдики. Моя хата скраю. Кирпу гнути.

481. Які фразеологізми, що прийшли в українську мову з казок, можна вжити для того, щоб сказати, що: 1) подія відбулась дуже давно; 2) об'єкт знаходиться дуже далеко; 3) хтось миттєво зник; 4) хтось раптово, несподівано з'явився; 5) будівля неміцна. Запишіть «казкові» фразеологізми, зв'язуючи з довідкою.

Д о в і д к а: хатина на курячих ніжках; як крізь землю провалився; тільки його й бачили; за царя Гороха; не за нашої пам'яті; у далеку давнину; за тридев'ять земель; у тридев'ятому царстві; аж за сьомим морем; за горами, за лісами; як з-під землі виріс.

? Чи є серед записаних вами фразеологізмів синонімічні вирази? Які саме?

Як і слова, фразеологізми можуть бути синонімами.

Вживання синонімічних фразеологізмів робить мовлення точнішим і виразнішим.

482. Закінчіть речення фразеологічними зворотами з довідки.

1. Від щастя молодята були ... . 2. Місто своє він знає ... .
3. Нові будинки в столиці ростуть ... . 4. Господиня крутилася ... . 5. Близнята схожі ... . 6. Що йому не казали, а все ... .

Д о в і д к а: як об стінку горохом; як білка в колесі; на сьомому небі; як свої п'ять пальців; як дві краплі води; як гриби після дощу.

483. Розгляньте малюнки. Поясніть, що мав на увазі художник. Запишіть фразеологізми з довідки, складіть із ними речення (усно).

Д о в і д к а: як з гуски вода; ставити крапки над і; тягнути за язик; лити як з відра; як на долоні.

484. Вкажіть фразеологізм у жартівливому вірші. Замініть його відповідними за значенням словами (усно). Що виразніше, яскравіше, образніше передає думку — фразеологізм чи синонім, який його замінює? Визначте роль фразеологізмів у мовленні.

Схопила миску Свинка наша та як почне усе трошити:
і борщ, і галушки, і кашу, їсть — аж за вухами лящить
(Н. Забіла).

485. Доберіть до кожного з поданих фразеологізмів синонімічну пару (с. 206). Запишіть. Усно складіть речення з виділеними фразеологізмами.

З р а з о к. *Ні риба ні м'ясо — ні се ні те.*

Золоті руки. Як оселедців у бочці. І за холодну воду не братися. Знімати стружку. Ні пари з уст. Накласти головою. Точити ляс.

Правити теревені. Намилити шию. Тримати язик за зубами. Полягти кістками. Майстер на всі руки. Сидіти склавши руки. Яблуку ніде впасти.

Чи є серед записаних вами раніше «казкових» фразеологізмів антонімічні вирази? Які саме?

Фразеологічні антоніми означають те саме, що й антоніми-слова: *повісити носа — задерти носа, тримати язик за зубами — розв'язати язик.*

486. І. Складіть антонімічні пари з поданих фразеологізмів. З'ясуйте значення, яке їх роз'єднує.

З р а з о к. *Кім наплакав — кури не клюють.*

Останнє віддасть. За тридев'ять земель. Кидати в жар. Жити на широку ногу. Легкий на підйом. З важким серцем.

Перебиватися з хліба на воду. З легким серцем. Важкий на підйом. З батька рідного здере. Рукою подати. Кидати в холод.

ІІ. Складіть усно речення з трьома фразеологізмами (на вибір).

487. Пригадайте із власного досвіду або придумайте ситуацію, в якій можна вжити один із фразеологізмів (на вибір).

На сьомому небі. Заливатися сміхом. Хоч з мосту та в воду. З ніг валитися. Ні живий ні мертвий. У сорочці народитися. З неба впасти. Розбити глека. За розум узятися. Жити душа в душу.

До фразеологізмів належать прислів'я і приказки, а також крилаті вислови, або афоризми. Прислів'я і приказки — це короткі влучні народні вислови, зміст яких виражає багатовікову народну мудрість. На відміну від фразеологічних зворотів, які мають форму словосполучень, прислів'я і приказки — це закінчені речення: *Друзі пізнаються в біді. У ледачого руки не болять.*

488. І. Прочитайте мовчки оповідання-притчу.

ПШОНЯНА КАША

Зустрілося в путі п'ятеро подорожніх, у яких скінчилися всі припаси. Від голоду їм животи до спини попритягувало. В одного з подорожніх залишилась торбинка пшона, в другого був горщик, у третього — вода, у четвертого — вогонь, а в п'ятого — сіль. Але той, у котрого залишилось пшоно, був дуже скупий. Він вважав, що пшоно найважливіше і йому має належати більше каші. Кожен із його супутників теж вважав, що без горщика, без води, без вогню і без солі каші не зварити. Засперечалися вони, але так і не дійшли згоди. Тоді скупий звернувся до подорожнього, в якого був горщик, і запропонував зварити кашу на двох. Той сумнівався, але ж

голод — не свій брат, і він погодився. Але яка ж каша без води? Довелося поступитися — всякого вижене голод на холод. І хоча ото й мовиться, що голодному й опеньки — м'ясо, та не стали вони їсти тієї каші. «Чи не казав я: не буде каші без солі», — посміхнувся п'ятий подорожній. Посолив кашу і поставив на вогонь доварюватися. А коли вона була готова, посідали всі біля горщика та й поїли (За Б. Комаром).

II. Чого вчить притча?

III. Знайдіть у тексті й выпишіть образні вислови про відчуття голоду. Як ви їх розумієте? Поясніть розділові знаки при прямій мові.

Крилаті вислови, або афоризми, — це влучні висловлювання видатних філософів, письменників, учених, політичних діячів: «І чужому навчається, й свого не цурайтесь» (Т. Шевченко). Відкрити Америку.

489. I. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Спишіть, замінюючи виділені слова фразеологічними зворотами з довідки.

Ще звечора Василь і Микола домовились про риболовлю. Василь прокинувся дуже рано, одягнувся. Поснідав поспішно і став чекати Миколу, який ось-ось повинен був прийти. Нарешті дочекався. «Нічого, встигнемо, — виправдовувався Микола. — До річки дуже близько».

Прийшли. Закинули вудочки. Раптом Василь помічає: клює! Витягає вудочку і бачить на кінці маленьку сріблясту плотвичку. «Чи варто її брати? — думає Василь. — Адже народилася вона зовсім недавно. Нехай підростає!» І викинув рибку у воду.

Повернулися хлопці додому ні з чим (За К. Нікітіною).

Д о в і д к а: без року тиждень; на швидку руку; з порожніми руками; ще й на світ не зоріло; рукою подати; з хвилини на хвилину.

риба́лка
рос. рыбак

Мій тато — затя́тий риба́лка.

риболо́вля
рос. рыбалка

Ми з татом були на риболо́влі.

II. Як відрізняється записаний вами текст від початкового? Визначте роль фразеологізмів у мовленні. Поясніть розділові знаки в тексті.

§58 Твір-опис тварини за картиною (усний)

Картини Миколи Пимоненка

490. Розгляньте репродукцію картини Миколи Пимоненка «Квочка» на с. 208. Дайте відповіді на запитання і виконайте завдання.

М. Пимоненко. Квочка

1. Розгляньте картину. Кого ви на ній бачите?

2. В який момент зображено квочку й каченят? За якими деталями ви це визначили?

3. Ким доводяться один одному квочка й каченята, які стосунки їх пов'язують? Поміркуйте, які події передували моменту, зображеному на картині.

4. Чому саме так розмістив живописець птахів на полотні?

5. Використовуючи прийом олюднення тварини, спробуйте описати, що, на вашу думку, відчуває квочка. Зверніть увагу на позу, нахил голови, очі, хвіст, крила.

Серед поданих слів знайдіть ті, які найточніше передають стан квочки: *сум, злість, роздратованість, невдоволення, образа, відчай, печаль, нудьга*, спокій, страх, стурбованість, тривога, турбота.*

6. Назвіть предмети, зображені на картині. Як вони розташовані? Якими словами ви могли б їх охарактеризувати? Із поданих слів виберіть ті, які підходять для відповіді: *незвичайні, вишукані*, звичайні, яскраві, буденні, повсякденні.*

7. Яким настроєм перейнята картина? Як передав його художник засобами живопису?

* Нудьга́ — рос. скука.

* Ви́шуканий — рос. изысканный.

8. Що вирізняє картину Миколи Пимоненка — різноманітність барв чи відтінків одного кольору? Відтінки якого кольору переважають на картині? Який її загальний тон: темно-коричневий, світло-коричневий, бежевий, жовтий, золотистий? Що виділено за допомогою світла?

9. Які зменшувально-пестливі слова можна використати для опису картини? Доберіть спільнокореневі слова до слів *малий, добрий, ласкавий, любити, піклуватися*. Вживайте їх, описуючи картину.

10. Опишіть усно квочку за картиною Миколи Пимоненка.

11. Складіть усну розповідь за картиною, увівши до неї опис квочки. Нехай момент, зображений на полотні, буде основною частиною вашого висловлювання. Перед цим розкажіть про те, що передувало зображеному на картині.

§59 Узагальнення і систематизація знань з лексикології та фразеології

Біографія звичних речей. Авторучка

491. Катя щойно зробила замовлення і випила склянку соку в кафе, як раптом згадала, що гаманець із грошима забула вдома. Яка розмова відбулась у неї з офіціанткою? Як владналась ця історія? За що Катя подякувала офіціантці?

Продумайте, відпрацюйте і розіграйте діалог. Уживайте слова *коштувати, скільки коштує, гроші, гривні, копійки, рахунок, чек, (с)платити, розрахуватися, близько (далеко), миттю, зателефонувати* та ін. Яку лексику з погляду її походження ви вживали в діалозі?

гривна

рос. гривна

металева прикраса, яку в давнину носили на шії: *дві гривни, п'ять гривен*.

гривня

рос. гривня

українська грошова одиниця: *дві гривні, п'ять гривень*.

492. І. Із двох варіантів виберіть і запишіть правильний. Обґрунтуйте.

1. Грудна дитина — немовля. 2. Будь-яка мати — люба мати. 3. Бувший учень — колишній учень. 4. Перегорнути

сторінку — перевернути сторінку. 5. Тратити час — марнувати час. 6. Спало на думку — прийшло в голову.

II. Складіть і запишіть поширені речення з першим, другим і п'ятим словосполученнями.

493. Поясніть на прикладах, чому одні слова виходять з ужитку, а інші з'являються у мові.

494. I. Прочитайте обидва тексти. Читаючи опис, уявіть його як живу картину в кольорах.

1. Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає й сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса; то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світу. то зачервоніє круглою горошиною, то засиніє синьоцвітом, то посипле зеленими іскорками... Куди ви не повернетесь, все горить-палає, вся долина пишається, мов зверху райдугами вкрита! (Панас Мирний).

2. Серед скарбів, знайдених у гробниці фараона* Тутанхамона, археологи побачили трубочку із загостреним кінцем. Трубочка заповнювалась темною рідиною і вставлялась у мідну оправу. Такою була перша автоматична ручка, винайдена понад три тисячі років тому. Тільки в 1883 році американцеві Л. Уоттермену вдалось нарешті створити зручну авторучку з резервуаром для чорнила. У тридцяті роки минулого століття з'явилась добре відома всім кулькова авторучка (3 кн. «Хочу все знати»).

зручна

кулькова
ручка

II. Порівняйте обидва тексти. До яких стилів мовлення вони належать? Чи однакова лексика вживається в обох стилях? В якому уривку вживаються слова в переносному значенні, а в якому переважають слова іншомовного походження?

495. Прочитайте ланцюжки близьких за значенням слів; охарактеризуйте їх за сферою вживання (загальновживана, або нейтральна, і стилістично забарвлена лексика). Складіть речення з виділеними парами слів.

Дощ — опади, хвороба — діагноз — болячка, машина — транспорт — колеса, запис — реєстрація, піч — домна, ніжик — скальпель, одяг — вбрання — барахло, речовий ринок — барахолка, слово — лексема.

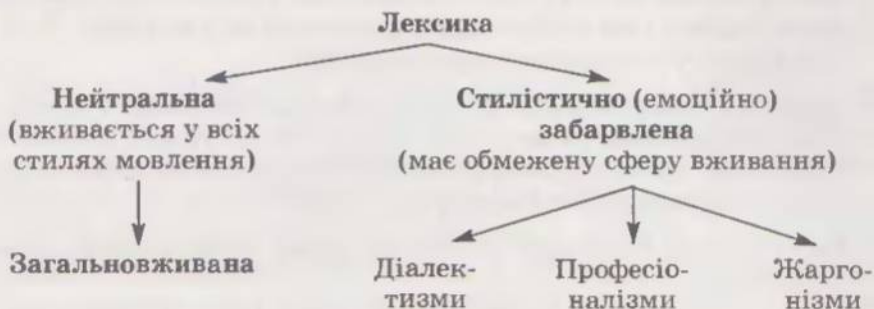
Переважна більшість слів відома всім людям, які володіють мовою, і вживається ними в будь-якій ситуації. Це загальновживана лексика. В ряду слів *юнак*, *хлопець*, *підліток*, *пацан* усі слова, крім останнього, — загальновживані, нейтральні. Останнє слово має відтінок негативного

* Ф а р а ó н — цар у Стародавньому Єгипті.

ставлення і вживається обмежено. Використання так званих жаргонізмів (*кльово, супер, класно, чувак, настукаати, кинути* та ін.) свідчить про невисоку культуру того, хто їх уживає, і не властиве більшості мовців.

496. Яку групу лексики становлять нейтральні, а яку — стилістично забарвлені слова? Яка відмінність у їх вживанні? Користуючись таблицею, розкажіть про лексику української мови з погляду її використання.

497. Усі мови світу постійно обмінюються різними словами. Чому виникає потреба у запозиченнях з інших мов? Чи можливо таке, що колись усі мови настільки «передружаться» між собою, що виникне одна загальна світова мова, за допомогою якої усі зможуть легко порозумітися між собою? Поміркуйте, посперечайтесь.

498. Скільки значень мають слова *балкон, холодильник, бузок*? Як називаються такі слова?

499. Розкажіть про групи слів за значенням, використовуючи таблицю. Свою розповідь ілюструйте власними прикладами.

Групи слів за значенням		
Синоніми	Антоніми	Омоніми
однакові або близькі <i>друг, товариш, приятель, побратим</i>	протилежні <i>добро — зло, наліво — направо</i>	зовсім різні <i>віз пасажира — чумацький віз</i>
Для чого використовуються у мовленні		
а) для запобігання невинуватених повторень; б) для передачі різних відтінків думки і почуття; в) для передачі стилістичних особливостей висловлювання	а) для протиставлення; б) для стислої передачі думок і почуттів	у жартівливих віршах — каламбурах

- **500.** Відредагуйте і запишіть виправлені речення (знайдіть помилки, визначте їх вид; усуньте невиправдані повтори слів, зайві слова, виправте русизми, порушення лексичної сполучуваності слів і т. ін.).

1. Картини художниці вражали барвистістю веселкових барв. 2. В городських парках і скверах яскраво зазеленіла зелень. 3. У читальній залі шкільної бібліотеки читачі завжди можуть прочитати нові періодичні газети і журнали. 4. Ми пам'ятаємо і не забуваємо мудрі поради вчителів. 5. Я дружу і товаришую зі своїми одногодками.

- **501.** Складіть і запишіть кілька словосполучень зі словами *бігти, легкий* і доведіть, що вони багатозначні. Прямі значення слів підкресліть. Яке із значень, на вашу думку, утворилося пізніше від інших? Як ми здогадуємось, у якому значенні ужите слово?

- 502.** Яких значень набувають слова у поєднанні з іменниками, наведеними в дужках?

1. Вузький (коридор, сукня, коло друзів, кругозір). 2. Корінь (дуба, зла, слова). 3. Грубий (людина, голос, тканина). 4. Твердий (сир, знання, характер, крок). 5. Скласти (зошити, вірші, числа, зброю, руки, іспит). 6. Ставити (книжки, голос, п'єсу, пам'ятник). 7. Брати (приз, приклад, фортецю).

- 503.** І. З поданими омонімами утворіть словосполучення так, щоб стало зрозумілим їх значення. Словосполучення запишіть, із виділеними омонімами складіть речення (письмово).

З р а з о к. *Тендітна ручка — кулькова ручка.*

Розвідка, розвідка; котики, котики; віз, віз; магазин, магазин; дати, дати; закладка, закладка; кран, кран; **окріп, окріп;** історія, історія.

ІІ. Чим різняться багатозначні слова й омоніми? Наведіть приклади.

- **504.** Накресліть і заповніть таблицю. Слова для третьої колонки шукайте в довідці.

Слово	Фразеологізм	Смисл	Висловлювання
Ніс	повісити носа клювати носом зарубати на носі втерти носа пхати носа не показувати носа	засмутитися	«Не вішай носа!» — заспокоював її друг.

Д о в і д к а: добре і надовго запам'ятати; втручатися не в свої справи; засмутитися; довести свою перевагу; заховатися; засинати, куняти.

У цьому розділі ви ознайомитесь із будовою слова, його складовими частинами; дізнаєтесь, якого значення вони надають слову, чому називаються значущими. Засвоївши ці відомості, ви зможете добирати спільнокореневі слова й утворювати нові, правильно вживати і писати слова, вміло поєднувати їх з іншими словами в реченні, завдяки чому ваше мовлення стане правильнішим, виразнішим, точнішим і багатшим.

§60 Основа слова і закінчення змінних слів. Форми слова і спільнокореневі слова

Осанна* дереву

505. І. Прочитайте заголовок, останній абзац і скажіть, про що піде мова в тексті. Прослухайте, потім прочитайте текст. Виділіть композиційні частини. В кожному абзаці знайдіть по одному реченню, яке передає провідну думку цієї частини. Уточніть основну думку тексту.

ОСАННА ДЕРЕВУ

Найдавніші поселення, відкриті археологами, пов'язані з культурою трипільців — предків сучасних українців, які населяли береги Дніпра 4—6 тисяч років тому. Україна зберегла найбільше цінних зразків дерев'яного будівництва в Європі. Греки, зводячи мармурові палади, самі жили в дерев'яних хижках.

Трипільля
трипільці

кухонний
начиння
тарілки

Кухонні меблі — шафа, пенал, стіл, табуретки, полички і начиння* — дощечки, лопатки, дерев'яні ложки, різьблені тарілки — усе це дерево.

Дерево ще й одягало: з листя й волокон багатьох порід дерев люди навчилися шити одяг і взуття — личаки* з лика липи, а в Європі та на Сході — дерев'яні черевики сабо.

* О с а н н а — слава, хвала.

* Н а ч і н н я — рос. у́тварь.

* Л и ч а к и — рос. лапти.

Дерево годувало. Фруктові дерева й кущі здавна давали їжу — плоди. Клен давав цукор, кедр — масло, береза — живодайний сік.

Дерево зігрівало, даючи і дрова, й деревне вугілля.

Дерево лікувало: хвойні — цингу, липа — застуду. Дерево, нарешті, виробляє кисень, яким ми дихаємо.

Слава дереву і тим, хто працює з ним — столярам, червонодеревцям*, різьбярам — і вмє виготовляти з нього силу-силенну потрібних нам речей (Із журналу).

столяр
столярі

різьбяр

II. Що в розповіді про дерево видалося вам найцікавішим? Де використовують дерево, що з нього можна зробити?

III. Прочитайте слова у рамці, запам'ятайте їх написання. Поясніть правопис виділених слів. Знайдіть у тексті визначення слова сабо.

506. I. Прочитайте виписане з тексту слово *дерево* разом із його формами. Простежте, як змінюється форма слова. Яка його частина вказує на нові форми слова?

Форма слова

{ Н. *дерево*
Р. *дерева*
Д. *дереву*
Зн. *дерево*
Ор. *деревом*

II. Запишіть відмінкові форми слова *дерево*; змінну частину позначте квадратом (□), а незмінну підкресліть такою лінією: . Пригадайте, як називаються змінна частина слова і незмінна його частина.

Змінна значуща частина слова називається закінченням. Закінчення може бути нульовим — не виражатися звуком і не позначатися буквою: *дуб*□, *меж*□, *бує*□.

507. I. Спишіть, вставляючи на місці пропусків слово *правда* в потрібному відмінку і виділяючи в ньому закінчення. Як змінюється форма слова, коли воно пов'язується з іншими словами? Що вказує на нові форми слова і слугує для зв'язку його з іншими словами в реченні?

Н. ... очі коле. *Р.* Біда на світі, коли немає ... *Д.* Не бійся дивитися ... в лице. *Зн.* ... не сховаєш. *Ор.* ... весь світ зійдеш, а неправдою ні до порога. *М.* На ... світ стоїть.

II. Прочитайте прислів'я. Як ви їх зрозуміли?

На що вказує закінчення слова і для чого воно слугує?

Закінчення виражає граматичне значення слова (вказує на рід, число, відмінок, особу, час) і слугує для зв'язку слів у словосполученні й реченні.

* Червонодеревець — майстер по дереву (рос. краснодеревщик).

308. З-поміж поданих слів виписіть слова з нульовим закінченням. Чи можна визначити закінчення у словах, що залишилися? Поясніть.

Мідь, пюре, навпроти, віз, таксі, сабо, манго, заздалегідь.

Є змінні й незмінні слова. Змінні слова змінюють свою форму, поєднуючись з іншими словами в реченні, мають закінчення (□) і завжди зберігають те саме лексичне значення: подруг[а], подруз[і], з подруг[ою], з подруг[ами]; сумн[а], сумн[ий]. Незмінні слова (це, як правило, прислівники і слова іншомовного походження) мають одну форму і не мають закінчень: сьогодні, споконвіку, метро, кенгуру, поні.

Як називається частина слова без закінчення?

Частина слова без закінчення називається основою. Основа виражає лексичне значення слова.

Наприклад, основа дерев у слові дерево вказує на багаторічну рослину з товстим стовбуром і гіллям, що утворює крону; основа дерев'ян у слові дерев'яний вказує на матеріал, з якого зроблено щось. Основа слова може складатися з таких частин: кореня — спільної частини спільнокореневих слів (робота, робити, робот); префікса — частини слова, що стоїть перед коренем (зроблено, обробка); суфікса — частини слова, що стоїть після кореня (робота, обробка). Будова цілого слова позначається так: обробкаа.

Як виділити закінчення й основу слова?

Для цього треба змінювати: іменник — за відмінками, прикметник — за родами, дієслово — за особами: сірий — сіре, тече — течуть.

В основах окремих слів можуть випадати або чергуватися звуки: сон — сну, бузок — бузку, пече — спекло, смуга — смуги; писати — пишу.

309. I. Прочитайте слова з тексту «Осанна дереву».

Дерево, червонодеревець, дерев'яний, деревне.

II. Порівняйте слова за їх лексичним значенням. Визначте спільну для них частину, яка містить їх спільне значення. Як називається ця частина? Як називаються такі слова?

Міркуємо

Усі слова мають відношення до дерева; їх спільне значення міститься у спільній для всіх слів частині дерев.

Головна значуща частина слова, яка містить у собі спільне значення спільнокореневих слів, називається коренем.

Слова, які мають спільний за звучанням і значенням корінь, називаються спільнокореновими: дружба, дружний, дружити, подружитися.

Як розрізнити спільнокореневі слова і форми того самого слова?

Спільнокореневі слова відрізняються між собою префіксами, суфіксами і можуть належати як до однієї, так і до різних частин мови. Якщо у слові змінюється лише закінчення, то це — **форми слова**. Якщо ж змінюється основа слова (додаються, випадають чи змінюються суфікси, префікси), то утворюється нове — **спільнокореневе слово**.

Розрізняйте:

спільнокореневі слова

префікс
корінь + суфікс
закінчення

ліс□
лісо́к□
лісник□
лісови́й□
перелісо́к□

форми слова

корінь + закінчення

ліс
лісу
лісом
у лісі
ліси

У коренях деяких слів можуть чергуватися голосні й приголосні звуки: *мусити* — *мушу*; *рука* — *руці* — *ручний*; *гора* — *гірка*.

510. Прочитайте, правильно наголошуючи слова. Згрупуйте слова у два стовпчики. У перший запишіть форми того самого слова, у другий — спільнокореневі слова. Обґрунтуйте свої дії. Позначте корінь у всіх словах. З'ясуйте відмінності у значенні спільнокореневих слів.

Старій, читати, читанка, старого, читач, прочитати, старому, перечитувати, старім, читальня, на старому, дочитати, вчитуватися, старіми, старіх, зачитуватися, читацький.

511. До яких частин мови належать подані слова? Утворіть від них по дві форми та доберіть якомога більше спільнокореневих слів.

Писати, сіль, гра.

512. Напишіть невеличкий твір або кілька речень на одну з тем: «Яку користь приносить дерево», «Дерев'яні речі в моєму домі», «Якби раптом зникли всі дерева ...», «Витвір різьбярського мистецтва».

Підкресліть у творі (реченнях) усі форми слова *дерево*, виділіть закінчення. Випишіть ужиті вами спільнокореневі слова до цього слова, виділіть корінь.

§61 Значу́чі частини слова

Небо грає дзвонами

313. І. Прослухайте текст. Як пейзаж Людмили Жоголь допомагає відчуті срібний голос церковних дзвонів? Завдяки яким фонетичним засобам мови в тексті створюється ефект мелодійного передзвону?

На Спаса в Тернівщині храмовий празник, того дня все небо в нас грає дзвонами. А ми, розсипані по стернях у степу **відгукну́тись** коло худоби, можемо лише здалеку їм відгукнутись, перекладаючи на людську мову, на жартівливу пісеньку те, що дзвони сріблом своїм вимовляють: Клим дома — Хими нема, Хима дома — Клима нема...

Так гарно, аж ніби великодньо, кленькають, теленькають, витанцьовують цілий ранок невтомні наші тернівські дзвони, **витанцьо́вувати** дзвоники та дзвонята, ніби вітають сьогодні весь світ.

Отож, як задзвонило, як закленькало сріблястими тонами на весь степ, уже ми знаєм: дядько Роман цього ранку пригощає яблуками...

Л. Жоголь. Київ

Кленькають, климкають, видзвонюють весело, танцюють на дзвіниці дедалі* хутчій*, викликаючи своїм танцем-змаганням добрі усмішки в усіх кінцях села (За О. Гончаром).

дедалі
швидше

II. Прочитайте текст. Про яке церковне свято тут ідеться? Як народні звичаї з ним пов'язані? Доберіть заголовок до тексту.

III. Поясніть правопис виділених слів. Знайдіть у тексті і випишіть синоніми. Доберіть синонім до слова *празник*. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

IV. Випишіть із тексту спочатку форми слова *дзвін*, а потім спільнокореневі з ним слова. Поясніть, як ви їх розрізняєте. У спільнокореневих словах виділіть корінь.

514. У кожній із поданих груп слів знайдіть однозвучні, але різні за лексичним значенням корені. Виберіть з-поміж слів лише спільнокореневі і випишіть їх у два стовпчики; позначте корінь.

1. Вода, безводний, водій, водяний, водолаз, водити, підводний, переводити, водянка. 2. Малий, малюнок, малюк, малювати, малеча, малюсінський, маленький, помальований.

515. I. Визначте усно корені у поданих словах і доведіть, однакові чи різні корені мають пари слів.

Заплачу — заплачу́, будинок — будильник, літати — літній, плакати — пла́кати, носик — носити, гора — горіти, радити — ра́дити.

II. Із будь-якою парою слів складіть і запишіть речення.

516. В уривку з учнівського твору знайдіть повтори і спільнокореневі слова, які слід усунути чи замінити синонімами. виправте текст і запишіть. Як допомагає уміння виділяти спільнокореневі слова під час редагування чужого і вдосконалення власного висловлювання?

До кінця квітня всі сади і парки зазеленіли і вбралися в яскраву зелень. Яскраво зазеленіли молоді кленочки, закучерявилися зелені берези і верби. Зелено стало довкруг. В зеленій траві яскраво засвітилися жовті вогники кульбаб. Жовтими візерунками кульбабки розмалювали шовковий килим трави.

517. Прочитайте текст. Звідки пішли назви *космонавт* і *астронавт*?

Слово *nautik* у перекладі з латині означає «мистецтво водіння кораблів». У Радянському Союзі людей, які літали в космос, називали космонавтами, тобто «мореплавцями в космосі». Це правильна назва, тому що космос починається за межами повітряної оболонки Землі. Американці відразу ж звернулися до зірок: слово *астронавт* походить від латинсь-

* Дедалі — рос. всё более.

* Хутчій — швидше.

кого *astra* — зірка і означає «мореплавець, який подорожує до зірок» (Із кн. «Земля і Всесвіт»).

Розділ науки про мову, що вивчає походження слів, називається етимологією. Відомості про походження слів подаються в етимологічному словнику.

518. Відшукайте походження слова в його будові; поясніть, чому предмети, поняття і рослини названо саме так.

Мухомор, опеньок, подушка, неділя, морозиво, городина, допитливий.

519. Згрупуйте слова у два стовпчики і запишіть: у перший — з префіксами, в другий — без префіксів. Виділіть префікси.

Зірка, звістка, відро, відкопати, відати, віддати, обід, оббити, надбудова, надворі, довести, перестрибнути, перерва.

Префікс — значуща частина слова, яка стоїть перед коренем. За допомогою префікса творяться форми слова і нові слова: префікс надає слову нового значення або нового відтінку значення. У слові може бути два і більше префіксів: *розділити* — *розподілити* — *перерозподілити*.

520. І. Спишіть, вставляючи пропущені префікси, і прочитайте жартівливий вірш. Чи є різниця у значенні слів із префіксами і без них? Простежте, як змінюється лексичне значення слова залежно від префікса.

Їхали ми, їхали, до річки ..їхали, кладку ..їхали, в леваду ..їхали, з гори ..їхали, стіжок сіна ..їхали, на бадилинку ..їхали, стали, забуксували (А. Камінчук).

ІІ. Поясніть правопис слів з апострофом.

521. Спишіть речення, вписуючи потрібні префікси. Поясніть свої дії.

1. Восени птахи ..літають на південь. У вікно ..летів метелик. 2. Мисливці ..били вовка. В стіну ..били цвях. 3. Мама ..шила модну сукню. Бабуся ..шила мою курточку для молодшої сестрички.

522. З-поміж поданих слів виберіть антоніми і запишіть їх попарно; виділіть префікси.

Брати, хворіти, опускати, дозволяти, озброєний, зав'язка, віддавати, наступати, видужувати, піднімати, грамотний, захищати, беззбройний, розв'язка, відступати, неписьменний.

523. До поданих слів і словосполучень доберіть антоніми, змінивши префікси у дієсловах. Запишіть.

З р а з о к. Загадувати загадки — відгадувати загадки.

Зачинити квартиру. Зав'язати бант. Заморожувати рибу. Зайти до зали. Замикати двері. Вимкнути світло.

- 524.** І. Спишіть, вставляючи на місці пропусків дієслово *глянути* з префіксом чи без нього. Простежте, як змінюється значення слова.

1. Лікар ... хворого. 2. Вчора ми ... новий фільм. 3. У музеї хлопці з інтересом ... моделі кораблів. 4. Хлопчина ... на тигра і заляк на місці. 5. Тільки тепер ми зрозуміли, що ... гостя, і він уже поїхав з аеропорту.

Д о в і д к а: глянув, оглянув, оглядали, прогледіли, переглянули.

ІІ. Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

- 525.** З-поміж спільнокореневих слів, виписаних із тексту «Осанна дереву», випишіть слова з суфіксами; суфікси виділіть. Простежте, якого значення надає словам кожен суфікс.

Суфікс — значуща частина слова, яка стоїть після кореня.

За допомогою суфіксів творяться нові слова і форми слова (*гречка* — *гречанка*); суфікс надає слову нового значення або нового відтінку значення. У слові може бути кілька суфіксів: *чорнявенький*.

- 526.** І. Прочитайте, визначте у словах суфікси, поясніть різницю в значеннях слів, пов'язану із суфіксами.

Річний (план) — *річковий* (короп), *ручний* (папуга) — *рукатий* (дядько), *кам'яний* (дім) — *кам'янистий* (берег), *зубний* (біль) — *зубастий* (крокодил), *очне* (яблуко) — *окаста* (жаба), *водний* (шлях) — *водяний* (жук).

ІІ. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

- 527.** До поданих прикметників доберіть іменники, запишіть за зразком; виділіть суфікси у прикметниках і простежте, як суфікси змінюють їх значення.

З р а з о к. *Гірське повітря* — *гориста місцевість*.

Гірський, *гористий*; *піщаний*, *пісочний*; *кравцевий*, *кравецький*; *срібний*, *сріблястий*; *квітковий*, *квітчастий*.

- 528.** І. Від поданих слів утворіть нові за допомогою суфіксів *-ар*, *-яр*, *-ець*, *-ник*. Простежте, як завдяки суфіксам змінюється значення слова.

Україна, *ліки*, *пекти*, *продавати*, *купувати*, *будувати*, *писати*, *видавати*, *скло*, *знати*.

ІІ. Серед утворених вами слів знайдіть антоніми, складіть із ними речення (письмово).

- 529.** Від поданих слів утворіть назви осіб за місцем проживання і запишіть за зразком. Вкажіть відмінності у написанні назви міста і людей, які в ньому проживають. Зверніть увагу на те, що від власної назви *Полтава* утворюється дві форми назви мешканців.

Зразок. Київ — киянин — киянка.

Львів, Харків, Донецьк, Полтава, Суми, Чернігів, Париж, Рим, Прага.

530. I. До поданих слів доберіть спільнокореневі з суфіксами *-еньк-*, *-оньк-*, *-есеньк-*, *-уват-*.

Теплий, дівчина, тонкий, малий, голова, синій, мілкий.

II. Який суфікс надає слову відтінку неповної міри ознаки, а який — зменшувально-пестливого значення?

531. Розберіть за будовою слова *прикордонний* (усно) і *підсніжники* (письмово). Скористайтеся схемою та зразком розбору.

Розбір слова за будовою

Порядок розбору

1. Закінчення і його значення.
2. Основа.
3. Корінь (добір одного-двох спільнокореневих слів).
4. Префікс (добір одного-двох слів із тим самим префіксом). Значення префікса (якщо зрозуміле).
5. Суфікс (добір одного-двох слів із тим самим суфіксом). Значення суфікса (якщо зрозуміле).

Зразок усного розбору

Прикордонний (стовп). У цьому слові закінчення *-ий*; воно вказує, що це прикметник чоловічого роду в називному відмінку однини. Основа — *прикордонн-*, куди входять префікс, корінь і суфікс. Корінь *-кордон-*, спільнокореневі слова — *прикордонник*, *закордонний*. Префікс *при-* має такі значення: «наближеності до чогось», «розташування поблизу чогось», вживається також у словах *приміський*, *прибалтійський*. Суфікс *-н-* має значення «відношення до чогось», він є у словах *сніжний*, *земний*.

Зразок письмового розбору

Засні́жен^иий, сніг^и, підсні́жник^и

532. I. З-поміж поданих слів виберіть спільнокореневі і впишіть їх у таблицю (с. 222), поділивши на значущі частини.

Будова, будувати, будильник, будівля, будівельник, будівництво, відбудова, будити, прибудова, збудувати, будка, перебудувати, збуджений, добудова.

II. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

Основа			Закінчення
Префікс	Корінь	Суфікс	
—	буд-	-ов-	-а

§62 Особливості побудови роздуму.

Докладний переказ тексту-роздуму

За що київського князя Ярослава назвали Мудрим

Під час вивчення будь-якого предмета вам доводиться висувати припущення, наводити докази, робити висновки, узагальнення, з'ясовувати правдивість чи хибність якогось твердження, виявляти причинно-наслідкові зв'язки між явищами і фактами. Всі ці уміння життєво необхідні людям будь-якого віку, а надто вам у вашій навчальній діяльності. Повчимося ж розмірковувати.

533. І. Прочитайте. Яку думку стверджує автор? Які докази наводить для підтвердження? Якого висновку доходить автор? До якого типу мовлення належить текст? Обґрунтуйте.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ

Київського князя Ярослава називали Мудрим. За що?

По смерті Володимира Великого у 1015 році його син Ярослав став правителем Русі, землі якої простерлися від Балтійського до Чорного моря і аж до Карпатських гір.

Князь Ярослав дбав про добробут* людей і поширював освіту, відкрив перші школи. Він був книголюбом, знав кілька іноземних мов.

Ярослав Мудрий свято шанував звичаї свого народу. Осередками* культури стали церкви. Їх у Києві було 400. Найкраща з них — Софійський собор. Він зберігся до наших днів.

Велика і могутня була держава Київська Русь за Ярослава Мудрого. Місто Київ розрослося вдвічі. Князь дбав про оборону рідного краю, будував міста-фортеці.

Він налагодив дружні відносини з сусідніми державами. Королі Європи вважали за щастя

Теза

1-й доказ

2-й доказ

3-й доказ

4-й доказ

* Добрóбут — рос. благосостояние.

* Осередок, осередки — центр, центри (рос. очаг, очаги).

породичатися з князем могутньої Київської Русі.

За мудре державне керівництво народ назвав Ярослава Мудрим (За кн. «Моя Україна: подорож в історію», «Мала історія України-Русі» В. Цвєткова).

Висновок

Міркуємо

Це — текст-роздум. У ньому розмірковується про те, за що київського князя Ярослава народ назвав Мудрим. Щоб з'ясувати це, автор наводить ряд історичних доказів, а саме: ... В кінці тексту робиться висновок: ...

Як будується роздум?

Роздум зазвичай складається з трьох частин.

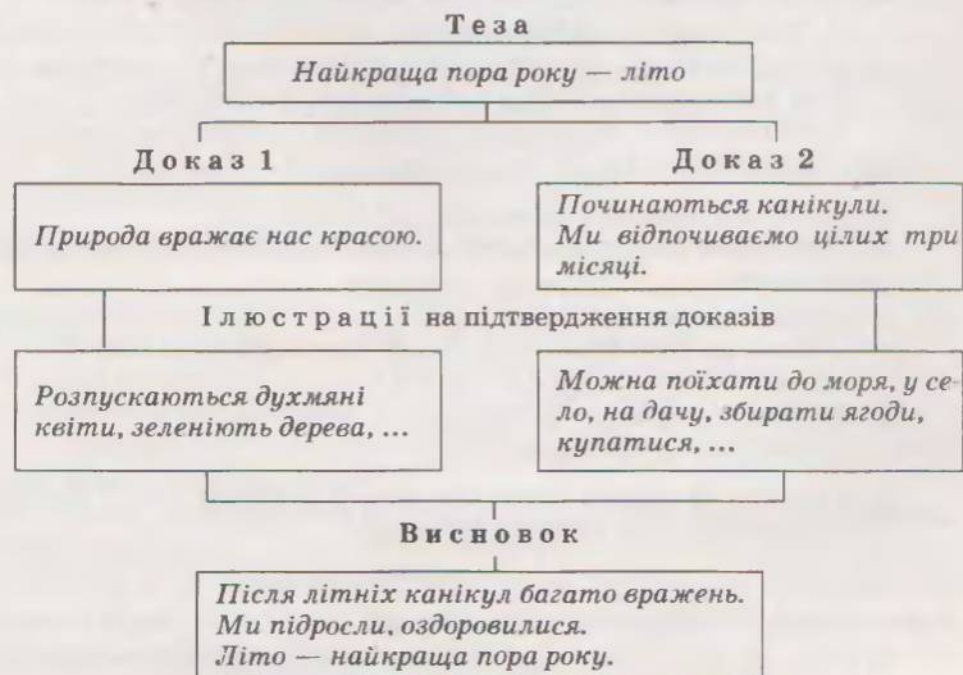
1. **Теза** — частина, що містить думку, яку треба довести чи пояснити (вступ).

2. **Докази** — аргументуюча, пояснювальна (основна) частина (для підтвердження основної думки слід добирати якомога більше вагомих доказів).

3. **Висновок** (як правило, збігається з думкою, висловленою на початку тексту).

У деяких роздумах може бракувати тези чи висновку (він настільки очевидний, що його може зробити сам читач).

Графічно будову тексту-роздуму можна зобразити так:

II. Чи відповідає схемі побудови роздуму розташування частин тексту «Ярослав Мудрий»?

III. Перекажіть усно текст за планом.

П л а н

1. Спадкоємець безмежних володінь.
2. Добробут людей і освіта — головна турбота князя Ярослава.
3. Освіченість правителя Русі.
4. Пошана до звичаїв свого народу, будівництво церков. Софійський собор.
5. Велич і могутність Київської Русі — заслуга князя Ярослава.
6. Розвиток відносин із сусідніми державами.
7. Князь Ярослав — мудрий державний керівник.

- 534.** I. Прочитайте. Знайдіть у тексті-роздумі тезу, докази і висновок. Вкажіть засоби зв'язку між ними. Наведіть свої приклади на підтвердження доказів.

ГОЛОВНЕ В ЖИТТІ

Що найголовніше в житті?

Один говорить: найголовніше — вугілля. Якби не вугілля, зупинилися б заводи, люди замерзли б...

Інший твердить: найголовніше — метал. Без металу не було б ні машин, ні вугілля, ні хліба, ні одягу.

А третій каже: найголовніше — хліб. Без хліба не працювали б ні шахтарі, ні металурги, ні вчителі, ні льотчики.

Хто з них правий? Що найголовніше в житті?

Найголовніша праця, бо без праці не було б ні вугілля, ні металу, ні хліба (За В. Сухомлинським).

II. Яку думку підтримує кожен із вас? Обґрунтуйте.

III. Знайдіть у тексті синоніми до слова *говорить*; доповніть своїми прикладами.

- 535.** I. На уроках мови вам неодноразово доводилось пояснювати правопис слів. Якось учитель написав на дошці таке завдання:

б
Б > уряк

II. З великої чи з малої букви слід писати це слово? Чому? Яке правило ви використаєте у своєму міркуванні?

Міркуємо

Слово (б/Б)уряк може писатися як з малої, так і з великої букви. Це залежить від його значення. Якщо слово *буряк*

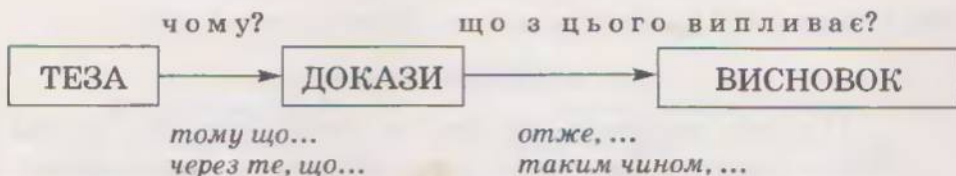
означає овоч, то, як і будь-яка загальна назва (*огірок, картопля, дерево, небо...*), воно пишеться з малої букви: *Край городу росли буряки*. У разі, коли *Буряк* — прізвище, воно підпорядковується правилу написання власних назв (пригадаймо його) і пишеться з великої букви: *Леонід Буряк* — відомий футболіст і тренер.

- 536.** Прочитайте неповний текст. Користуючись поданою нижче схемою, продовжіть добирати докази. Сформулюйте висновок. Вкажіть засоби зв'язку висновку і доказів. Доберіть заголовок до тексту і запишіть складений вами роздум.

Наша планета — Земля. Вона найкраща з-поміж інших. І роблять її такою безкраї степи, ліси, величні гори, безмежні...

Ось чому...

Схема розгорнутого роздуму

- 537.** Уявіть, що вам запропонували вчитися так: не ходити щодня до школи, а, навпаки, до вас кожного дня приходитиме вчитель і займатиметься тільки з вами усім, чого навчають у школі. Чи погодилися б ви вчитись удома? Поміркуйте вголос.

- 538.** I. У школі кожен із вас вивчає багато предметів, і всі вони по-своєму цікаві. Та є уроки, які подобаються більше, ніж інші. Спробуйте пояснити, чому ви найбільше любите уроки...
II. А тепер постарайтеся довести, що знання саме цього предмета необхідне людині в житті.

- 539.** I. Прочитайте мовчки. Визначте тему й основну думку тексту.

ПОЛЬЗА ВЕТРА

Ветры приносят огромную пользу людям.

Без них остановилась бы жизнь на Земле. Люди, растения, животные погибли бы, если бы ветры вдруг перестали дуть.

Представьте себе, что ветра больше нет, воздух не движется. К чему это приведёт?

Вот солнце нагрело воду в реках и озёрах, морях и океанах. Она поднялась в виде пара вверх, остыла там, образовалась туча, и вода вылилась обратно в те же моря и океаны. Над ними постоянно шёл бы дождь, а на земле, над полями и лесами его бы не было.

Ветер разносит тучи, и дождь поливает землю. Если бы не было ветра, то вся земля высохла бы, и прекратилась бы жизнь на Земле (За М. Лебедєвим).

II. До якого типу мовлення належить текст? Обґрунтуйте.

Яку думку стверджує автор? Які докази наводить для її підтвердження?

III. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Скористайтеся словничком.

Польза — користь. Огромная — величезна. Вдруг — раптом. Привести — призвести. В виде — у вигляді. Пар — пара. Остыть — охолонути. Образовалась — утворилася. Обратно — назад.

IV. Підготуйтеся до переказування тексту українською мовою.

§63 Вимова і написання префіксів з-, с-, роз-, без-

Все добре переймай, а зла уникай

540. I. Прочитайте оповідання мовчки. Вкажіть ознаки тексту.

СПИСАВ ЗАДАЧУ

Павлик прийшов до школи **стурбований***. Удома він безрезультатно сидів над задачею і не міг її розв'язати. Він вирішив списати у когось.

стурбований

Списуючи у Зіни задачу, в останній дії Павлик помітив помилку. У своєму зошиті він написав правильно, а Зіні не сказав, що в неї помилка.

помітити помилку

наступного дня, року

допустити помилку

Учителька зібрала зошити для перевірки і принесла їх наступного дня. «У Павлика «одинадцять», — сказала вона. — Молодець, добре попрацював над задачею. А в тебе, Зіно, «вісім». Помилку допустила...»

Зіна зблідла. Вона глянула на Павлика. Той почервонів і схилив голову над партою (За В. Сухомлинським).

II. Як ви розцінюєте вчинок Павлика? Що б ви йому порадили?

III. Поясніть правопис слів *правильно, молодець, одинадцять, почервонів*. Поясніть розділові знаки у реченнях із прямою мовою. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

IV. Зверніть увагу на виділені слова, випишіть їх, зробіть звуковий запис третього й останнього слів. Позначте префікси. Як вимовляються префікси з-, с-, роз-, без- залежно від наступних звуків у слові?

* С т у р б о в а н и й — рос. озабоченный.

Зблідла   списати   розв'язати   безрезультатно
зібрала   сказав

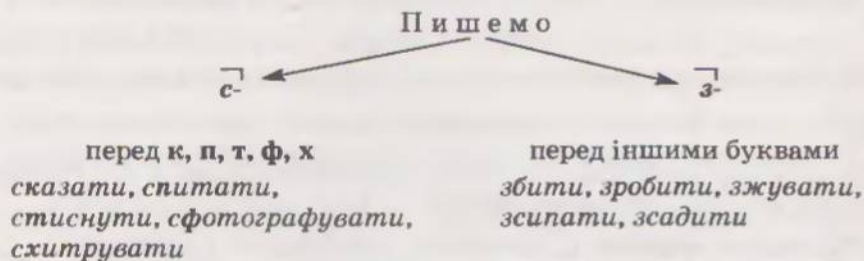
◆ Префікси *роз-*, *без-* не змінюються на письмі: *розпалити*,
◆ *розкусити*, *безтурботний*, *безсовісний*.

О р ф о г р а м а

Буква *з* у кінці префіксів *роз-*, *без-*
розгорнути, *безлюдний*

◆ Префікс *з-* вимовляється дзвінко — як [з] — перед
◆ дзвінками приголосними і передається на письмі буквою *з*:
◆ *збити*, *згубити*.

◆ Префікс *с-* вимовляється і пишеться перед глухими при-
голосними *к*, *п*, *т*, *ф*, *х*: *спалити*, *сховати*.

О р ф о г р а м а

Букви *з*, *с* у префіксах *з-*, *с-*
зцілити, *спитати*

541. Згрупуйте і запишіть слова у два стовпчики: а) з префіксом *з-*;
б) з префіксом *с-*. Правильно вимовте кожне слово. Поясніть, який
префікс і чому слід писати у кожному випадку.

..шити, ..рушити, ..кликати, ..берегти, ..терти, ..долати,
..пиляти, ..чистити, ..плутати, ..сихатися, ..бігти, ..купатися.

◆ Для милозвучності і полегшення вимови при збігові
◆ кількох приголосних між префіксами *з-*, *роз-* і коренем може
◆ з'являтися голосний [і], рідше — [о]: *зігнути*, *зіскочити*,
◆ *зіграти*, *розірвати*, *розіслати*, *зомліти*.

542. До поданих слів додайте префікси *з-* (*зі-*, *зо-*, *с-*) і запишіть. Правильно
вимовте кожне слово і поясніть правопис префікса.

Текти, горіти, пустити, хотіти, мерзнути, жухнути, пекти,
розуміти, в'язати, тліти, гнити, щудитися, в'янути, йти,
ліпити, носити, жати, скочити, м'яти.

- 543.** Перекладіть словосполучення українською мовою; переклад запишіть. Позначте префікси. Зробіть висновок про спільне й відмінне у написанні префіксів в українській та російській мовах.

Склонитися над книгою, сфотографироваться на память, спрыгнуть с вышки, сгореть в огне, сбиться с дороги, стереть пыль, сносить пару обуви, сдвинуть с места, телефонная связь, сжать ячмень, слезть с коня, посадить с поезда, исцелить от болезни.

- 544.** Спишіть речення, вставляючи на місці пропусків букву з чи с. Поясніть правопис префіксів.

1. Після дощу ..робилось свіжо (Григорій Тютюнник).
2. Висока постать його ..сугулилась, аж ..горбилася (С. Плечинда). 3. Радист ..пробував ..в'язатися з крейсером (О. Гончар). 4. На сивих луках ..кошено отаву* (М. Рильський).

- 545.** І. З-поміж поданих слів випишіть лише слова з префіксами з-, с-.

Ставок, збігати, снігур, зрубати, смуток, сталь, згодний, збіжжя, зграя, звання, звинуватити, звіт, спілка, згусток.

ІІ. Із виділеними словами складіть і запишіть словосполучення.

- 546.** Заповнюючи пропуски, згрупуйте і запишіть слова у два стовпчики: а) з префіксом з-; б) з префіксом с-.

..класти, ..вести, ..хвалити, ..куштувати, ..кривдити, ..ціпити, ..повзти, ..клеїти, ..різати, ..худнути, ..міряти, ..темніти, ..пуститися, ..лити, ..важити, ..сохнутись, ..творити.

- 547.** Спишіть речення, вставляючи замість крапок букву з чи с. Поясніть правопис префіксів.

1. Богдан ро..сміявся (М. Стельмах). 2. На сході сонця вже ро..лився рожевий світ (І. Нечуй-Левицький). 3. На бе..людному березі моря одинока хатина стоїть (Леся Українка). 4. Сіла панночка ро..чісуватись (Марко Вовчок). 5. Богдан ро..горнув газету (М. Стельмах). 6. Оксамитове поле бе..крає переливами синіми грає (Д. Луценко). 7. Перед самим лісом дорога ро..двоїлась. Ми зупинились на ро..доріжжі (М. Стельмах). 8. ..пустилися вниз, біля верб ро..шукали човна (Григорій Тютюнник).

- 548.** Перекладіть словосполучення українською мовою; переклад запишіть. У чому полягає відмінність у написанні префіксів в українській мові порівняно з російською?

Археологические раскопки, рассматривать картину, разогреть ужин, разбить бокал, рассчитывать на помощь, беско-

* О т á в а — трава, що відростає на місці скошеної.

рыстна́я помо́ць, беззвучны́й шэ́пот, бессонна́я но́чь, безголо́-
сый пе́вец, бесшумны́й мото́р.

- 549.** До кожного першого слова словосполучень додайте префікс *роз-* чи *без-*; утворені вами словосполучення запишіть. Як змінилося значення слів?

Зразок. *Платне навчання — безплатне навчання.*

Совісна людина, сніжна зима, заплетена коса, сильний чоловік, хмарне небо, грамотні люди, людне місце, сердечна жінка, славний похід, вітряна погода.

- 550.** I. Виділені слова замініть словами з префіксом *без-*; запишіть.

Зразок. *1. Безтурботна людина.*

1. Людина, яку ніщо не турбує. 2. Любов, яка не має меж. 3. Пілосос, який працює без шуму. 4. Проїзд, за який не треба платити. 5. Розмови без кінця. 6. Криниця, яка не має дна. 7. Бабуся без зубів. 8. Комаха без крил. 9. Кондиціонер, який не видає звуків.

II. З одним із словосполучень складіть і запишіть речення.

- 551.** У словосполученнях замініть прикметники синонімами з довідки і запишіть, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Зразок. *Ясне небо — безхмарне небо.*

Правильна відповідь, тихі кроки, широкі простори, жорстокий ворог, тиха погода.

Довідка: *бе..пощадний, бе..межні, бе..вітряна, бе..помилкова, бе..шумні.*

- 552.** I. Робот вийшов з ладу*. Йому запропонували виконати одне, а він зробив протилежне.

Закрити книжку, а він її ... ; настроїти прилад, а він його ... ; з'єднати проводи, а він їх ... ; згорнути карту, а він її ... ; зсунути порт'єри, а він їх ... ; застібнути куртку, а він її ... .

II. Продовжіть цей ряд. На прикладі вжитих вами дієслів поясніть правопис префіксів. Як називаються слова з протилежним значенням? Поясніть уживання коми.

- 553.** Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Поясніть орфограми.

Сте..ка ..бігала по кам..яному ..хилу. Дорога була ро..печена. Бе..хмарне небо дихало жаром. Ле..ко ..розуміти нашу бе..межну радість, коли ми побачили перед собою бе..краї простори, лазурове дзеркало оз..ра і будинок із тер..асою. Ось там, в тінистих ал..еях саду, ми ..починемо (За Т. Масенком).

* В і й ш о в з л а д у — *рос.* поломался.

«Хитра» телеграма

У вимові префікси *пре-, при-* розрізнити важко, бо голосні [е], [и] в них ненаголошені: [пре^нчудово], [при^нкрити]. Щоб знати, коли писати префікс *пре-*, а коли *при-*, треба розуміти, якого значення вони надають словам.

554. І. Прочитайте. Доберіть заголовок до тексту, не користуючись підказкою. Вкажіть елементи розмовного стилю.

Я ще жодного разу не посилав телеграм, але знав, що справжня телеграма має бути дуже стислою. «Це добре, — **жодного разу** думав я, — менше помилок насаджая». Текст телеграми придумав відразу: «Приїхав **відразу** почуваюсь прекрасно Шура». Ніби коротко і ясно. Та два питання відразу ж почали мучити мене: «приїхав» чи «преїхав», «прекрасно» чи «прикрасно»? Я спробував змінити телеграму, щоб у ній не було жодного ненаголошеного голосного. Та в мене нічого не виходило. І я вдався до старого випробуваного способу: написав сумнівні **вд́атися до хитро́щів, обману** букви так, щоб телеграфістка не змогла розібрати: «е» це чи «и» (За А. Алексіним).

II. Як ви ставитесь до Шуриноного способу приховати свою безграмотність?

III. Поясніть правопис виділених слів. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці. Випишіть сумнівні слова з телеграми хлопчика і спробуйте пояснити їх написання за допомогою вивчених раніше правил.

555. Розгляньте схему, пригадайте правила і розкажіть про написання префіксів *пре-, при-*.

Правопис префіксів *пре-, при-*

ПРЕ- ←	розрізняються за значенням	→ ПРИ-
вища міра ознаки (можна замінити словом <i>дуже</i>):		а) наближення: <i>приїхати</i> ; б) приєднання, знаходження поблизу чогось: <i>пришити</i> , <i>приміський</i> ;
<i>пресмачні</i> — <i>дуже смачні</i> ; <i>препоганий</i> — <i>дуже поганий</i>		в) неповнота дії чи ознаки: <i>причинити</i> , <i>присмалений</i> ; г) результат дії: <i>приборкати*</i> (вогонь), <i>приручити</i>

* Прибо́ркати — тут: ліквідувати, загасити (рос. укротить).

Префікс *при-* вживається у кількох словах: *прізвище, прізвисько, прірва*.

О р ф о г р а м а
Букви *е, и* у префіксах
предобрий, прилетіти, прибити

- 556.** З-поміж поданих слів виписіть спочатку ті, що означають наближення, приєднання, неповноту чи результат дії, а потім ті, що вказують на збільшену ознаку, розподіливши їх у два стовпчики. Яку роль відіграє розуміння значення слова у правильному написанні префіксів?

Приморський, предорогий, притихнути, пригубити, премудрий, придбати, приземлитися, прескромний, присунути, прикрити, пребагато.

- 557.** Спишіть, вставляючи пропущені букви. З'ясуйте, якого значення надають словам префікси *пре-*, *при-*.

Пр..вокзальний, пр..блудитися, пр..солити, пр..цікаво, пр..булець, пр..лягти, пр..бити, пр..смішний, пр..чайтись.

- 558.** І. Спишіть речення, вставляючи замість крапок *е* чи *и*. Поясніть орфограми на місці пропусків.

1. Люди — пр..красні (В. Симоненко). 2. Сонце пр..святее на землю радість пр..несло (Т. Шевченко). 3. Сонце підбилося вже височенько і пр..грівало (М. Коцюбинський). 4. Шумів густий-пр..густиий ліс (Ю. Яновський). 5. Серед лісу ставок, очеретом з одного боку пр..крашений (Остап Вишня). 6. Серед дерев показався великий олень з пр..гарними рогами (І. Крип'якевич). 7. Кухарів багато, зате каша пр..горіла (Нар. творчість).

ІІ. Як ви розумієте прислів'я? Наведіть російське прислів'я, що має подібний зміст.

- 559.** За поданими тлумаченнями відгадайте слова з префіксами *пре-*, *при-*, *при-* і запишіть за зразком, звіряючи з довідкою. Поясніть правопис.

З р а з о к. 1. Прикордонник.

1. Військовослужбовець, який служить на кордоні. 2. Найменування особи, що передається від покоління до покоління по лінії батька. 3. Місто поблизу моря. 4. Їрвище. 5. Частувати їжею, питв'ом. 6. Говорити правду, зізнаватися. 7. Влучний вислів. 8. Надзвичайно красива. 9. Те, що слугує для оздоблення. 10. Зробити ручним, свійським.

Д о в і д к а: признаватися, прикраса, приморське, приказка, прізвище, пригощати, прикордонник, прекрасна, приручити, прірва.

560. До поданих слів додайте префікси *пре-* або *при-* і запишіть. Поясніть значення утворених вами слів.

Смажити, бути, гіркий, морожений, хитрий, нести, дивитися, тримати, спати, достатньо.

561. До поданих слів доберіть і запишіть синоніми з префіксами *пре-*, *при-*.

Гігантський, заколисати, заквітчати, старезний, купити, заставити.

Д о в і д к а: придбати, превеликий, приспати, примусити, прикрасити, престарий.

562. Є в українській мові слова, в яких *пре-* і *при-* — не префікси, а частина кореня. Кілька таких слів наведено у рамці. Складіть із ними словосполучення й запишіть.

563. Ви збираєтесь у гості до друга. Вживаючи дієслова з префіксом *при-*, поясніть, як ви це зробите, якщо друг мешкає: а) в сусідньому будинку; б) в іншому районі міста; в) в іншому місті. На прикладі вжитих вами дієслів із префіксом *при-* поясніть його правопис.

привіт
природа
причина
пригода
приємно
престол
президентство

564. І. Замініть виділені фрази одним словом із префіксом *пре-* або *при-*.

З р а з о к. Не зовсім зачинити квартиру — причинити квартиру.

Не зовсім зачинити квартиру. Будівля при школі. Трохи морожена полуниця*. Схили при березі. Ніж трохи затупився. Лягти на короткий час.

ІІ. Складіть і запишіть три поширені речення з будь-якими утвореними вами словосполученнями.

§65 Твір-роздум на основі власного досвіду

Чому я займаюсь ранковою зарядкою

565. І. Прочитайте учнівський твір.

ЧОМУ Я ЗАЙМАЮСЬ РАНКОВОЮ ЗАРЯДКОЮ

Раніше я не хотів займатися ранковою зарядкою, тому що не розумів, наскільки це важливо і корисно для здоров'я.

Тепер не обходжусь без неї жодного дня. Чому? Зарядка допомагає розігнати сонливість і поганий настрій.

Теза

1-й доказ

* П о л у н и ц я — рос. клубника.

Коли робиш вправи, то відчуваєш, як зникає млявість*, тіло стає сильним і вправним.

Водні процедури так добре освіжають, що відразу відчуваєш у собі приплив сил, енергії та ділового настрою. Скоро я прийматиму прохолодний душ і взимку.

Отож я дуже вдячний учителеві, який допоміг мені зрозуміти, наскільки необхідна ранкова гімнастика. Вона дійсно заряджає людину бадьорістю на цілий день.

II. Яку думку стверджує автор? Якими фактами доводить справедливість своїх тверджень? Якого висновку доходить автор?

Чи відповідає розташування частин твору вміщеній справа від тексту схемі міркування?

III. Знайдіть у тексті антонім до слова *млявість*. Складіть і запишіть речення зі словами у рамці.

2-й доказ

3-й доказ

Висновок

корисно
настрій
бадьорість

- 566.** I. Прочитайте речення, фрази і слова, за допомогою яких зазвичай зв'язуються частини роздуму, і знайдіть їх у тексті «Чому я займаюсь ранковою зарядкою».

Доведемо це. Це можна довести так (таким чином). Узагальнено сказане. Чому? І ось чому. Таким чином... Це пояснюється так. Отож... Отже, ... Я думаю, що... На мою думку, ... Я впевнений (впевнена), що... Звичайно...

II. Запишіть спочатку фрази, слова і речення, що використовуються для зв'язку тези і доказів, потім — доказів і висновку.

- 567.** Замість крапок поставте запитання. Знайдіть: а) тезу; б) докази.

Людина, яка любить і вміє читати — щаслива людина. ... Вона оточена безліччю розумних, добрих друзів. ... Друзі ці — книги.

Врахуйте: частини роздуму можуть зв'язуватися і без спеціальних слів, а тільки за смыслом і за допомогою інтонації.

- 568.** Прочитайте тези міркувань. Доберіть до кожної з них докази за зразком, продумайте їх послідовність. Тези і докази для їх доведення запишіть. Самостійно сформулюйте висновок.

1. Берегти книжку — означає берегти ліс. 2. Вчення — світ, а невчення — тьма. 3. Найбільше багатство — здоров'я.

З р а з о к.

Собака — друг людини. Чому так кажуть? А ось чому.

1. Оберегає людське житло.

2. Допмагає пастухові охороняти отару або череду від вовків.

* М л я в і с т ь — рос. вялость; м л я в и й — рос. вялый.

отара
рос. стадо
великий гурт овець, кіз.

чередá
рос. стадо
гурт свійських тварин (великої рогатої худоби); стадо.

3. Знаходить мисливцеві птицю, лисицю чи іншого звіра.
4. Обороняє людину від злочинців і допомагає знаходити їх.
5. Допомагає рятівникам шукати постраждалих під час пожеж, землетрусів, повеней* та інших стихійних лих.
6. На війні собаки розшукують поранених.
7. Допомагають затримувати порушників державного кордону.
8. Запряжені в сани їздові собаки возять людей у тундрі.

Висновок.

Ось чому собаку називають другом людини.

І ти ніколи не проходи повз голодного, пораненого собаку, зупини тих, хто знущається над тваринами.

- 569.** Утворіть словосполучення поданих прикметників зі словом *собака*, перекладіть їх російською мовою (усно). Який висновок можна зробити?

Вірний, породистий, безпородний, бродячий, кудлатий, голодний, поранений, злий.

- 570.** І. Прослухайте, потім прочитайте мовчки татарську казку, визначте тему й основну думку. Як міркували ледарі? Доберіть тезу і закінчте формулювання висновку, вибравши з-поміж поданих у довідці приказок найдоречніші.

ЛЕДАРІ

То ще, мабуть, за царя Гороха жили собі два ледарі. Пішли вони якось до лісу й побачили яблуню. А на ній — смачні-пресмачні яблука. А тут обом їсти захотілося. От один і каже:

— Слухай-но, труснимо цю яблуню, хоч яблук з'їмо.

— Ото ще мені клопіт* — дерево трясти. Давай краще ляжемо на землю, а яблуко нехай самé в рот падає.

Полягали вони під яблунею, роти пороззявляли*.

— Чуєш, — каже один, — а воно ж коли яблуко впаде, то його ще й жувати треба.

— І справді, — озвався другий.

Так і пішли додому голодні.

Довідка. Лежачий плуг скоро поржавіє, ледача людина скоро постаріє. Лежнем лежатимеш — щастя не знатимеш.

* Пóвінь — рос. наводнение.

* Клóпіт — рос. хлопоты, заботы.

* Рóзз'явити (рота) — рос. разинуть (рот).

Праця чоловіка годує, а лінь марнує. Хто працює, не гуляє, того голод обминає.

II. Розіграйте жартівливий діалог між персонажами казки.

571.

Скориставшись поданою нижче пам'яткою, напишіть твір-роздум на одну з тем: «Чи слід тримати вдома диких тварин», «Чому ми тримаємо собаку (кішку)», «Для чого люди садять дерева», «Що означає берегти природу», «Чи завжди потрібен дощ», «Чому з усіх пір року я найбільше люблю...», «Де я люблю відпочивати влітку і чому», «Чим я завдячую своїй першій учительці».

Як працювати над твором-роздумом

1. Продумайте тему й основну думку, визначте стиль майбутнього висловлювання.

2. Скористайтесь вміщеною на с. 225 схемою побудови роздуму.

3. Стисло і чітко сформулюйте тезу.

4. Доберіть переконливі докази (факти з життя, власних спостережень, літератури та ін.).

5. Зробіть висновки.

6. Для зв'язку частин роздуму вживайте слова і фрази:
Доведемо це. Це можна довести так. Узагальнимо сказане. Чому? І ось чому. Через те що... Тому що... Бо... Це пояснюється так. Таким чином... Отже... Отож...

7. Удосконаливши написане на чернетці, перепишіть твір начисто.

§66 Творення слів. Основні способи словотвору

Чому люди різних професій не можуть обійтися один без одного

572. I. Прочитайте текст мовчки і розташуйте пункти плану в потрібному порядку. Котрому з них відповідає малюнок на с. 236?

ПЕКАР І КРАВЕЦЬ

Засперечалися Пекар і Кравець: чий труд важливіший і потрібніший людям. Пекар і каже Кравцеві: «Та без хліба ж ні шахтар у шахту не спуститься, ні тракторист за кермо не сяде, ні ти, Кравче, ножиць до рук не візьмеш». «А хто одяг шитиме, як кравців не стане? — відповідає Кравець. — А без одягу ні шахтар у шахту не спуститься, ні тракторист за кермо не сяде, ні ти, Пекарю, до своєї пекарні не підеш». Так і не дійшли вони однієї думки — чий же труд важливіший і потрібніший людям — та й вирішили обійтися один без одного.

ножиці

дійти однієї
думки
дійти згоди

Пішли вони кожен на свою роботу. Працює Пекар день, працює другий — можна без Кравця обійтись. На третій день повісив Пекар піджак біля печі, рукав і присмалився, та так, що й попільце посипався. Що ж робити? Піджак з одним рукавом. До Кравця треба йти... А Кравець **попрацював** день-другий без хліба — їв борщ і кашу. А на третій день так живіт **підтягло**, що й ножиці випали з рук. Треба йти до Пекаря по хліб.

попіл

Вийшли вони одночасно — Пекар і Кравець. Пекар ішов до Кравця, а Кравець до Пекаря. Зустрілися. Пекар тримає в руці піджак без рукава, а Кравець — порожній кошик (За В. Сухомлинським).

порожній

П л а н

1. Зголоднілий Кравець.
2. Вимушена зустріч.
3. Суперечка між Пекарем і Кравцем.
4. Неприємна пригода з Пекарем.

II. Чому люди різних професій не можуть обійтись один без одного?

III. З'ясуйте значення слова *порожній*. Як ви зрозуміли вислів *живіт підтягло*? Замініть його синонімічними виразами. Поясніть правопис слів *засперечалися*, *кермо*, *пекар*, *кравець*, *присмалився*. Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

573. Випишіть із тексту «Пекар і Кравець» виділені слова. Від яких слів і за допомогою яких значущих частин вони утворені? Чи змінилося щось у їх лексичному значенні? Свої міркування звірте з поданою таблицею. Порівняйте способи творення слів *попілець*, *присмалився*, *одночасно*. Назвіть частини мови, до яких вони належать.

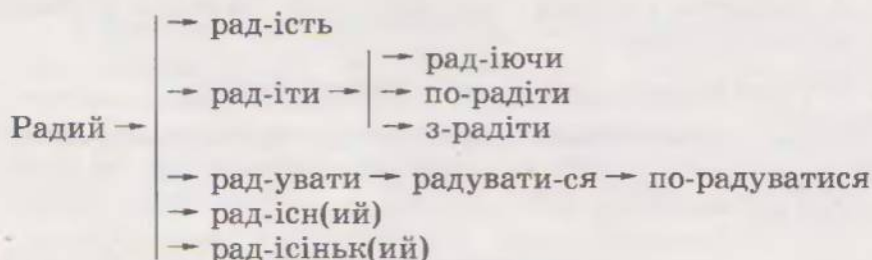
Способи словотвору

Спосіб словотвору	Як утворюються слова	Приклади
Префіксальний	за допомогою префіксів	дід → <i>прадід</i>
Суфіксальний	за допомогою суфіксів	син → <i>син^ок</i>
Префіксально-суфіксальний	за допомогою префіксів і суфіксів	рука → <i>обруч^ка</i>
Безсуфіксальний	відкиданням закінчення або закінчення і суфікса	зелений → <i>зелень</i> переходити → <i>перехід</i>
Складання слів, основ або частин основ	поєднанням двох і більше основ чи слів	телефон-автомат заробітна плата → <i>зарплата</i> , вічно зелений → <i>вічнозелений</i>
Перехід однієї частини мови в іншу	переходом однієї частини мови в іншу	старий (прикм.) ді- дусь — старий (ім.), минуле (прикм.) жит- тя — минуле (ім.)

♦ ♦ ♦ Основа (чи все слово), від якої утворюється інше слово, називається **твірною** (рос. производящей).

♦ ♦ ♦ Щоб визначити твірну основу слова, треба знайти слово, від якого воно утворене. Спільна частина цих слів і є твірною основою: *учитель* ← *учити*; *учительська* ← *учитель*.

574. Розгляньте статтю із словотвірного словника, простежте зв'язки спільнокоренових слів, які становлять **гніздо**, або **сім'ю**. Такі словотвірні гнізда можуть включати від двох до кількох сотень слів.

575. Визначте, як утворилися подані слова, назвіть спосіб словотвору.

Зберегти, слухач, розмалювати, розвідник, біг, вибір, пішохід, картоплина, жовтогогарчий.

576. Яким способом утворено подані слова? Запишіть.

Зразок. *Листопад* ← *листя, падати*; *листопадовий* ← *листопад*.

Криголам, водопровід, триповерховий, волелюбний, автостоянка, життєрадісний, літописець, льотчик-випробувач, наконечник, обігрівач.

- 577.** Від поданих іменників утворіть прикметники за допомогою суфіксів *-н-, -ов-, -ев-, -ан-, -ян-, -цьк-* і запишіть.

Зразок. *Розум — розумний, розумовий.*

Сміх, друг, юнак, ситець, шовк, рік, пісок, шкіра, срібло, солома, річка.

- 578.** Замініть виділені словосполучення одним словом і запишіть. Яким способом словотвору ви скористаєтесь?

Зразок. *Дах із гострим верхом — гостроверхий дах.*

Авіаційна база. Хлопчик дев'яти років. Учні старших класів. Автомобільний транспорт. Стінна газета. Ферма, на якій вирощують птахів. Ліки, що знижують жар. Газета, яка виходить щотижня. Спорт із спуску з гір на лижах.

- 579.** I. Прочитайте пари речень. Якими членами речення є виділені слова? Якими частинами мови вони виражені? Від яких частин мови і яким способом утворено слова у другому реченні кожної пари речень?

1. Майбутнє життя прекрасне. Майбутнє дітей непокоїть батьків.

2. Молода мати пригорнула немовля. Молода запрошувала на весілля.

3. Дніпро ще скутий кригою. Гості зупинилися в готелі «Дніпро».

4. Вишневе варення смакувало всім. Вишневе розташоване поблизу Києва.

II. Поясніть правопис слів *життя, варення, весілля*.

- 580.** I. Розгляньте схему словотвірного розбору. Що означає зробити словотвірний розбір слова? Чим відрізняється словотвірний розбір від розбору слова за будовою?

Словотвірний розбір

Порядок розбору

1. Початкова форма похідного слова.
2. Слово, від якого утворене дане.
3. Твірна основа.
4. Словотворчі суфікси, префікси.
5. Спосіб творення.

Зразок усного розбору

Слово *безмежний* утворене від слова *межа*. Твірна основа — *меж*-. Слово *безмежний* утворене додаванням до основи *меж*- префікса *без*- і суфікса *-н*-. Спосіб творення — префіксально-суфіксальний.

Зразок письмового розбору

безмежний ← межа

II. Зробіть письмовий словотвірний розбір слів *щасливчик, підручник, стоп-кран*.

- **581.** Підготуйте усне висловлювання за опорними словами на тему «Люди яких професій трудяться для мого блага». Зробіть письмовий словотвірний розбір трьох записаних вами слів.

Учитель, лікар, бібліотекар, письменник, художник, видавець, музикант, актор, хлібороб, пекар, кравець, перукар, продавець, вантажник, будівельник, водій, машинобудівник, електрик, сантехнік, двірник; вчити, лікувати, турбуватися, ремонтувати; виготовляти необхідні речі, продукти харчування, одяг, взуття; цінувати, бути вдячним.

§67 Чергування голосних і приголосних звуків у коренях слів

Біографія звичних речей. Гудзики

- 582.** I. Прослухайте, потім прочитайте текст уголос. Зверніть увагу на правильну вимову звуків [г], [ґ].

ДЛЯ ЧОГО ПОТРІБНІ ГУДЗИКИ

У давнину одяг не застібали, а зашнуровували, як черевики, підперізували або зав'язували тасьмою. Іноді одяг скріплювали запонками з дерев'яних паличок. Гудзиками користувались як причепленою на одяг прикрасою. Ювеліри робили їх із коштовних каменів, срібла і золота, вкривали вигадливими* візерунками*. Коли коштовні гудзики почали використовувати як застібки, дехто виступив проти. Вважали гудзики недовзголеною розкішшю.

підперезати

вигадливий
візерунок

застібати
застібка

Про знатність і достаток людини судили за кількістю гудзиків. Ось чому на багатому старовинному вбранні їх набагато більше, ніж петель. Так, король Франції Франциск I

* Вигадливий — рос. причудливый.

* Візерунок — рос. узор.

розпорядився прикрасити свій чорний камзол* тринадцятьма тисцями шістьомастами золотих гудзичків.

А скільки гудзиків на вашому одязі? Чи всі вони на місці? Якщо якийсь і відірвався — не біда, адже ви, напевно, вже навчилися пришивати їх без маминої допомоги... (За М. Шпагіним).

II. Яка інформація викликала у вас найбільший інтерес? Які гудзики вам подобаються? Чи так уже й потрібні гудзики сучасній людині? Поміркуйте, посперечайтесь.

III. Поясніть, чому в першому й останньому абзацах уживається слово *одяг*, а в другому — *вбрання*. При потребі зверніться до тлумачного словника на с. 268.

IV. Поясніть правопис слів *зав'язували*, *скріплювали*, *черевики*, *вигадливими*, *розкішшю*, *кількістю*, *вбранні*. Розберіть за будовою слово *зашнуровували*. Складіть усно речення зі словами в рамці.

V. Спипіть виділені в тексті слова та дібрані до них форми і спільнокореневі слова.

Застібали — застєбнули. Підперізували — підперезали. Причепленою — чіпляти. Допомогти — допомагати.

VI. Позначте корені. Які зміни відбулися в коренях слів?

В українській мові, як і в російській, при зміні та творенні слів у коренях можуть чергуватися голосні й приголосні звуки: *рік* — *у році*, *бігти* — *біжу*.

583. Прочитайте ланцюжки слів, визначте в них звуки, які чергуються. В якій частині слів відбувається чергування? Які звуки чергуються?

Вага — важити — на вазі; яблуко — яблучний — в яблуці; горох — горошина — у горосі; плакати — плачу; мачуха — мачушин — мачусі; берегти — бережу.

Стіл — стола; схопити — хапати; перемогти — перемагати; міст — з мосту, гора — гірський; пекти — випікати; терти — витирати.

584. Прочитайте попарно дієслова у колонках, виділіть корені та звуки, які чергуються. Визначте наголос і суфікс у кожному другому слові. За яких умов відбувається чергування? Спробуйте сформулювати правило.

О → А

допомогти — допомагати
скочити — скакати
гонити — ганяти

Орфограма
Букви о—а в коренях
дієслів
схопити — *хапати*

* Камзо́л — старовинний чоловічий одяг без рукавів, довжиною до колін, який щільно облягав тулуб.

Е → І

летіти — літати
берегти — зберігати
брехати — вибріхувати

Орфограма
Букви *е—і* в коренях
дієслів
плести — заплітати

Е → И

стерти — стирати
зберу — збирати
стелю — застилати (застеляти)

Орфограма
Букви *е—и* в коренях
дієслів
підперти — підпирати

У коренях дієслів звук [о] може чергуватися з [а], [е] з [і], [е] з [и], якщо далі йде наголошений суфікс *-а́-* (*-я́-*), рідше — *-ува-* (*-юва-*).

585. І. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Вип..*кати*, ут..*кти*, зам..*тати*, розпл..*сти*, збер..*гати*,
зач..*сати*, завм..*рати*, нащ..*птувати*, перестр..*ляти*.

ІІ. Складіть і запишіть словосполучення з виділеними словами.

586. І. До поданих дієслів доберіть такі спільнокореневі слова або форми слів, у коренях яких відбувалося б чергування голосних. Запишіть.

З р а з о к. *Котити* — *к^атати*.

Поклонитися, схопити, перемогти, згребти, берегти, спостерегти, зачепити, застелити, зжертити, стерти, вмерти.

ІІ. Складіть і запишіть спонукальні речення з виділеними словами. Зробіть звуковий запис слова *зжертити*.

587. І. До поданих слів доберіть спільнокореневі й запишіть. Чи є в коренях цих слів чергування? Як перевірити їх написання?

З р а з о к. *Козак* — *ко^зацький* — *ко^зацтво*.

Гарячий, калач, солдат, качан, хазяїн, багач*, багатир, гончар, посол.

гарячий
калач
хазяїн
багач

ІІ. Зі словами в рамці складіть і запишіть речення.

богатир

рос. богатырь

оспіваний у народній творчості герой, хоробрий воїн.

багатир

рос. богач

те саме, що багач.

* Б а г а ч — багата, заможна людина.

- 588.** І. Вставляючи пропущені букви, згрупуйте слова у два стовпчики: а) з буквою *а*; б) з буквою *о*.

Сл..в'яни, п..ганий, м..настир, кр..пива, к..лач, п..ром, к..жан, г..рячка, х..лява, б..рсук.

ІІ. Написання слів перевірте за орфографічним словником.

О р ф о г р а м а
Букви о — а на позначення
ненаголошених голосних
козак, гарячий

- 589.** І. Спишіть речення, заповнюючи пропуски. Поясніть орфограми.

1. Т..че вода в синє море, та не вит..кає (*Т. Шевченко*). 2. Я з калини цвіту нал..маю (*Леся Українка*). 3. Однієї роботи не кінчивши, за іншу не б..рись (*Нар. творчість*). 4. В хаті пахнуть теплі к..лачі (*З. Гончарук*). 5. Без х..зяїна двір, а без х..зяйки хата плаче. 6. Боягуз вм..рає багато разів, а сміливий — раз. 7. Якби кицька не ск..кала, то би ніжку не зл..мала (*Нар. творчість*).

ІІ. Поясніть розділові знаки у першому і шостому реченнях. Зробіть синтаксичний розбір другого речення.

- 590.** Перекладіть речення українською мовою, порівняйте написання коренів з чергуванням голосних в українській та російській мовах. Поставте пропущені розділові знаки.

1. Озеро, опоясанное непроходимыми зарослями, поблескивало снизу. 2. Весь отпуск Ваня ходил с Егором Петровичем за город собирал растения и много рисовал красками. 3. В саду над рекой крапива разрослась возле скамеек. 4. Солнце ещё за горами но верхушки леса уже зажигаются от его первых лучей (*За К. Паустовським*).

 Опоясанный — оперézаний. Непроходимый — непрохідний. Заросли — зарості. Отпуск — відпустка. Краски — фарби. Скамейка — лавка, лавочка.

- 591.** І. Прослухайте текст, потім прочитайте; сформулюйте провідну думку останнього абзацу.

КРАСА ЛЕБЕДИНА

Одного разу на сільському ставку несподівано приводнився великий поранений птах. Сторож Свирид поніс птаха до дому. Одразу промив йому рану на крилі, забинтував. Лебідь ані разу не пручнувся*, ніби розумів, що потрапив у руки доброго чоловіка.

пруча́тися

* П р у ч а́ т и с я — рос. сопротивляться, вырываться.

Лебедя прозвали Сніжком. Скоро прийшли холоди, то й зазимував птах в одній з дідом хаті до самої весни. Дід і дітлашня годували його з рук, напували.

напувати
метушитися

А як настав травень, прилетіли родичі птаха. Коли одного ясного дня почувся в небі лебединий клич, Сніжок враз заметушився. Дід Свирид почув голос перелітних птахів і хотів глянути, відкіля та куди вони летять. Аж тут почулося лопотіння крил на подвір'ї: то лебідь Сніжок знявся в повітря. Старий мало не крикнув услід: «Куди ти?», та лебедя не могла зупинити ніяка сила.

знятися
в повітря

Лебеді завжди повертаються туди, де побачили світ. Деякі лебедині пари прилітають на свої місця десятки років і оселяються там (За Д. Прилюком).

II. Яким ви уявляєте Сніжка? В чому вбачаєте красу лебедину?

III. Доберіть синоніми до слів *несподівано, знявся (в повітря), завжди*. Чому в другому абзаці ужито слово *дітлашня*, а не *діти*? Поясніть правопис слів *сільському, прилетіли, подвір'ї, повітря, зупинити, оселяються*. Зробіть звуковий запис слова *світ*. Розберіть за будовою слова *приводився, зазимував* (за варіантами письмово).

Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

IV. Випишіть виділені слова, згрупувавши форми того самого слова та спільнокореневі слова; поділіть їх на склади. Позначте корені. Які зміни відбулися в коренях слів? У якому складі — відкритому чи закритому — вимовляється звук [o], а в якому — [i]?

592. Прочитайте попарно слова з лівого та правого стовпчиків і дослідіть, які звуки вимовляються у відкритому складі, а які — в закритому.

се/ло
ка/ме/ня

ко/ня

но/чі

Ки/є/ва

Ми/ко/ла/є/ва

сіль/ський

ка/мінь, ка/мін/ний

кінь, кін/ний

ніч, ніч/ка

Ки/їв

Ми/ко/ла/їв

В українській мові, на відміну від російської, при словозміні й словотворенні звуки [o], [e] у відкритому складі можуть чергуватися з [i] в закритому складі: *слово* — *слів*, *гора* — *гір*, *болю* — *біль*.

На письмі чергування звуків передається відповідними буквами.

У деяких словах буває навпаки: звук [i] може вимовлятися у відкритому складі (*стілець* — *стільця*, *кінець* — *кінця*), а [o], [e] — в закритому (*борець* — *борця*).

Чергування [о], [е] з [і] відбувається і в суфіксах та в закінченнях: *ба́тьків — ба́тькова, Кані́в — Кане́ва, Льві́в — Льво́ва, у широ́кому — в широ́кім.*

Орфограма

Букви *о—і, е—і, є—ї* в коренях слів
захо́ду — захі́д, осе́ні — осі́нь, Киє́ва — Ки́їв

- 593.** До кожного з поданих слів доберіть і запишіть форму або спільнокореневе слово, де [о], [е] чергувалися б з [і]. Букви, що позначають ці звуки, підкресліть.

Зразок. *Сло́во — слі́в.*

Радості, плоду, речі, двора, овес, Чернігова, солі, гора, Харкова, потоку, кореня, у великому, воля, робота, овець, у тихому, ходити, ременя.

- 594.** Відновіть частини і запишіть прислів'я, скориставшись довідкою. Поясніть правопис слів, у коренях яких [о], [е] можуть чергуватися з [і]. Як ви розумієте прислів'я?

1. ... , не лізь у воду. 2. ... , другий остер..жешся. 3. ... , а більше діла. 4. Хочеш їсти к..лаци — ... . 5. Кров — не вода, ...

Довідка: не спитавши броду; не сиди на п..чі; раз оп..чешся; менше сл..в; сер..це — не кам..нь.

- 595.** Прочитайте пари слів і зробіть висновок, які звуки чергуються в коренях і після яких приголосних. Як чергування передається на письмі?

Гість — гості	зачіска — зачесати
бджілка — бджола	шість — шестеро

При зміні і творенні слів після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х* звук [і] може чергуватися з [о] або [е].

- 596.** Чи відбувається чергування голосних у коренях поданих слів при словозміні й словотворенні?

Машина, кишеня, чистий, широкий, захищати, хижак*.

Звук [и] не чергується.

Буква *і* пишеться, якщо вона позначає звук [і], що чергується з [о] або [е]: *чі́льний, бо чо́ло; ші́сть, бо ше́сти.* В інших випадках пишеться *и*: *живи́й, ши́пінти, ши́бка.*

Це правило не стосується слів іншомовного походження.

Орфограма

Букви *и—і* після *ж, ч, ш, щ* та *г, к, х*
життя, жінка

* Хижа́к — рос. хищник.

597. І. Спишіть слова, заповнюючи пропуски. Поясніть орфограми.

Щ..рий, ч..мало, шп..лька, х..мерний, вич..кувати, ш..пш..на, вик..дати, ш..я, к..сіть, г..рський, бентеж..ти*, наг..натися, х..тати, сок..ра.

ІІ. Складіть і запишіть речення з виділеними словами.

598. Перекладіть слова українською мовою, переклад запишіть. Порівняйте написання слів в обох мовах.

Кипеть, конец, чёткий, щётка, выход, читать, конь, выгодный, тётка, поход, горный, козочка, кот, кит, хитрость, число, школьный, щель.

Буква *і* зазвичай пишеться там, де в аналогічних словах російської мови стоїть *о* чи *е*: щілина, бо щель; кіготь, бо коготь.

Там, де в російських словах маємо *ы* або *и*, в українських відповідниках пишемо *и*: кислий, бо кислый; пишний, бо пышний.

599. Спишіть речення, заповнюючи пропуски. Поясніть орфограми.

1. Синє море хвилювалося, шуміло і к..пало на березі білою піною. 2. Г..рські орли кружляли високо в небі (М. Коцюбинський). 3. Вершник красиво пр..х..лився до воза (М. Стельмах). 4. Спок..йний, сумирний стоїть сад (О. Гончар). 5. Звився жайворонок у ч..сте небо й заспівав (М. Коцюбинський). 6. Ягід було так ясно, що він к..дав у рот одну за другою (Григорій Тютюнник). 7. Настав великий п..ст. 8. Поміж виноградниками довг..ми рядами росли абрикоси та ч..решні (І. Нечуй-Левицький).

600. І. Прослухайте, потім прочитайте текст, визначте його основну думку.

ДО ПОБАЧЕННЯ, ЛАСТІВОЧКИ!

«У Санкт-Петербурзі 15го морозу, — долинуло з радіоприймача. — А на Чорному морі зараз тепло. Купіть квиток на літак — і через три години ви зможете купатися в морі». Костя слухає і розмірковує вголос: «От зараз би на південь!» «Тобі все ж доведеться сходити до крамниці по хліб і масло до вечері», — перебиває його Оленка. Костя зітхає*.

радіоприйма́ч

розмірко́увати

зітха́ти

Ось він біжить через парк. Що це там, під деревом у снігу?.. Додому Костя повернувся з двома ластівочками. «Що ж

* Бе́н те́ жи ти — хвилювати.

* Зи́т ха́ ти — рос. вздыхать.

робити?!» — скрикнула Оленка, зігріваючи пташок у долонях і годуючи їх пшоною кашею. Раптом саянула думка, і Костя радісно вигукнув: «Літак! Три години — і він на півдні!»

Начальник аеропорту подивився на ластівок і все зрозумів. Він попрямував* із Костиком і Оленкою до четвертого літака — найбільшого з-поміж усіх. «Ось тобі, Надіє, два безквиткові пасажери», — сказав він стюардесі і

дав їй коробку. «До побачення, ластівочки!» — попрощалися Костя й Оленка.

Коли літак приземлився, першою на трап вийшла стюардеса. Вона відкрила коробку — і ластівочки знялися в синє південне небо (За Ф. Офоріним).

прямувати

II. Хто і як виявив кмітливість, рятуючи ластівочок? Чи можна було порятувати їх іншим способом? Поміркуйте, посперечайтесь.

III. Чому в передостанньому абзаці ужито слово *попрямував*, а не *пішов*? Чи можна замість слова *відкрила* в останньому реченні вжити слово *відчинила*? Поясніть. Знайдіть синоніми у другому абзаці. Доберіть синонім до слова *долинуло* у першому реченні тексту. Поясніть правопис слів *сходитьи*, *скрикнула*, *зрозумів*, *пасажери*, *стюардеса*, *приземлився*.

Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

Розберіть за будовою слова *розмірковує*, *безквиткові*; зробіть словотвірний розбір слів *радіоприймач*, *попрямував* (за варіантами).

IV. Зверніть увагу на виділені слова. Які звуки вимовляються після приголосних [ч], [ш], [шч], якими буквами вони позначаються?

601. Зіставте слова. Які звуки і після яких приголосних чергуються?

До вечері — звечора   женитися — жонатий
четвертого — чотири   пшениця — пшоно

При зміні й творенні слів [е] чергується з [о] після [ж], [ч], [ш]. Чергування передається на письмі відповідно до вимови.

О р ф о г р а м а

Букви *е* — *о* після *ж*, *ч*, *ш*
чернётка, *жонáтий*, *пшоно́*

602. I. Згрупуйте і запишіть слова у два стовпчики: а) з буквою *о*; б) з буквою *е* після *ж*, *ч*, *ш*. Поясніть орфограми, сумнівні написання перевірте за словником. Підкресліть слова, в коренях яких [е] чергується з [о].

* П р я м у в á т и — іти в певному напрямку (рос. направляться).

Ч..пурний, ч..хол, Ч..рнівці, ж..рстокий, ш..сти, ч..твертий, оч..рнити, пш..но, пш..ниця, звеч..ра, увеч..рі, ч..тириста, ч..твертий, зач..рствіти, ч..рнило, ж..ржина*.

II. Доберіть і запишіть антоніми до виділених слів.

- 603.** I. Перекладіть словосполучення українською мовою, переклад запишіть. Поясніть орфограму «Букви е—о після ж, ч, ш».

Чёрный шоколад, овощной салат, дешёвое платье, шелковистая трава, румяные щёки, длинная очередь, грушевый сок.

II. Порівняйте звучання і написання слів в обох мовах. Який звук вимовляється в українській мові після [ж], [ч], [ш], якщо в російській після цих звуків іде склад із м'яким приголосним? А з твердим?

- 604.** Прочитайте ланцюжки слів. Простежте, які звукові зміни відбуваються при зміні форми слова і творенні нових слів.

Санкт-Петербург — у Санкт-Петербурзі — санкт-петербуржець; берег — на березі — прибережний; ріка — річний — у ріці; мачуха — мачушин — мачусі; будити — буджу; кликати — кличу; топтати — топчу; ростити — рощу; ловити — ловлю; водити — воджу; летіти — лечу; їздити — їжджу.

В українській мові, як і в російській, при зміні форми слів і творенні нових можуть відбуватися такі чергування приголосних звуків:

Звуки, що чергуються	Приклади
г/з/ж	книга — книзі — книжковий
к/ц/ч	мукá — муці — мучний
х/с/ш	вухо — у вусі — вушко
д/дж	ходить — ходжу
с/ш	писати — пишу
т/ч	платити — плачу
з/ж	мазати — мажу
ст/шч	свистіти — свищу
б/бл	любити — люблю
п/пл	спати — сплю
в/вл	ловити — ловлю
м/мл	громити — громлю
ф/фл	графити — графлю

- 605.** До кожного слова вправи (с. 248) доберіть і запишіть форму чи спільнокореневе слово, де чергувалися б приголосні звуки. Підкресліть букви, які позначають звуки, що чергуються.

Зразок. Крига — на кризі — крижина.

* Ж о р ж и н а — рос. георгина.

Птах, луг, допомога, молоко, рибалка, дорога, кожух, три-вога, ворог.

606. Доберіть до дієслів форму 1-ї особи однини теперішнього часу і запишіть. Підкресліть букви, які позначають звуки, що чергуються.

Зразок. *Гасити* — *гашу*.

Носити, стерегти, бігти, лягти; спустити, мостити, захистити, виростити; кликати, скакати, крутити; терпіти, робити, ловити.

607. Спишіть речення, розкриваючи дужки і вставляючи пропущені букви та розділові знаки. Обґрунтуйте написання.

1. В саяйві ночі л..ються хвилі і з..млі про щось (шуміти). У саду, повиті млою, к..париси тихо (спати). 2. Два хлопчики на ставочку (ловити) рибку в холодочку (Олександр Олесь). 3. Вродили яблуні в саду, моїми (садити) руками (Л. Дмитерко). 4. Ой не шуми (луг) з..лений (байрак*) не (плакати), не журися молодий (козак) (Нар. творчість). 5. Гаї (шуміти) — я слухаю хмарки (бігти) — милуюся (П. Тичина). 6. (Казати), тільки у печалі у (туга) пізнают..ся хороші бе..корис..ливі (друг) (В. Бичко). 7. Добре, (накупити) тобі перс..нів (І. Нечуй-Левицький).

§68 Зміни приголосних при творенні слів

Україна — морська держава

608. І. Прослухайте, слідкуючи за текстом; зверніть увагу на вимову виділених слів.

МОРСЬКІ МУЗЕЇ

Морський музей у Петербурзі виник триста років тому. Тоді цар Петро I вирішив створити флот. Чимало кораблів були недосконалими і часто тонули. Тому він наказав послати на кожную верф маленькі моделі — взірцеві кораблики. Після того, як будівельники робили такі самі кораблі, тільки великі, взірцеві кораблики повертали до Петербурзького морського музею.

взірець
взірцевий

А в норвезькому музеї — свої раритети*. Це пліт, на якому шестеро друзів на чолі з Туром Хейєрдалом перепливали Тихий океан.

Є свої морські музеї і в Україні — у Миколаєві та в Одесі. За двісті років там побудовано безліч кораблів. Якби їх зібрати разом, то

вантаж
вантажний

* Б а й р а к — яр, порослий лісом, чагарником.

* Р а р и т е т — цінна рідкісна річ.

перші були біля заводу, а останні — в Туреччині. У Миколаївському морському музеї — і вітрильні човни, і пароплави, і швидкісні торпедні* катери, і підводні човни, і величезні лінкори*. А в Одеському музеї рибальські, пасажирські, вантажні кораблі, є і військові.

Не кожна країна світу має морські музеї. А в Україні аж два. Недаремно ми біля моря живемо. Залишили українці помітний слід у корабельній історії (За М. Беденком).

II. Прочитайте текст, виділіть речення, в яких міститься висновок. Уточніть основну думку тексту, підтвердіть її власними прикладами. Яке місце України в корабельній історії?

III. Поясніть правопис слів *швидкісні*, *верф*. Доберіть синоніми до слів *чимало*, *величезні*. Визначте спосіб творення слова *лінкор*.

Складіть і запишіть речення зі словами в рамці.

IV. Знайдіть у тексті словосполучення *шестеро друзів*. Від якого іменника утворене друге слово? Які зміни приголосних відбулися при його творенні?

609. Прочитайте слова у стовпчику зліва та утворені від них спільнокореневі, а також форми цих слів. Які зміни приголосних відбулися?

Друг — дружний — друзі	[г] → [ж] → [з']
рука — ручний — у руці	[к] → [ч] → [ц']
страх — страшний — у страсі	[х] → [ш] → [с']

У спільнокореневих словах і різних формах того самого слова приголосні звуки можуть чергуватися.

610. Змініть форму слів або доберіть до них спільнокореневі, у корені яких чергувалися б приголосні звуки. Підкресліть букви, що позначають ці приголосні на письмі.

З р а з о к. *Рух* — *ру^щити* — *у ру^сі*.

Увага, голка, дорога, око, вухо, нога, муха.

611. I. Зверніть увагу на виділені слова в тексті «Морські музеї». Від назви якого міста і якої країни утворено прикметники *петербурзький*, *норвезький*? Як називають жителів Туреччини? Утворіть прикметник від цього іменника. Які зміни приголосних відбулися при творенні слів?

* Торпéдні — ті, що несуть торпеди — підводні міни.

* Лінкóр — скорочено від: лінійний корабель — велике, добре озброєне судно.

Міркуємо

Прикметник *норвезький* утворено від іменника ... . Твірна основа — ... , словотворчий суфікс — *-ськ-*. Кінцевий звук твірної основи [г] разом із суфіксом утворюють звукосполучення [з'к], що позначається на письмі *-зьк-*.

[г]   [з'к]
Норвегія   норвезький

II. Розгляньте таблицю. Як змінюються приголосні при творенні слів?

Зміни приголосних при творенні слів

Кінцеві звуки твірної основи	Перед суфіксами	Змінюються на	Приклади
[г], [ж], [з]	<div style="border: 1px solid black; border-radius: 50%; width: 40px; height: 40px; display: flex; flex-direction: column; align-items: center; justify-content: center; margin: 0 auto;"> <div>-СЬК-</div> <div>-СТВ-</div> </div>	-зьк-, -зтв-	<i>Буг</i> — <i>бузький</i> <i>Лютіж</i> — <i>лютізький</i> <i>боягуз</i> — <i>боягузтво</i>
[к], [ч], [ц]		-цьк-, -цтв-	<i>козак</i> — <i>козацьтво</i> <i>Гадяч</i> — <i>гадяцький</i> <i>купець</i> — <i>купецтво</i>
[х], [ш], [с]		-ськ-, -ств-	<i>птах</i> — <i>птаство</i> <i>Сиваш</i> — <i>сиваський</i> <i>матрос</i> — <i>матроський</i>

Орфограма

Буквосполучення *-зьк-, -цьк-, -ськ-, -зтв-, -цтв-, -ств-*
кавказький, козацький, сиваський,
боягузтво, жіноцтво, птаство —

В и н я т к и: деякі прикметники, утворені від іношомовних слів: *Цюрих* — *цюрихський*, *Ла-Манш* — *ла-маншський*, *казах* — *казахський*, *тюрки* — *тюркський*

612. Прочитайте пари слів, поясніть зміни приголосних при творенні прикметників.

Запоріжжя — запорізький, словак — словацький, Золотоноша — золотоніський, читач — читацький, Прага — празький, турок — турецький, Гадяч — гадяцький, Кривий Ріг — криворізький.

613. Від поданих слів утворіть іменники з суфіксами *-зтв(о)*, *-цтв(о)*, *-ств(о)*.

Учитель, юнак, птах, купець, боягуз, жінка, молодець, козак, люд, лісник, мореплавець, товариш, дивак*, убогий*, багач, рукодільник.

614. І. Від поданих іменників утворіть прикметники. Які звукові зміни при цьому відбулися? Позначте суфікси.

З р а з о к. Париж — ^апари́зький.

Овруч, латиш, Рига, Бахмач, Калуга, Кременчук, Прилуки, Санкт-Петербург, чех, Збараж, Волга.

ІІ. Прикметники, утворені від виділених слів, перекладіть російською мовою і запишіть попарно. Порівняйте їх написання в українській та російській мовах; зробіть висновок.

При творенні іменників із суфіксом **-ин(а)** від прикметників **-цьк-** змінюється на **чч**, а **-ськ-** — на **щ**: *турецький* — *Туреччина*, *Хмельницький* — *Хмельниччина*, *сумський* — *Сумщина*.

Орфограма

Букви **чч**, **щ** в іменниках із суфіксом **-ин(а)**
Німеччина, Полтавщина

615. І. Кожне з поданих словосполучень замініть одним словом — іменником із суфіксом **-ин(а)**. Які звукові зміни при цьому відбулися?

З р а з о к. Харківська область — Харківщина.

Сумська область, Полтавська область, Вінницька область, Донецька область, Дрогобицький район, Херсонська область, Чернігівська область, Чернівецька область, Рівненська область, Тернопільська область, Одеська область.

Харків
харківський
Харківщина

ІІ. Зробіть звуковий запис виділеного слова. Перекладіть російською мовою слова в рамці. З'ясуйте різницю у вимові й написанні слів в обох мовах. Складіть і запишіть речення з одним із слів у рамці.

Звукосполучення [чн] на письмі передається як **чн**: *молоко* — *молочний*, *залізниця* — *залізничний*. В окремих словах вимовляємо [шн], але пишемо **чн**: *пшеничний*, *яєчний*.

В и н я т к и: *рушник*, *рушниця**, *мірошник*, *соняшник*, *вчорашній*, *торішній**.

* Д и в а к — рос. чудак.

* У б о г и й — бідний.

* Р у ш н і ц я — рос. винтовка.

* Т о р і ш н і й — рос. прошлогодний.

Орфограма

Буквосполучення **чн** у прикметниках із суфіксом **-н-**:
залізничний

- 616.** Утворіть від поданих слів прикметники; виділіть суфікси.

Сонце, місяць, столиця, молоко, білорус, грек, медик, узбек, Буг, рука, Кавказ, Одеса, залізниця.

- 617.** Від поданих слів утворіть прикметники чоловічого роду, доберіть до них іменники і запишіть:

Зразок. Залізниця — залізничний вокзал.

Музика, криниця, лексика, вулиця, суніця, небезпека, яйце, гірчиця.

- 618.** І. Спишіть слова, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Меди..ний, тка..тво, Німе..ина, черке..кий, коза..ина, Оде..ина, кавка..кий, апте..ний, товари..тво, жіно..тво, Закарпа..кий, солда..кий, францу..кий, соня..ник, письменни..тво, безпе..ний, Львів..ина, слова..кий, гірчи..ний, яє..ня, маляр..тво, варени..на, боягу..тво, тепли..ний.

ІІ. З будь-якими трьома словами складіть і запишіть розповідне, питальне і спонукальне речення.

§69 Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму

Покинуте гніздо

- 619.** І. Прослухайте текст. Прочитайте. Дайте відповіді на запитання.

ПОКИНУТЕ ГНІЗДО

В яру поросли густі кущі терну. Мені захотілося дізнатись, хто там співає. Розгорнув кущ, а звідти пташка як пурхне! Дивлюсь — гніздечко, а в нім п'ятірко голубих яєчок. Це ж вона висиджує пташенят!

Про свою знахідку я розповів Миколці. «Злови пташку, тоді повірю», — сказав він.

Послухав я Миколку. Одного разу підкрався до куща і накрив долонею пташку. Вона пручалася, щипала дзьобиком за пальці, а я забрав її та й поніс додому.

Дісталось ж мені на горіхи*! Батько наказав віднести пташку до гнізда.

* Діста́лось на горі́хи — було покарано (рос. получил по заслугам).

З досадою* ішов я до яру. Ось і кущі терну. Садовлю пташину в гніздо, а вона — кулею в небо. Покинула пташка гніздо. А яєчка так і пропали.

Мені й досі щемлять пальці, які щипала пташка, вириваючись на волю. Навіщо я її скривдив*?

Відтоді я не заглядаю в пташині гнізда (За І. Складанням).

II. Чим зацікавився хлопчик? Що побачив він у кущах терну? Що сказав Миколка? Як хлопчик ловив пташку? Як оцінив його вчинок батько?

Чи усвідомив це сам хлопчик? З чого це видно? До якого типу мовлення належить ця частина тексту? Поясніть заголовок.

III. Яка основна думка висловлювання? Який тип мовлення покладено в основу тексту? Який тип мовлення є допоміжним? Визначте стиль мовлення.

IV. Зверніть увагу на мовні засоби, розстановку розділових знаків. Як ви розумієте вислів: *а вона — кулею в небо*? Запам'ятайте правопис виділених слів.

V. Розгляньте малюнок. Який епізод оповідання він ілюструє? Складіть усну розповідь за малюнком.

VI. Складіть план, напишіть докладний переказ тексту.

§70 Написання складних і складноскорочених слів

Перший трамвай

620. I. Прослухайте, потім прочитайте текст.

ПЕРШИЙ ТРАМВАЙ

Виявляється, перший у Європі трамвай пустили в Києві.

У кінці дев'ятнадцятого століття у великих промислових містах усе більшої популярності набувала конка — вагончик, який по рейках тягли коні. У Києві цей вид транспорту нормально працювати не міг через гористу місцевість.

ре́йки
місцє́вість

Все змінилось після створення парового* трамвая. Це диво техніки коптіло, гуркотіло і свистіло на кількох київських маршрутах. Однак і паровий трамвай уперто не хотів долати*

* Д о с а́ д а — почуття невдоволення, розчарованості, викликане чимось.

* Кр і́ в д и т и, с кр і́ в д и т и — образити, зробити комусь зло.

* П а р о в і́й — який приводиться в рух за допомогою пари.

* Д о л а́ т и — *рос.* преодолевать.

підйоми. В цей час було винайдено електромотор, спеціальні проводи. Перший у Європі трамвай пустили у Києві в 1892 році.

долати
труднощі

Нововведення швидко завоювало популярність серед киян, а невдовзі електромашини почали курсувати по вулицях багатьох міст Європи та Росії. Українські інженери почали диктувати моду* в трамвайній справі.

невдовзі

У столиці України вперше у світі було пущено здвоєний трамвай, пізніше — тролейбус. Три підряд зчеплені вагони теж уперше з'явилися у Києві (З газ. «Київські відомості»).

II. Про що ви знали раніше, а про що вперше дізналися з тексту? Про що свідчать факти, наведені в тексті?

III. Прочитайте вголос речення, які пояснюють назву тексту. Знайдіть у тексті тлумачення слова *конка*; спробуйте пояснити його походження (етимологію), розберіть за будовою. Доберіть синоніми до слова *курсувати*. Чи можна замість слова *гористий* у другому абзаці вжити слово *гірський*? Обґрунтуйте. Поясніть правопис слів *століття*, *легко*, *підйоми*, *здвоєний*. Складіть усно речення зі словами в рамці.

IV. Випишіть із тексту виділені слова. Прості вони чи складні? Позначте твірні основи. Як утворилися ці слова?

621. Прочитайте подані слова. За допомогою яких сполучних звуків вони утворені?

Пішохід, пароплав, білолиций, новобудова; працелюб, зорепад, місяцехід, волелюбний; життєрадісний, зміелов, сміттєпровід, боездатний.

622. Розгляньте таблицю. Коли в складних словах пишеться *о*, коли — *е*, а коли — *є*?

Написання *о*, *е*, *є* в складних словах

Пишеться		
<i>о</i>	<i>е</i>	<i>є</i>
після твердого приголосного першої основи: <i>водоспад</i> <i>мечоносець</i>	після м'якого приголосного першої основи: <i>землетрус</i> (земля) <i>кулемет</i> (куля)	після <i>й</i> або м'якого подовженого приголосного першої основи: <i>краєвид</i> (край) <i>життєлюб</i> (життя)
Винятки: <i>овочерізка</i> , <i>овочесховище</i> , <i>свинопас</i> (свиня) та ін.		

Орфограма

Букви *о*, *е*, *є* в складних словах
пішохід, *волелюбний*, *краєвид*

* Диктувати моду — вести перед, бути прикладом для інших.

623. І. Спишіть складні слова, вставляючи пропущені букви. Поясніть орфограми.

Біл..сніжний, кул..непробивний, кра..знавство, бур..лом, ліс..парк, земл..робство, стал..вар, житт..дайний, вогн..гасник, корабл..будівний, прац..здатний.

ІІ. З виділеними словами складіть і запишіть речення.

Складні слова можуть утворюватись без сполучних голосних — шляхом приєднання основ. Такі слова пишуться разом: *всюдихід*.

Складні слова пишуться разом, якщо їх першою частиною є числівник або складові іншомовного походження *кіно-, авіа-, теле-, радіо-, авто-, космо-, фото-, зоо-, електро-* та ін.: *тризуб, п'ятиповерховий, кінофестиваль*.

Слова, утворені з двох незалежних слів без з'єднувального голосного, пишуться через дефіс: *льотчик-космонавт, генерал-майор, жар-птиця*. Через дефіс пишуться також слова, що означають близькі поняття: *щастя-доля, дочки-матері, диван-ліжко, бал-маскарад*.

Орфограма

Написання разом і через дефіс складних слів
генерал-майор, кінотеатр

624. Запишіть складні слова разом або через дефіс, поясніть їх написання за допомогою правил.

Лікар/хірург, давньо/руський, семи/струнна, льотчик/випробувач, каро/окий, літак/розвідник, Пуща/Водиця, стежки/доріжки, три/денний, стоп/кран, гучно/мовець*, вагон/ресторан, дев'яти/поверховий, небо/край*, школа/інтернат, авто/ручка.

625. Замініть виділені фрази синонімічними складними словами і запишіть за зразком. Поясніть правопис складних слів.

Зразок. 1. *Одноденна поїздка*.

1. Поїздка на один день. 2. Той, хто любить працювати. 3. Подорож, яка тривала три дні. 4. Людина, яка довго пам'ятає зло. 5. Народ, який любить мир. 6. Подібний до кулі літаючий об'єкт. 7. Чоловік п'ятдесяти років. 8. Людина, яка здатна працювати.

* Гучно́мовець — рос. громкоговоритель.

* Небокра́й — рос. горизонт.

- 626.** Доповніть усно частини слів, запишіть їх. Обґрунтуйте написання утворених вами слів.

З р а з о к. *Авіа...* — *авіабаза, авіасалон, авіаносець.*

Авто... Кіно... Водо... Космо... Теле... Радіо... Фото...

- 627.** I. Прочитайте складні слова, спробуйте пояснити їх написання.

Рано-вранці, синій-синій, великий-превеликий, гарний-прегарний, ловив-ловив, тягне-тягне, північно-західний, південно-східний.

II. Складіть і запишіть два речення з будь-якими з цих слів.

- 628.** I. Перекладіть і запишіть слова українською мовою.

Юннат, общежитие, радиоаппаратура, горсовет, сберкасса, нефтепровод, пешеход.

II. Визначте спосіб творення слів, поясніть їх правопис. З'ясуйте різницю в написанні слів в українській та російській мовах.

- 629.** I. Від основ поданих слів утворіть і запишіть складні слова. Поясніть лексичне значення і написання утворених слів.

З р а з о к. *Гуртом, жити* — *гуртожиток.*

Рожевий, щокі. Два, поверх. Високий, сорт. Місяць, ходити. Широкий, плечі. Золотий, коси. Далекий, зір. Земля, трусити. Сухий, фрукти.

II. Складіть і запишіть речення з будь-якими трьома словами.

- 630.** Прочитайте складні слова. Зверніть увагу на початкові букви другої частини слів і зробіть висновок, коли *пів-*, *напів-*, *полу-* пишуться зі словами разом, коли — через дефіс, а коли між ними ставиться апостроф.

1. Півсклянки, півлітра, піввідра, напівсирота, полуденний.

2. Півострів, півекрана, піваркуша, піваеродрому.

3. Пів'яблука, пів'ящика, пів'юрби*, пів'їдальні.

4. Пів-Європи, пів-Америки, пів-Києва, пів-Дніпра, пів-Лондона.

Складні слова (крім власних назв) з *пів-*, *напів-*, *полу-* пишуться разом. Частина *пів-* пишеться через дефіс тільки з власними назвами: *пів-України, пів-Львова.*

Якщо слова починаються буквами *я, ю, є, ї*, то після *пів-* ставиться апостроф: *пів'ящика, пів'їдальні.*

У виразах типу *о пів на шосту* частина *пів* пишеться окремо.

* Ю р б á — рос. гурьба.

631. І. Запишіть подані словосполучення із складними словами разом або через дефіс, вставляючи, де треба, пропущені букви. Поясніть орфограми.

Пропливти пів/Д..сни, купити пів/хліба, оп..нитися на пів/острові, ч..кати пів/години, ..їсти пів/яблука, обійти пів/Яготина, впасти в напів/дрімоту, ро..ділити пів/торта, об..їхати пів/Європи.

ІІ. З будь-якими двома словосполученнями складіть і запишіть речення з однорідними членами.

632. Від поданих слів утворіть складні слова з *пів-*, *напів-* і запишіть їх у три стовпчики відповідно до правил: разом, через дефіс, з апострофом.

Світ, пляшка*, вареник, Єгипет, сонний, яма, Ужгород, столітній, Юрмала, темрява, яєчня.

633. Спишіть, заповнюючи пропуски і записуючи правильно слова з *пів-*, *полу-*. Поясніть орфограми.

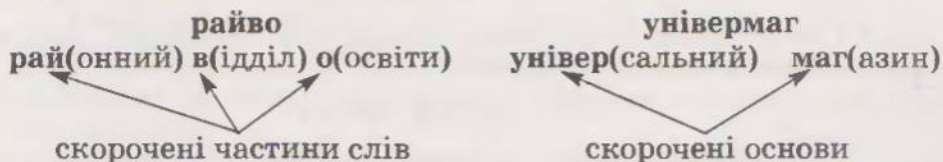
1. Вже со..нце стало на в..чірнім пружі, а обід тягся до полу/дня. 2. Балабуха укинув у рот одразу пів/пирога (І. Нечуй-Левицький). 3. Я бачив світ. Я пройшов пів/Європи. 4. Мічурін запрошує кожного з присутніх з..їсти пів/яблука й пів/абрикоса нових сортів (О. Довженко).

634. Чи однаково ви напишете *пів/торта* і *пів/іменинного торта*, *пів/тарілки* і *пів/порожньої тарілки*, *пів/Ялти* і *пів/туристичної Ялти*? Обґрунтуйте свою думку.

635. Перекладіть слова українською мовою і запишіть згідно з правилами. З'ясуйте спільне і відмінне у написанні слів в обох мовах.

Пол-ложки, пол-часа, пол-океана, полнеба, пол-Азії, пол-листа, пол-ящика, пол-урока, полгорода, полугодіе.

636. І. Що означають виділені слова? З яких частин вони утворені?

ІІ. Чому такі слова називаються складноскороченими (рос. сложносокращёнными)?

637. І. Прочитайте. Поясніть, як утворилося кожне слово.

ООН (Організація Об'єднаних Націй), ощадбанк (ощадний банк), фізкультура, стінгазета, РФ (Російська Федерація), юннат, музшкола.

* П л я ш к а — рос. бутылка.

II. Як пишуться складноскорочені слова, утворені з початкових букв або звуків (аббревіатури)? Як пишуться складноскорочені слова, утворені іншими способами? Свої міркування звірте з таблицею.

Написання складноскорочених слів

З великої букви ← пишуться → З малої букви	
<p>1. Власні назви установ та організацій: <i>Гідрометцентр України</i></p> <p>2. Слова, утворені з початкових букв (звуків): <i>США (Сполучені Штати Америки), ЗАЗ (Запорізький автомобільний завод)</i></p> <p>3. Складноскорочені слова-аббревіатури з цифрами: <i>Ан-170 (від прізвища генерального авіа-конструктора Антонова)</i></p>	<p>Загальні назви: <i>медпункт, дитсадок, спортзал</i></p>

Відмінкові закінчення слів типу *ЗАЗ, ЖЕК (житлово-експлуатаційна контора)* пишуться малими буквами: *на ЗАЗі, в ЖЕКу*.

Орфограма

Велика і мала буква в складноскорочених словах
ООН, універмаг

638. Утворіть і запишіть складноскорочені слова, поясніть їх правопис.

Національна Академія наук України, професійно-технічне училище, Кабінет Міністрів, туристична база, Генеральний штаб, медична сестра, Китайська Народна Республіка, Міністерство освіти і науки України.

639. I. Спишіть текст, вставляючи, де треба, пропущені букви. Обґрунтуйте написання за допомогою правил.

ДАРИ ЛІСІВ

Українс..кі ліси — народне бага..тво, бе..цінний дар природи. Просторі лісові ма..сиви знаходят..ся на Полі..сі, Закарпа..ті, Львів..ині, Івано-Франків..ині, у Чернівець..кій області. У лісах ростут.. д..рева різних порід. Там безліч їстівних та лікарс..ких рослин. Не ..класти ціни скарбам, щедро ро..сипаним по лісах. Б..режімо ліси! (З кн. «Дари лісів»).

II. Зробіть письмовий словотвірний розбір слів *бе..цінний, ро..сипаним*. Розберіть за будовою слово *їстівних*.

§71 Узагальнення і систематизація знань з будови слова, словотвору й орфографії

Чому Місяць — скибочкою?

640. І. Прочитайте заголовок і скажіть, про що піде мова в тексті. Прочухайте, потім прочитайте текст. Визначте тип мовлення.

ЧОМУ МІСЯЦЬ — СКИБОЧКОЮ?

Усі небесні тіла — величезні кулі. Тому Сонце завжди видно круглим. А Місяць чомусь тільки інколи круглий, а частіше — скибочкою. Куди ж поділася інша частина Місяця?

Місяць — величезна темна кам'яна куля. Сонце — ліхтар, світильник, який розливає світло і освітлює його тільки з одного боку. А крізь блакитне небо просвічує тільки сліпучо яскраве Сонце й освітлена ним половинка Місяця. Темна половинка не просвічує. Мутне повітря з пилинками заважає його бачити. І зірки крізь нього не просвічують, хоча вдень всі вони знаходяться на своїх місцях — ніхто їх не гасить. Уночі Сонце не освітлює повітря, яке в тіні стає прозорим, і тоді крізь нього усе видно — і Місяць, і зірки.

Чому ж Місяць видно по-різному: то цілком, то товстою скибкою, то тонкою скибочкою, схожою на серп?

Тому, що він ходить навколо нас (За П. Клушанцевим).

ІІ. Використовуючи матеріал тексту, закінchte судження докладним роз'ясненням.

Місяць видно по-різному: то цілком, то товстою скибкою, то тонкою скибочкою. Це пояснюється тим, що...

ІІІ. Знайдіть у тексті синонім до слова *ліхтар*. Доберіть антоніми до слів *яскраво*, *темна*. Знайдіть у передостанньому абзаці слова з протилежним значенням. Чи є в тексті слова, вжиті в переносному значенні? Чи можна в другому абзаці замість слова *кам'яна* вжити слово *кам'яниста*, а замість слова *місцях* — слово *містах*? Обґрунтуйте. Поясніть правопис виділених слів. Складіть речення зі словами в рамці.

ІV. Розберіть за будовою слово *освітлена*; порівняйте способи творення слів *світильник*, *просвічує*.

інколи
іноді

подітися

ку́ля

ліхта́р

Запитання і завдання для повторення

1. Що вивчає розділ «Будова слова і словотвір»?
2. Назвіть значущі частини слова. Наведіть приклади.
3. Як виділити закінчення слова? Покажіть на прикладах.
4. Поясніть на прикладах, у чому полягає відмінність у написанні слів із префіксами *з-* (*зі-, с-*), *роз-*, *без-* в українській та російській мовах.
5. Як розрізнити на письмі *пре-* і *при-*?
6. Наведіть приклади слів, утворених різними способами.
7. За якою ознакою з-поміж складних слів виділяють складноскорочені?
8. Якими правилами регулюється написання *о, е, є* в складних словах? Наведіть приклади.
9. Коли складні слова пишуться разом, а коли — через дефіс? Проілюструйте. На власних прикладах поясніть написання великої і малої букви в складноскорочених словах.
10. В яких випадках відбуваються зміни приголосних при творенні слів? Назвіть орфограми, наведіть приклади.
11. Чим відрізняються словотвірний розбір слів і розбір за будовою? Поясніть, розібравши слова *схованка, відвар*.

641. І. Перекладіть текст українською мовою, доберіть заголовок.

Как красива столица Украины в мае! В эти дни каждый киевлянин хоть на минуту зайдёт в парк или сквер. Не усидишь дома, когда ветер доносит из-за Днепра влажные запахи весны, а в садах звонко поют соловьи! Можно ли равнодушно смотреть вокруг, когда в густых кронах зажигаются белые свечи каштанов! Но обязательно идти в парк, ведь каштаны в Киеве всюду. Ими обсажены улицы и проспекты. Молодые деревца растут вдоль домов новых жилых районов (З журналу).

Влажный — вологий. Равнодушно — байдуже. Вокруг — навколо, довкола. Зажигаться — загорятися (загоратися). Ведь — адже. Вдоль — уздовж, вздовж. Жилой — житловий.

ІІ. Яку роль у тексті відіграють окличні речення?

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО В П'ЯТОМУ КЛАСІ

Яку людину вважають вихованою

642. І. Прочитайте виразно текст. Визначте його тему та основну думку.

ЧАРІВНЕ СЛОВО

Дідусь і Онук ішли густим лісом. Була спека, подорожнім хотілося пити.

подорожній

Нарешті вони прийшли до струмка. Тихо дзюрчала холодна кришталева вода. Подорожні напилися чистої джерелиці*, і Дідусь вдячно мовив:

— Спасибі тобі, струмочок!

джерелиця

* Д ж е р е л и ц я — джерельна вода.

Онук посміхнувся.

— Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові спасибі? Адже він неживий: не почує ваших слів, не знатиме про вашу подяку.

Помовчавши, Дідусь відповів:

— Струмок нічого не почує. Якби води напився вовк, він міг би й не подякувати. А ми не вовки, а люди. Не забувай цього, Внучку. А знаєш, для чого людина говорить чарівне слово «спасибі»?

Онук замислився. Він про це ніколи не думав.

— Ми говоримо «спасибі» для того, щоб не стати ні вовком, ні ослom, ні безмозкою куркою (За В. Сухомлинським).

II. Знайдіть у тексті звертання, поясніть розділові знаки.

III. Пригадайте, що називається діалогом. Знайдіть у тексті діалог, поясніть вживання розділових знаків. Розіграйте діалог за особами. Використовуйте ілюстрацію до тексту.

IV. Зробіть синтаксичний розбір першого та четвертого речень. Виконайте фонетичний, морфемний і словотворчий аналіз виділених слів.

- 643.** I. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому однорідні члени речення, поясніть вживання розділових знаків.

Як тонко народ підмітив красу природи, якими виразними, яскравими словами назвав її явища! Скільки є слів, які означають лише те, що відбувається з вогнем: горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє (За В. Сухомлинським).

II. Пригадайте, які слова називаються синонімами. Знайдіть у тексті синоніми. Яке явище описує автор за допомогою цих слів? Доберіть і запишіть дієслова-синоніми, щоб описати зорі, вітер.

III. Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

- 644.** До кожного з наведених слів підберіть слово, що відрізняється буквою, яка означає парний дзвінкий або глухий приголосний звук.

Молот — ..., тушити — ..., казка — ..., ліс — ..., фаза — ..., пережити — ..., луг — ..., жабка — ..., бабка — ..., везти — ..., грип — ..., бук — ...

- 645.** I. Прочитайте текст. Де зимують бджоли? Коли починається пора збирання меду?

З'ясуйте значення незнайомих слів за допомогою словника в кінці підручника. Випишіть слова з пропущеними буквами, поясніть їх написання.

Раніше майже в кожній р..дині були пас..ки. На зиму вулики з бджолами перенос..ли в омш..ники — спеціальні льохи, щоб вб..р..гти комах од м..р..зів. Але нав..сні бджолині гнізда знову в..носили на подвір'я. Уже з перших квітів маленькі трудівни..

починали зб..рати ранній пилок та нектар (З кн. «Дванадцять місяців»).

II. Поясніть написання слова *подвір'я*. Наведіть кілька прикладів слів з апострофом.

III. Виконайте синтаксичний розбір останнього речення.

- 646.** I. Пригадайте правила написання апострофа та м'якого знака. Спишіть слова, ставлячи, де слід, апостроф чи м'який знак.

Батал..йон, в..язаний, з..явитися, есмінец.., заповід.., кам..яний, тонесен..кий, розмал..овувати, пір..ячко, угорс..кий, дзен..кіт, п..ятак, ател..є, навпростец.., роз..їзд, естонец.., сім..я, мал..овничий, асфал..т, пекарс..кий, л..няний, бур..ян, одинадцят.., далечін.., слов..яни, астраханс..кий.

II. Перші букви слів з м'яким знаком складуть прислів'я. Зачитайте його, поясніть зміст.

- 647.** I. Пригадайте, які слова називаються омонімами. Складіть речення, в яких подані слова були б омонімами.

Лист, атлас, коло, край.

II. Пригадайте, які слова називаються антонімами. Доберіть антоніми до поданих слів. До яких із них можна дібрати кілька антонімів? Чому?

Балакучий, лагідний, здоровий, роботячий, світлий, свіжий.

- 648.** Запишіть прикметники, утворені від поданих іменників за допомогою суфікса *-ськ-*. Позначте і обґрунтуйте орфограми.

Запоріжжя, Крим, Прага, Прилуки, Буг, Орша, Балхаш; козак, угорець, росіянин, калмик, латиш, казах, німець, швед.

- 649.** Утворіть від поданих слів іменники з суфіксом *-ин(а)*. Позначте і обґрунтуйте орфограми.

З р а з о к. Харків — Харків^ищина.

Біла Церква, Брянськ, Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Житомир, Звенигородка, Київ, Луганськ, Миколаїв, Орел, Херсон.

- 650.** Утворіть і запишіть спільнокореневі слова з наведеними префіксами.

Поливати — (пере-, за-, з-, роз-); в'їзд — (під-, об-, при-, пере-); намальований — (по-, з-, пере-, об-); порахувати — (ви-, за-, роз-).

- 651.** Доберіть до поданих слів спільнокореневі, в яких чергуються голосні. Поясніть орфограми.

Вечір, сік, бджола, жінка, корінь, перемога, допомога, скакати, літати, хапати, ківш, лікоть.

652. Перекладіть слова українською мовою. Прочитайте, порівняйте їх написання в українській та російській мовах. Визначте префікси та корені.

Растение, богатый, испечь, железный, борьба, горячий, помогать, огонь, пришёл, осенью, вечером, проездной.

653. Пригадайте, як пишуться складні слова. Запишіть подані слова, обґрунтуйте їх написання.

Пів/яблука, пів/Європи, пів/коло, напів/автомат, полу/мисок, пів/апельсина, пів/класу, пів/сторінки; лісо/сплав, з давніх/давен, сила/силенна, Свят/вечір, стоп/кран.

654. I. Прочитайте текст. Як тлумачиться значення слова *вихованість* у словнику? Які риси властиві вихованій людині? Поясніть розділові знаки в тексті.

ЩО ТАКЕ ВИХОВАНІСТЬ

Спочатку звернемося до тлумачного словника: «Вихованість — це вміння поводитись». Що ж означає вміння поводитись у колективі? Бути вихованою людиною — це і вміння вітатися, і підтримувати в товаристві розмову, і правильно їсти, і вміння володіти собою. Однак вихованість не зводиться лише до гарних манер. Вихована людина завжди буде уважною до інших, тактовною, скромною.

«Виховані люди, — писав у листі до брата Антон Павлович Чехов, — поважають людську особистість, а тому завжди тактовні, лагідні, ввічливі, поступливі... Не обдурюють навіть у дрібницях. Вони не хизуються, поведяться на вулиці так само, як вдома. Вони не балакучі і не лізуть з відвертими розмовами, коли їх не запитують».

Бути ввічливою, вихованою, витриманою людиною не так-то легко. Тут потрібні і самодисципліна, і готовність іноді поступитися власними вигодами, звичками, і відповідальність за свої вчинки (З журн. «Рідна школа»).

II. Підберіть синоніми до слова *вихований*. Підготуйте розповідь на тему: «Які якості характеру необхідно розвивати в собі, щоб стати вихованою людиною?»

Українсько-російський словник*

А

а́грус — крыжовник
акто́р — актёр
а́ркуш — лист (*бумаги*)

Б

безла́дний — беспорядочный
бриль — соломенная шляпа
бруд — грязь
бузо́к — сирень

В

вага́ — вес
валі́за — чемодан
ванта́ж — груз
вдо́сталь — вдоволь,
достаточно*
ве́летень — великан
вжива́тися — употребляться
взага́лі — вообще
видо́вище — зрелище
викре́слювати — вычерчивать
вимика́ч — выключатель
вінахі́д — изобретение
винахі́дливий — изобретательный
вирина́ти — выплывать
виткі́й — вьющийся
віхований — воспитанный
вівця́ — овца
відмови́тися — отказаться
відста́нь — расстояние
відхиля́тися — отклоняться
відчай — отчаяние
відчува́ти — чувствовать
водо́йма — водоём
вра́ження — впечатление

вродлі́вий — красивый (*о человеке*)
втруча́тися — вмешиваться
вщуха́ти — затихать, переставать

Г

гай — роща
галя́вина — поляна
гамане́ць — кошелек
глузува́ти — насмехаться,
высмеивать
гляда́ч — зритель
гої́тися — заживать
гори́ще — чердак
гори́х — орех
гучні́й — голосный

Ґ

ґа́ва — ворона

Д

дах — крыша
джерело́ — источник
дебі́лий — полный (*о человеке*)
дивови́жний — удивительный
дія́ — действие
допі́тливий — любознательный
доті́пний — остроумный

Ж

жалоба́ — траур
жовтога́річий — оранжевый
жури́тися — печалиться

З

заба́рвлення — окраска
забру́днений — загрязнённый
зага́рчати — зарычать
завича́й — обычно

* Значення слів у словниках подано відповідно до їх уживання у текстах і вправах підручника.

заздалегідь — заранее
 зайвий — лишний
 запékлий — заклятый
 заперéчити — возразить
 заперéчувати — возражать
 затишний — уютный
 затишок — уют
 зати́тий — заядлый
 захо́плення — восхищение
 збері́гати — сохранять
 згубно — пагубно, губительно
 зісподу — снизу
 зму́шувати — заставлять
 зненацька — неожиданно
 зни́щувати — уничтожать
 зру́чно — удобно
 зру́шити(ся) (з місця) — сдвиг-
 нуть(ся) (с места)
 зухва́лий — нахальный
 зці́лити — исцелить, вылечить

І

їстівний — съедобный

К

капелю́х — шляпа
 ква́питися — спешить
 квóлий — немо́щный,
 болезненный
 кері́вник — руководитель
 кéтяг — кисть, гроздь
 кі́лим — ковёр
 кі́тиця — кисточка
 клі́пати — моргать
 кожу́х — тулуп
 конва́лія — ландыш
 корі́сний — полезный
 ко́ристь — польза
 красу́ня — красавица
 кремéзний — крепкого телосло-
 жения, широкоплечий
 кульба́ба — одуванчик

Л

лан — нива, поле
 ланцю́г — цепь
 ланцюжо́к — цепочка
 ледь-ледь — еле-еле
 листі́вка — открытка
 лі́хо — беда, несчастье
 лі́ки — лекарства

лікува́льний — лечебный
 ло́кшина — лапша

М

мережа́ — сеть
 мерехті́ти — мерцать
 метушні́й — суета
 мешканці́ — жители, обитатели
 милува́тися — любоваться

Н

навпо́чіпки — на корточках
 нале́жати — принадлежать
 нале́жність — принадлежность
 напрóчуд — на удивление
 нарече́на — невеста
 настúпний — следующий
 на́чебто — как будто
 небезпе́чний — опасный
 неква́пливий — неспешный
 несподі́ваний — неожиданный
 ні́зка — ряд

О

обертáтися — возвращаться
 обра́за — обида
 обста́вина — обстоятельство
 одві́рок — косяк
 омéлюх — свиристель
 оста́нний — последний
 отóчувати — окружать
 очерéт — камыш

П

перебі́г — течение (о действии)
 перебі́гати — протекать
 перева́га — преимущество
 перева́жно — преимущественно
 передпла́та — подписка
 передпо́кій — прихожая
 передува́ти — предшествовать
 пересува́тися — передвигаться
 пере́чикувати — пережидать
 перешкоджа́ти — мешать,
 препятствовать

пече́ня — жаркое
 пе́чиво — печенье
 підле́щуватися — подлизываться
 плі́вка — плёнка
 пові́льно — медленно
 подоба́тися — нравиться

поро́жній — пустой
по́руч — рядом
потво́рний — уродливый
пошко́дити — повредить (что-либо)
прива́тний — частный
примі́щення — помещение
прина́дний — привлекательный,
заманчивый
приро́дний — естественный
пристосува́ння — приспособление
пристосува́тися — приспособиться
при́рва — пропасть
пта́ство — птицы

Р

регота́ти — хохотать
рі́дина — жидкость
розгалу́жений — разветвлённый
роздра́тованість — раздражённость
розсла́тися — расслаиться
руйнува́ти — разрушать
рятува́ти — спасать

С

своєрі́дність — своеобразие
ски́бка — кусок
слі́дчий — следователь
смуга́ — полоса
смуга́стий — полосатый
смужка́ — полоска
спостеріга́ти — наблюдать
спра́вжній — настоящий
ствол — стовбур
сте́ля — потолок
сти́глий — спелый
стра́ва — пища, блюдо
стри́маний — сдержанный
стрункі́й — стройный
сумніва́тися — сомневаться
сумні́вний — сомнительный
су́тінки — сумерки
суці́льний — сплошной
суча́сний — современный

Російсько-український словник

беспокоить — турбува́ти
бледный — блі́дий
бра́к (супружество) — шлюб
взор — по́гляд
вместе с тем — ра́зом із тим

схили́тися — склониться
ся́йво — сияние

Т

такто́вний — тактичный
торі́к — в прошлом году
торка́ти — трогать
торка́тися — притрагиваться
трива́лий — длительный
тя́мити — соображать

У

ува́жний — внимательный
удава́ти — делать вид,
притворяться
удосві́та — на рассвете
уні́кнути — избежать
уособлюва́ти — олицетворять

Х

хи́бність — ошибочность
хита́ти — шатать
хизува́тися — чваниться

Ц

цвірі́нча́ти — чирикать

Ч

чарі́вний — волшебный
чарува́ти — колдовать
час — пора
че́мний — вежливый
чо́боти — сапоги

Ш

ша́на — почёт
шанува́ти — уважать
шко́да — вред
шмато́к — кусок
шорсткі́й — шершавый

Щ

щі́лина — щель
щі́льно — плотно
щодня́ — ежедневно
щу́литися — ёжиться

кустарник — кущі, чагарник
ландыш — конвалія
лечить — лікувати
любезный — люб'язний
молодёжь — молодь
наследие — спадщина
неделя — тиждень
необозримый — неозорий
обязанность — обов'язок
относиться — ставитися
помянуть — пом'янути
пополам — навіпіл
посоветовать — порадити
просьба — прохання

радовать — радувати,
тішити
расторопный — кмітливий
роза — троянда
розовый — трояндовий
рыбий — риб'ячий
сирень — бузок
славянский — слов'янський
сообщение — повідомлення
уважение — повага
эхо — луна
юмор — гумор
яркий — яскравий

Тлумачний словник

Ба́кен. Поплавець на якорі (уночі зі світлом), що встановлюється на річках для позначення фарватеру — найзручнішого і найбезпечнішого водного шляху для плавання суден, а також небезпечних місць.

Балаку́чий. Який багато говорить (*ант.* — мовчазний).

Баритися. Затримуватися, спізнюватися.

Башта́н. Ділянка поля, на якій вирощують кавуни, дині.

Ва́хта. Чергування на посту на судні.

Вбрання́. Одяг.

Ворогува́ти. Бути у ворожих стосунках, виявляти неприязнь, ненависть до кого-, чого-небудь (*ант.* — приятелюва́ти).

Ворожи́ти. 1. Вгадувати майбутнє чи минуле на картах і т. ін. 2. *перен.* Поратися біля кого-, чого-небудь.

Втра́тити. 1. Залишитися без когось, чогось (з різних причин): *втратити друга.* // Губити що-небудь: *втратити майно через пожежу.* 2. Частково або повністю позбутися якихось своїх якостей: *втратити голос.*

Ву́лик. Спеціально зроблена дерев'яна скринька або видовбана колода для тримання бджіл.

Голоси́стий, -а, -е. Який має сильний, дзвінкий голос (*ант.* — безго́лосий).

Горя́нка. Жителька гір.

Гні́т. Шнур, що використовується для горіння (*напр.*, у свічках).

Гра́ти. Переплетення металевих прутів, що використовується для загорожі (на вікнах). *Садити за ґрати* — садити у в'язницю.

Еколо́гія. Взаємовідношення між організмом і навколишнім середовищем.

Жорсткі́й, -а, -е. Який має тверду нерівну поверхню. // З товстою, загрубілою шкірою.

Загуби́ти. Через неухважність втратити що-небудь, забути, залишивши десь (*ант.* — знайти).

Зга́дувати. Відтворювати в пам'яті події минулого (*ант.* — забувати).

Ка́посний, -а, -е. *розм.* Той, хто любить пустувати, робити шкоду.

Комо́ра. Хатнє приміщення, де тримають продукти харчування, різні речі.

Кам'яний, -а, -е. 1. Який утворився з каменю завдяки природним умовам: *кам'яна брила.* //Зроблений, побудований із каменю: *кам'яний будинок.* 2. *перен.* Байдужий до чужого горя, бездушний: *кам'яне серце.*

Кам'янистий, -а, -е. На якому або в якому багато каміння: *кам'янистий берег.*

Манера. Звичка діяти так чи інакше.

Мікроклімат. Клімат невеликої ділянки земної поверхні, обумовлений особливостями місцевості.

Місто. Великий населений пункт.

Мітинг. Масові вуличні збори.

Місце. Простір земної поверхні (або площина), зайнятий або який може бути зайнятий кимось, чимось.

Море. Частина океану, великий водний простір з гірко-солоною водою, оточений суходолом.

Нагадувати. 1. Примушувати згадати про щось, когось. 2. Бути, здаватися схожим на когось, щось.

Надходити. 1. Прибувати куди-небудь із певним завданням. 2. Приходити на місце призначення (про щось відправлене, послане).

Невістка (*рос. сноха*). Заміжня жінка стосовно до рідних її чоловіка (батька, матері, братів, сестер, їхніх дружин і чоловіків).

Обабіч. З обох боків, на обидва боки.

Одяг. Сукупність предметів, виробів із тканини (хутра, шкіри), якими покривають тіло.

Орати. Обробляти землю під засів.

Періодичний, -а, -е. Який виходить друком регулярно, через певні проміжки часу (про газети, журнали і т. ін.).

Підробляти. Виготовляти фальшиву, несправжню річ.

Плазуни. Клас тварин, до якого належать змії, ящірки та ін.

Побут. Загальний уклад життя; повсякденне життя.

Повір'я. Перекази, легенди, уявлення про зв'язки між явищами навколишнього світу і долею людини.

Пролісок. Рослина з блакитними або синіми квітками на безлисто-му стеблі, яка цвіте ранньою весною.

Ремесло. Виробництво дрібних речей вручну.

Репортёр. Працівник у газеті, на радіо, телебаченні, який збирає і подає інформацію про різні події, факти повсякденного життя для преси.

Спадщина. Явища науки, культури, побуту, що залишилися від попередніх поколінь.

Стетоскоп, мед. Медичний інструмент у вигляді трубки для прослуховування серця і легенів.

Тропіки. Найжаркіший кліматичний пояс земної кулі.

Ярина. Зернові сільськогосподарські культури, які висівають на-весні (на відміну від о з и м и х, які висівають на зиму).

Відгадки до загадок

Впр. 68, с. 29. *Граблі.*

Впр. 229, с. 104. 1. *Сніг.* 2. *Птах.* 3. *Півень.* 4. *Рот, зуби.* 5. *Роса.* 6. *Яйце.*

Впр. 383, с. 167. 1. *Шестеро.* 2. *Два батька і два сини.* 3. *Взимку.* 4. *Коробочка маку (плід).* 5. *Град.* 6. *Дерево.* 7. *Горіх.* 8. *Якір.*

Шановні п'ятикласники!	3
------------------------	---

ВСТУП

§1. Значення мови в нашому житті. Місце і роль української мови в Українській державі	4
§2. Загальне уявлення про мовлення і спілкування. Види мовленнєвої діяльності	9

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§3. Частини мови	13
§4. Текст, його ознаки. Докладний усний переказ тексту	15
§5. Іменник. Прикметник	19
§6. Дієслово. Займенник	22
§7. Стилї мовлення	24
§8. Прислівник. Сполучник. Прийменник	28

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

§9. Словосполучення	30
§10. Типи мовлення	35
§11. Речення	39
§12. «Відоме» і «нове» у реченні	44
§13. Головні члени речення	48
§14. Докладний переказ тексту розповідного характеру	53
§15. Другорядні члени речення	56
§16. Речення з однорідними членами	61
§17. Звертання. Вставні слова і сполучення слів	65
§18. Лист. Адреса	70
§19. Складні речення	75
§20. Пряма мова	79
§21. Діалог	82
§22. Як вести розмову	86
§23. Чи вміємо ми читати?	90
Запитання і завдання для повторення	94

ФОНЕТИКА. ОРФОЕПІЯ. ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§24. Звуки і букви. Голосні й приголосні звуки	95
§25. Тверді і м'які приголосні. Позначення м'якості приголосних на письмі	99
§26. Твір-розповідь на основі власного досвіду	101
§27. Правила вживання м'якого знака	103
§28. Оповідання про випадок із життя	108
§29. Алфавіт. Співвідношення звуків і букв	113
§30. Сполучення йо,ьо	116
§31. Правила вживання апострофа	118
§32. Особливості побудови опису. Художній і науковий описи	122
§33. Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі	126
§34. Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису предмета	132
§35. Подвоєння букв для позначення на письмі збігу однакових приголосних звуків	135
§36. Склад. Наголос. Правила переносу частин слова	137
§37. Написання слів з ненаголошеними [е], [и], що перевіряються наголосом	140
§38. Написання слів з ненаголошеними [е], [и], що не перевіряються наголосом	142
§39. Спрощення в групах приголосних	144
§40. Чергування у—в, і—й, з—зі—із	147
§41. Твір-опис предмета за власними спостереженнями в художньому стилі мовлення	150

§42. Вимова і написання слів із подовженими м'якими приголосними	152
§43. Написання слів іншомовного походження	156
§44. Твір-опис предмета за картиною	161
§45. Узагальнення і систематизація знань з фонетики, графіки, орфографії та орфоєпії ..	164
Запитання і завдання для повторення	165

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§46. Словниковий склад української мови. Походження слів: власне українські й запозичені слова	166
§47. Загальноновживана лексика. Діалектні слова. Професійні слова	169
§48. Застарілі слова і нові слова (неологізми)	173
§49. Докладний переказ-опис тварини	176
§50. Лексичне значення слова	180
§51. Однозначні й багатозначні слова	184
§52. Пряме і переносне значення слів	187
§53. Групи слів за значенням. Омоніми	190
§54. Твір-опис тварини за власними спостереженнями в художньому стилі	192
§55. Синоніми	196
§56. Антоніми	198

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§57. Фразеологізми, їх лексичне значення. Вживання фразеологізмів у мовленні	201
§58. Твір-опис тварини за картиною (усний)	207
§59. Узагальнення і систематизація знань з лексикології та фразеології	209

БУДОВА СЛОВА. СЛОВОТВІР. ОРФОГРАФІЯ

§60. Основа слова і закінчення змінних слів. Форми слова і спільнокореневі слова	213
§61. Значущі частини слова ..	217
§62. Особливості побудови роздуму. Докладний переказ тексту-роздуму	222
§63. Вимова і написання префіксів з-, с-, роз-, без-	226
§64. Вимова і правопис префіксів пре-, при-, прі-	230
§65. Твір-роздум на основі власного досвіду	232
§66. Творення слів. Основні способи словотвору	235
§67. Чергування голосних і приголосних звуків у коренях слів	239
§68. Зміни приголосних при творенні слів	248
§69. Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами роздуму ..	252
§70. Написання складних і складноскорочених слів	253
§71. Узагальнення і систематизація знань з будови слова, словотвору й орфографії ..	258
Запитання і завдання для повторення	259

ПОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО У П'ЯТОМУ КЛАСІ

Яку людину вважають вихованою	261
-------------------------------------	-----

Додатки

Українсько-російський словник	265
Російсько-український словник	267
Тлумачний словник	268
Відгадки до загадок	269